

Úvod do studia jazyka

Jiří Černý

Knihovna JU-PF

3115179938

Jiří Černý
ÚVOD DO STUDIA JAZYKA

Olomouc, 1998, 2008

Sazba a typografie Hynek Olchava
Obálku navrhlo grafické studio BastArt
Vytiskly Těšínské papírny, s.r.o.

2. vydání

Vydalo nakladatelství Rubico
Rooseveltova 51, 779 00 Olomouc
tel.: 585 228 892, fax: 585 228 893

ISBN: 978-80-7346-093-8

F-684
JIHOČESKÁ UNIVERZITA
V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
ÚSTŘEDNÍ KNIHOVNA
Husova 458, 370 05 České Budějovice

OBSAH

OBSAH	5
PŘEDMLUVA	9
JAK STUDOVAT TUTO KNÍŽKU	10
PŘEDMLUVA K NOVÉMU VYDÁNÍ	12
1.1 JAZYK A JEHO FUNKCE	13
1.11 KOMUNIKAČNÍ PROCES	13
1.12 ZÁKLADNÍ FUNKCE DOROZUMÍVACÍ (SDĚLOVACÍ)	14
1.13 OSTATNÍ FUNKCE	16
1.2 JAZYKOVÝ VÝVOJ	17
1.21 VZNIK A VÝVOJ JAZYKA	17
1.22 FONETICKÉ ZMĚNY	18
1.23 VÝVOJ GRAMATIKY	23
1.24 VÝVOJ SLOVNÍ ZÁSoby	27
1.25 PŘÍKLADY: NORMA, INTERNACIONALISMY	35
1.26 TENDENCE DIFERENCIAČNÍ A INTEGRAČNÍ	38
1.27 VÝVOJ JAZYKA U DÍTĚTE	41
1.3 MLUVENÁ A PSANÁ PODOBA	42
1.31 ROZDÍLY MEZI MLUVENÝM A PSANÝM JAZYKEM	42
1.32 VÝVOJ PÍSMa	44
1.33 ORTOGRAFIE A PRAVOPISNÉ REFORMY	47
1.4 KLASIFIKACE JAZYKŮ	48
1.41 POČET JAZYKŮ A JEJICH UŽIVATELŮ	48
1.42 GENETICKÁ KLASIFIKACE	50
1.43 NOSTRATICKÁ TEORIE	57
1.44 TYPOLOGICKÁ KLASIFIKACE	59
1.5 SYSTÉM A STRUKTURA JAZYKA	63
1.51 POJEM STRUKTURY A SYSTÉMU	63
1.52 STRUKTURA SLOVA (VÝRAZU)	63
1.53 STRUKTURA VĚTY	64
1.6 LINGVISTIKA, JEJÍ VÝVOJ A METODY	65
1.61 PREHISTORIE	65
1.62 TZV. PŘEDVĚDEČKÉ OBDOBÍ	65
1.63 SROVNÁVACÍ A HISTORICKÁ GRAMATIKA 19. STOLETÍ	68
1.64 STRUKTURÁLISMUS	69
1.65 MODERNÍ POMEZNÍ DISCIPLÍNY	70
1.7 DĚLENÍ LINGVISTIKY	72
1.71 KRITÉRIA PRO DĚLENÍ LINGVISTIKY	72
1.72 HLAVNÍ LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY	72
1.73 DALŠÍ DISCIPLÍNY	73

2.1 FONETIKA	75
2.11 VÝVOJ FONETIKY	75
2.12 ROZDĚLENÍ FONETIKY	76
2.13 TZV. MLUVIDLA	77
2.14 KLASIFIKACE SAMOHLÁSEK	80
2.15 KLASIFIKACE SOUHLÁSEK	81
2.16 SLABIKA	86
2.17 SUPRASEGMENTÁLNÍ PRVKY	88
2.18 EUFONIE	91
2.19 EXPERIMENTÁLNÍ METODY A KRIZE FONETIKY	92
2.2 FONOLOGIE	93
2.21 VZNIK FONOLOGIE	93
2.22 HLÁSKA A FONÉM	94
2.23 FONOLOGICKÉ OPOZICE	96
2.24 VLIV FONOLOGIE NA JINE DISCIPLÍNY	98
3.1 MORFOLOGIE	101
3.11 PODSTATA GRAMATIKY A JEJÍ ROZDĚLENÍ	101
3.12 VZNIK MORFOLOGICKÝCH KATEGORIÍ	103
3.13 PŘÍKLAD 1: KATEGORIE RODU SUBSTANTIV	104
3.14 PŘÍKLAD 2: KATEGORIE ČASU A VIDU	107
3.15 ASYMETRICKÁ STRUKTURA KATEGORIÍ A PŘÍZNAKOVOST	111
3.16 KATEGORIE ČÍSLA	115
3.17 KATEGORIE PÁDU A URČENOSTI	116
3.18 KATEGORIE OSOBY	118
3.19 OSTATNÍ SLOVESNÉ KATEGORIE	120
3.2 SYNTAX	121
3.21 LINEÁRNÍ CHARAKTER VĚTY A JEJÍ STRUKTURA	121
3.22 VĚTA A TEXT	125
3.23 JEDNODUCHÁ VĚTA A JUXTAPOZICE	126
3.24 SOUVĚTÍ SOUŘADNÉ	128
3.25 SOUVĚTÍ PODŘADNÉ	129
3.26 SLOŽITÉ VĚTNÉ KONSTRUKCE	131
3.27 ZKRACOVÁNÍ VĚT A POLOVĚTNÉ VAZBY	136
3.28 METODY SYNTAKTICKÉHO ROZBORU	138
3.29 PŘÍKLAD ASYMETRIE V SYNTAXI: PODMÍNKOVÉ VĚTY	142
4.1 LEXIKOLOGIE A LEXIKOGRAFIE	147
4.11 OBSAH LEXIKOLOGIE	147
4.12 KVANTITATIVNÍ VZTAHY VE SLOVNÍ ZÁSOBĚ	147
4.13 ZÁKLADNÍ A ODVOZENÁ SLOVA	149

4.14 TVOŘENÍ SLOV	151
4.15 INTERNACIONALISMUS	155
4.16 LEXIKOGRAFIE	159
4.2 SÉMANTIKA	164
4.21 VÝVOJ SÉMANTIKY	164
4.22 VÝZNAMOVÁ SLOŽKA JAZYKOVÉHO ZNAKU	165
4.23 SÉMIOTIKA	168
5.1 RÉTORIKA	171
5.11 VZNIK A VÝVOJ RÉTORIKY	171
5.12 DNEŠNÍ APLIKACE	172
5.2 ETYMOLOGIE	172
5.21 NAUKA O PŮVODU SLOV	172
5.22 PŘÍKLADY	173
5.3 DIALEKTOLOGIE	176
5.31 VZNIK A OBSAH DIALEKTOLOGIE	176
5.32 LINGVISTICKÉ ATLASY	178
5.33 METODY DIALEKTOLOGICKÉHO VÝZKUMU	179
5.34 PŘÍKLAD 1: PRÁCE V TERÉNU	185
5.35 PŘÍKLAD 2: ÚDAJE O INFORMÁTORECH	186
5.36 PŘÍKLAD 3: MAPY	187
5.4 STYLISTIKA	190
5.41 TRADIČNÍ STYLISTIKA	190
5.42 SOUČASNÁ TEORIE FUNKČNÍCH STYLŮ	193
6.1 MATEMATICKÁ LINGVISTIKA	197
6.11 ÚVODNÍ POZNÁMKA O POMEZNÍCH DISCIPLÍNÁCH	197
6.12 KVANTITATIVNÍ LINGVISTIKA	197
6.13 MATEMATICKÉ MODELY	201
6.14 POČÍTAČOVÁ LINGVISTIKA	203
6.2 PSYCHOLINGVISTIKA	204
6.21 VÝVOJ A OBSAH PSYCHOLINGVISTIKY	204
6.22 BILINGVISMUS	206
6.23 TEORIE ŘEČOVÉ ČINNOSTI	207
6.3 PRAGMALINGVISTIKA A PARALINGVISTIKA	209
6.31 PRAGMALINGVISTIKA	209
6.32 PARALINGVISTIKA	209
6.4 TEXTOVÁ LINGVISTIKA	211
6.41 TEXT JAKO ZÁKLADNÍ JAZYKOVÁ JEDNOTKA	211
6.42 SPOJITOST TEXTU A DEKTIKÉ PROSTŘEDKY	212

6.5 NEUROLINGVISTIKA	214
6.51 VÝVOJ A OBSAH NEUROLINGVISTIKY	214
6.52 AFÁZIE	214
6.6 SOCIOLINGVISTIKA	216
6.61 VÝVOJ A OBSAH SOCIOLINGVISTIKY	216
6.62 SOCIOLINGVISTICKÉ METODY	219
6.7 ETNOLINGVISTIKA A LINGVISTICKÁ ANTROPOLOGIE	220
6.71 VÝVOJ A OBSAH ETNOLINGVISTIKY	220
6.72 LINGVISTICKÁ ANTROPOLOGIE	221
6.73 HYPOTÉZA SAPIRA A WHORFA	222
6.8 FILOZOFIE JAZYKA	223
6.81 FILOZOFIE A LINGVISTIKA	223
6.82 TEORIE JAZYKOVÉHO RELATIVISMU	223
JMENNÝ REJSTRÍK	225
VĚCNÝ REJSTRÍK	227
LITERATURA	245
SEZNAM OBRÁZKŮ	246

PŘEDMLUVA

Tento „Úvod do studia jazyka“ obsahuje základní informace, které jsou předmětem stejnojmenné přednášky a semináře v prvním semestru většiny filologických oborů na našich vysokých školách. Je tedy určen především studentům prvního ročníku filologických oborů, částečně snad i maturantům, kteří se chtějí na některý filologický obor zapsat. Obsahuje také základní informace o jednotlivých lingvistických disciplínách a může tedy sloužit také jako první seznámení s problematikou fonetiky, fonologie, morfologie, syntaxe, atd.

Při jeho sestavování jsem vycházel z dlouholetých zkušeností s vedením tohoto předmětu na katedrách romanistiky Univerzity Palackého v Olomouci a Univerzity Marie Curie Skłodowské v polském Lublinu; krátkodobě jsem podobné přednášky a semináře vedl také na Universidad de Oriente v Santiagu de Cuba, na Earlham College v USA a na Universidad de Granada. Celá řada výkladů, formulací a příkladů v této příručce vznikla na základě dotazů a připomínek studentů těchto univerzit.

V české lingvistické literatuře už existuje několik příruček, které uvádějí do lingvistické problematiky (podrobněji viz bibliografii). Pro začátečníky jsou většinou poněkud obtížné a vhodné jsou zejména pro studenty, kteří už mají jistou lingvistickou průpravu. Na rozdíl od nich nepředpokládá náš „Úvod“ žádné předběžné znalosti kromě těch zcela základních informací získaných na střední škole.

Cílem této příručky je seznámit zájemce o lingvistickou problematiku se základními otázkami jazyka a jazykovědy. Důraz je kladen na co nejsrozumitelnější výklad i těch složitějších otázek, které vyžadují určitou dávku abstraktního myšlení. Proto je výklad doprovázen snadno srozumitelnými příklady.

Uživatelům této příručky přeji, aby v nich podpořila zájem o studium jazyků a lingvistiky. Pokud najdou nějaký rozpor mezi jejím obsahem a tím, co se deklaruje v předcházejícím odstavci, budu jim vdečný za upozornění.

Panu profesoru M. Komárkovi jsem zavázán za trpělivost, s jakou přečetl rukopis, a za celou řadu připomínek.

V Olomouci 4. 5. 1998

Autor

JAK STUDOVAT TUTO KNÍŽKU

Lidská řeč je dost zvláštní jev. Na jedné straně je přirozenou výbavou každého člověka a zvládne ho každé malé dítě v období od narození do pěti let věku. Rodíme se s vrozenými předpoklady naučit se lidské řeči a zvládneme pak ten jazyk, který nás v útlém věku obklopuje (může jich být i více než jeden).

Na druhé straně je ale jisté, že je lidská řeč zdaleka nejdokonalejší dorozumivací prostředek a zdaleka nejsložitější ze všech znakových systémů, které nás po celý život provázejí. Především díky tomuto složitému systému se ostatně člověk odlišil od zbytku živé přírody. Mimo jakoukoli pochybnost je i to, že se kterýkoli z několika tisíc existujících jazyků po všech stránkách dost značně liší od všech ostatních, i když od některých méně a od jiných více.

Lingvistika, která se studiem jazyků zabývá, je proto vzhledem k složitosti jazyků také sama dost složitá; názory na podstatu jazyka se stále vyvíjejí, objevují se nové a nové metody výzkumu, odhalují se stále nové stránky lidské řeči a nepochybně se budou odhalovat i v budoucnosti.

Tato knížka si klade za cíl seznámit zájemce o jazyky a lingvistiku se základními informacemi, které mají případně usnadnit studium dalších specializovanějších příruček. Především je ale určena posluchačům prvního semestru filologických oborů, neboť shrnuje látku stejnojmenné přednášky.

Aby byla četba této knížky efektivní, doporučujeme tento postup:

1. Přečíst si jenom zběžně celý text, tak aby čtenář věděl, co jednotlivé kapitoly obsahují a kde to případně hledat (k hledání ovšem pomůže i obsah a rejstříky).

2. Hned na začátku semestru si důkladně pročíst první kapitolu; ta obsahuje základní úvodní informace, které jsou součástí každého „úvodu do studia jazyka“. Učitel, který látku přednáší nebo vede semináře, někdy dost obtížně odhaduje, co studenti prvního ročníku ovládají, a dost často může použít termíny pro některé z nich zcela neznámé. Prostudování první kapitoly většinu takových potíží odstraní.

3. Dobré zvládnutí „úvodu do studia jazyka“ je důležité, protože značně usnadní zvládnání lingvistických přednášek ve vyšších ročnících. Ideální by bylo prostudovat nebo alespoň přečíst si vždy předem látku příští přednášky. Učitel zpravidla dává na začátku semestru program přednášek na celý semes-

tr, nebo alespoň na konci každé přednášky ohlásí téma na příští týden (jestliže to neudělá, je možné a vhodné se ho na to zeptat). Pokud student ví o příštím tématu něco předem, daleko snáze pak přednášku sleduje. V horším případě je možné si přednášenou látku vyhledat v knížce dodatečně, ale nejhorší je nechat si studium až na poslední tři dny před zkouškou. Možná se i tak podaří zkoušku zvládnout, ale za další tři dny pak látku patrně stejně rychle zapomeneme.

4. Ostatní kapitoly látku „úvodu“ doplňují, ale je vhodné se k nim vrátit nejpozději před zahájením dalších lingvistických přednášek (fonetika a fonologie se zpravidla studuje rovněž v prvním ročníku, morfologie ve druhém, syntax ve třetím, atd.

V knížce je uvedeno značné množství praktických příkladů. Většinou není třeba je podrobně studovat, mají sloužit k lepšímu pochopení teoretických výkladů a zejména k přemýšlení o podstatě lidské řeči a konkrétních jazyků. Nemělo by např. smysl studovat všechny anglické ekvivalenty českého slova „cesta“ ani zabývat se podrobně vývojem slov „norma“, „hajzl“ nebo „šalotka“; ve všech případech jde pouze o názornou ilustraci určitých jevů a bylo by možné použít k tomu účelu tisíce jiných příkladů. Považoval bych rozhodně za prospěšnější, kdyby si čtenář nějaký obdobný příklad z češtiny nebo jiného jazyka sám odvodil nebo vyhledal.

Jednotlivé části knížky spolu často navzájem úzce souvisí a jejich četba by měla vést k samostatnému přemýšlení o jazyce spíše než k jejich memorování. Tak např. když čtenář dojde k výkladu o tvůrčím charakteru jazyka, měl by si vybavit, že od pouhých tří základních českých sloves (*jet, vést, nést*) je možné odvodit stovky jiných výrazů, že pomocí gramatických prostředků dosáhne počet takových tvarů několika tisíc, že i poměrně krátká česká věta může mít desítky nebo stovky různých variant, atd.

Knížku je ovšem třeba brát pouze jako úvod do problematiky lidské řeči, jazyků a lingvistiky. Posluchači ji budou muset doplnit studiem dalších materiálů podle pokynů jednotlivých učitelů a se zaměřením na různé konkrétní jazyky. Ostatní zájemci o lingvistickou problematiku pak najdou v seznamu literatury a v příslušných kapitolách odkazy, které jim umožní doplnit četbu dalšími příručkami u těch témat, která je zvláště zaujmou.

San Francisco (Caorle), 28. 6. 1998

Tato kniha se úspěšně prodává už deset let a nakladatelství Rubico mi navrhlo přehlednout a případně upravit celý text pro 2. vydání. Nabídku jsem využil a v tomto novém vydání jsem provedl několik málo změn.

Především jsem opravil necelou desítku překlepů a drobných nepřesností, které v 1. vydání přes veškeré korektury ještě zůstaly. A za druhé jsem nově uspořádal obr. 7 - 10. Ty byly původně umístěny dost nepřehledně, a proto jsem je nově uspořádal už pro španělský překlad této knihy, který vyšel v roce 2002 v Cáceres. Sdružení ukázek různých druhů písma na jednu stranu je mnohem přehlednější a je proto zavedeno i v tomto novém českém vydání.

Uvažoval jsem také o aktualizaci některých údajů. Tak zvláště informace o počtu jazyků a jejich uživatelů (kap. 1.41, obr. 11) vycházejí z údajů z r. 1978 a od té doby se situace dost změnila, zejména tak, že počet mluvčích u jazyků v čele tabulky nadále rychle roste a pořadí mezi nimi se mohlo poněkud změnit. Nakonec jsem ale od aktualizace upustil. Jednak proto, že zcela spolehlivý aktuální zdroj informací chybí, jednak i z toho důvodu, že učitelé (případně i sami studenti) mají možnost tyto stále se měnící údaje aktualizovat zvláště s ohledem na konkrétní jazyky, které je zajímají. Uvedená tabulka na obr. 11 ostatně přes určitou zastaralost nadále ilustruje přibližný poměr mezi jazyky pokud jde o jejich rozšířenost. A konečně, hlavním cílem této knihy zůstává i nadále to, že by měla u čtenářů vzbudit zájem o lingvistiku a podněcovat je k samostatnému přemýšlení o jazycích.

Puerto de la Cruz (Tenerife), 11. 2. 2008

Autor

1.1 JAZYK A JEHO FUNKCE

1.11 KOMUNIKAČNÍ PROCES

Každý přirozený jazyk slouží členům příslušného jazykového společenství především k dorozumívání, tj. jinými slovy ke vzájemnému předávání či sdělování informací.

Člověk a živá příroda vůbec mají k dispozici celou řadu takových nástrojů a prostředků, které k přenášení informací slouží. Všem je společné především to, že tvoří určitý systém znaků nebo signálů, které něco znamenají (jsou za nimi ukryty jisté významy či informace). Tak např. v říši zvířat existují takové dorozumívací systémy - pachové, vizuální, akustické nebo kombinované -, kterými se zvířata informují o základních životních funkcích a potřebách (jídlo, nebezpečí, zachování rodu apod.). U šimpanzů bylo zaregistrováno okolo dvaceti různých akustických signálů, které představují jeden z takových základních dorozumívacích systémů.

U člověka existuje kromě přirozeného jazyka značné množství různých jiných dorozumívacích prostředků vizuálních a akustických. Tak např. na mezinárodních letištích najdeme celou řadu vizuálních znaků, které zcela jasně cosi označují (např. schodiště, výtah, restauraci nebo občerstvení, odlety, celní prostor, úschovnu zavazadel, toalety, čekárnu pro matky s dětmi, zákaz kouření, východ do města, k parkovišti, k stanici autobusů nebo metra, atd.). Jednotlivé značky jsou voleny tak, aby byly srozumitelné všem cestujícími bez ohledu na jejich mateřský jazyk nebo znalost jiných jazyků.

Z dalších vizuálních dorozumívacích prostředků člověka uveďme alespoň systém dopravních značek, z akustických alespoň kostelní zvony nebo hodiny oznamující čas a sirény ohlašující začátek a konec pracovní doby, případně nebezpečí (podle situace: nálet, povodeň, apod.). Zdaleka nejrozvinutějším dorozumívacím systémem je ovšem přirozený jazyk; od ostatních se liší jednak nesrovnatelně bohatším inventářem znaků (slov), jednak i jejich strukturou (specifickým rysem lidské řeči je tzv. dvojí artikulace: výpověď se dá rozdělit do slov a slova dále do hlásek) a možnostmi jejich kombinací (do vět).

Obecně se dorozumívacími prostředky a jejich používáním zabývá teorie komunikace. Ta nabízí toto obecné schéma komunikačního procesu: ve zdroji informace se její obsah kóduje podle pravidel příslušného kódu a v takto

zakódované podobě pak přechází ve formě *signálů* (fyzická substance + energie) určitým *kanálem* (cestou) směrem od zdroje k *příjemci*, kde se pak dekóduje (za signály fyzikální povahy se zpětně dosazuje původní význam). Těmto obecným pojmům a termínům odpovídají u různých dorozumivacích systémů různé konkrétní pojmy. V případě přirozených jazyků jsou to např. pojmy a termíny uvedené na obr. 1.

Obecně:	zdroj	kód	signál	kanál	příjemce
Mluvený jazyk	<i>mluvčí</i>	<i>jazyk</i>	<i>hlásky</i>	<i>ovzduší</i>	<i>posluchač</i>
Psaný jazyk	<i>pisatel</i>	<i>jazyk</i>	<i>písmena</i>	<i>papír</i>	<i>čtenář</i>

Obr. 1: Schéma komunikačního procesu

Ponecháme zatím stranou rozdíl mezi mluvenou a psanou podobou jazyka. V obou případech má klíčové postavení právě pojem a termín *jazyk*, tj. kód, který na jedné straně slouží mluvčímu (případně pisateli) k dosazování určitých znaků (slov) za určité významy a na druhé straně umožňuje posluchači (nebo čtenáři), pokud stejný kód (jazyk) ovládá, dosadit si za tyto znaky zpětně příslušné významy.

1.12 ZÁKLADNÍ FUNKCE DOROZUMIVACÍ (SDĚLOVACÍ)

K tomu, aby jazyk mohl plnit funkci dorozumivacího prostředku, je nezbytné splnit celou řadu podmínek. Nutným předpokladem je především to, aby mluvčí i posluchač ovládali stejný jazyk (kód), protože různé jazyky kódují jeden a týž obsah různým způsobem, tj. dosazují za týž obsah (význam) různá slova (věty), jak je to znázorněno na obr. 2.

V případě, že mluvčí a posluchač ovládají týž jazyk, je proces dorozumívání možný, avšak i za tohoto předpokladu se jedná o velmi složitou činnost, kterou lze stručně popsat asi takto:

a) mluvčí si musí ujasnit obsah svého sdělení (tzv. sémantickou bázi či globální obsah) a pak ho nějakým způsobem verbalizovat, tj. zakódovat ho převedením na konkrétní slova daného jazyka; k tomu je nezbytná spolehlivá práce centrálního nervového systému, smyslových orgánů, tzv. mluvidel, bezchybná nervosvalová koordinace (do procesu mluvení jsou zapojeny stovky svalů) a celá řada prvků inteligence, jako je např. schopnost abstrakce, syntézy, rozhodování, atd.;

b) úloha posluchače je značně odlišná a patrně ještě složitější; vedle bezchybné práce centrálního nervového systému a smyslových orgánů (zvláště sluchu) vyžaduje především dobrou schopnost analýzy, intuice a rozhodová-

ní; posluchač v každém okamžiku odhaduje další část výpovědi a své odhady neustále koriguje; řídí se při tom svými globálními znalostmi o světě vůbec a o příslušném tématu zvláště; jeho cílem je dosadit si za přijímané zvuky příslušný význam, tj. rekonstruovat globální obsah, sémantickou bázi nebo prostě informaci, kterou mu mluvčí chtěl pomoci příslušného jazykového kódu sdělit; pokud se mu to nepodaří nebo má o výsledku určité pochybnosti, může se v další fázi pokusit získat doplňující informace pomocí otázek apod.

Význam:	„ <i>tvůj manžel je doma?</i> “
<i>čeština:</i>	Tvůj manžel je doma?
<i>poština:</i>	Czy twój mąż jest w domu?
<i>ruština:</i>	Твой муж дома?
<i>angličtina:</i>	Your husband is at home?
<i>němčina:</i>	Dein Gemahl ist zu Hause?
<i>francouzština:</i>	Ton mari est-il à la maison?
<i>španělština:</i>	¿Tu marido está en casa?
<i>brazil. port.:</i>	O seu marido (de Você) está na casa?
<i>čínština:</i>	你丈夫在家吗?
<i>japonština:</i>	ご主人はいらっしゃる?
<i>tlapaneco:</i>	a:¹ gi²da³ a²hmbya:¹² oa²u:n¹² gu¹wa¹

Příklad jednoduché věty v češtině a v dalších deseti jazycích: dva slovanské, dva germánské, tři románské, dva východoasijské a jeden indiánský (Tlapaekové žijí v jižní části Sierra Madre v mexickém státě Guerrero). Kromě posledních tří jde o jazyky indoevropské, tedy příbuzné.

Sama písemná podoba se značně liší jednak pravopisem (spřežkový u polštiny, azbuka u ruštiny, ideografické znaky u čínštiny, slabičné u japonštiny, přepis do latinky u jazyka tlapaneco, který vlastní písmo nemá), jednak signalizací otázky (vedle otazníku na konci např. pol. czy a šp. obrácený otazník na začátku, ve fr. est'il. Ve většině uvedených jazyků je možno otázku signalizovat také změnou slovosledu.

U mluvené podoby, která je primární, jsou rozdíly ještě pronikavější, protože ani jedna hláska žádného jazyka neodpovídá přesně žádné hlásce jiného jazyka. Značné rozdíly jsou i ve způsobu vázání slov, v intonaci a v tónovém průběhu (je důležitý u posledních tří, u tlapaneka je naznačen číslicemi 1 - 3).

Obr. 2: Rozdíly v kódování téhož obsahu u různých jazyků

Jestliže se posluchači podaří informaci dekodovat, tj. odhalit význam přijímaného sdělení, je příslušná část dorozumivacího procesu úspěšně zakončena.

1.13 OSTATNÍ FUNKCE

Dorozumívání, tj. vzájemné poskytování či sdělování informací, představuje nepochybně základní a nejdůležitější funkci přirozených jazyků. Každý jazyk však kromě toho plní v životě příslušného jazykového společenství i jeho jednotlivých členů celou řadu dalších funkcí. Dosud jsme hovořili o komunikativní funkci v užším smyslu jako o sdělování věcných informací, avšak sdělovat je možné pomocí jazyka i něco jiného než jen pouhé informace o předmětech, osobách, jevech nebo událostech. Proto je běžné rozlišovat i další v širším slova smyslu komunikativní funkce jazyka, u nichž se jedná o sdělování něčeho jiného a které jsou stručně charakterizovány na obr. 3.

<p>Konativní (apelová) funkce: jedná se o výzvu, která má přimět posluchače k nějaké činnosti (např.: <i>Stav se ve městě a kup půlku chleba.</i>).</p>
<p>Rereferenční (kontextová) funkce: jde o odkaz na časové nebo prostorové vztahy, případně na jiné mimojazykové faktory (např.: <i>Co budeš dělat v sobotu?</i>)</p>
<p>Fatická (kontaktní nebo interpersonální) funkce: mluvčí se snaží např. udržet pozornost (<i>Sleduješ mě vůbec?</i>) nebo naopak dát najevo, že i on se rozhovoru účastní (<i>Já taky. To je fakt.</i>).</p>
<p>Expresivní (emotivní) funkce: mluvčí dává najevo svůj fyzický nebo psychický stav, vyjadřuje své emoce, a to buď pomocí prostředků čistě jazykových (např. kategorií slovesného způsobu) nebo zabarvením a výškou hlasu, zvláštní intonací apod. (tyto poslední prostředky mohou být srozumitelné i při poslechu jazyka, který neovládáme).</p>
<p>Poetická (estetická) funkce: důraz se klade na formu, která má ovšem zvýraznit jistý obsah; nejde jen o poezii, ale také o poetické prvky používané v hovorovém jazyce; v obou případech je možný i tvůrčí přístup k jazyku (vytváření zcela nových tvarů).</p>
<p>Metajazyková funkce: mezi zvláštnosti jazyka patří mimo jiné i to, že může sloužit k popisu čehokoli, včetně sebe (např. česky můžeme mluvit i o češtině); pak je třeba rozlišovat jazyk objekt - v našem případě popisovanou češtinu - a metajazyk, který slouží k uvedenému popisu a má k dispozici některé prostředky navíc (např. sám termín <i>čeština</i>).</p>

Obr. 3: Další komunikativní funkce jazyka

Všechny uvedené funkce spolu s hlavní funkcí dorozumivací či sdělovací patří mezi komunikativní funkce v širším smyslu. Jazyk ovšem slouží nejen ke komunikaci, ale je i důležitým nástrojem člověka v procesu poznávání a klasifikace jednotlivých předmětů a jevů a v procesu poznávání okolního světa jako celku. V této souvislosti se nejčastěji hovoří o jeho funkci pojmenovávací a kognitivní.

Pojmenovávací funkce spočívá v tom, že jednotlivé předměty, jevy a události se pojmenovávají; jinými slovy: přiřazují se jim určité pojmy. Mezi jazyky mohou být značné rozdíly nejen pokud jde o formální stránku jednotlivých názvů (viz obr. 2), ale i co se týká samotné klasifikace mimojazykové skutečnosti. Z toho vyplývá, že má jazyk také nezastupitelnou úlohu při rozvíjení myšlení a při poznávání mimojazykové skutečnosti (okolního světa). Právě na tom je založena jeho funkce **kognitivní** čili poznávací.

Všechny funkce, o nichž jsme se dosud zmínili, se týkají především mluvené podoby jazyka. Psaná podoba (viz 1.3) může některé z nich plnit stejně dobře, jiné jen v omezené míře. Naproti tomu plní psaná podoba jazyka jednu specifickou a mimořádně důležitou funkci: na rozdíl od mluvené podoby je schopna uchovávat informace a přenášet je na značné vzdálenosti v prostoru i v čase.

Pojem a termín *funkce* jsme až dosud používali pouze v souvislosti s jazykem jako celkem. V lingvistice se ovšem často používá i v souvislosti s jeho dílčími aspekty a jednotkami, jak ještě uvidíme (např.: podstatné jméno může ve větě zastávat funkci podmětu, přímého předmětu, atd.).

1.2 JAZYKOVÝ VÝVOJ

1.21 VZNIK A VÝVOJ JAZYKA

Jazykové schopnosti jsou vázány výlučně na člověka a formovaly se spolu s ním. O původu člověka - a tedy i jazyka - máme však dosud bohužel pouze velmi mlhavou představu. Nevíme dokonce ani přesně, odkdy na Zemi žije, případně v které době převážily jeho „lidské“ vlastnosti nad „zvířecími“. Protože už byly ve východní Africe nalezeny kosterní pozůstatky pravěkého člověka staré více než tři a půl miliónu let (a jistě to nebyl zdaleka ten první člověk), odhaduje se stáří lidského pokolení na přibližně pět miliónů let.

Z těchto důvodů se objevila celá řada teorií, které se snaží vysvětlit vznik jazyka různým způsobem a pro jeho počáteční fázi zdůrazňují úlohu různých prvků a faktorů, např. citoslovců, zvukomalebných slov, rozkazů apod. Do-

dnes není zcela uspokojivě vyřešena dokonce ani základní otázka, zda jazyk vznikl nezávisle na několika různých místech světa (teorie polygenetická), nebo zda vznikl na jediném místě a odtud se postupně rozšířil do celého světa (teorie monogenetická).

Jisté je pouze to, že jazyk spolu s myšlením je pravděpodobně tím nejdůležitějším příznakem, kterým se člověk odlišil od ostatní živé přírody. Všem ostatním dorozumivacím prostředkům u zvířat - ať už jsou sebedůmyslnější - chybí jednak spojitost s myšlením, jednak princip dvojí artikulace (viz 1.11); jsou to jen soubory omezeného počtu neartikulovaných signálů, které se nedají dělit do nižších jednotek, kdežto kterýkoli lidský jazyk má k dispozici omezený soubor fonémů (viz 2.2), jejichž kombinací je možné vytvářet neomezený počet výrazů (slov). Z nich se pak dále skládají větší celky (věty, případně texty).

Jestliže o vzniku jazyka toho víme zatím velmi málo, pak jazykový vývoj byl už zkoumán a popsán dost podrobně; zasloužila se o to zejména srovnávací a historická gramatika 19. století (viz 1.63), která nejevila příliš velký zájem o živé jazyky, ale viděla svůj cíl právě v objasnění jazykového vývoje.

Nejobecnější poučka v této souvislosti je ta, která tvrdí, že se každý přirozený živý jazyk neustále vyvíjí. Vývoj neprobíhá u jazyků umělých (ty byly vytvořeny jednorázově a chybí jim používání v běžném každodenním životě, které by si jazykové změny nepochybně vynutilo); pokud jde o jazyky přirozené, jejich vývoj se zastaví teprve tehdy, když příslušná společenství zaniknou a přestane se jimi mluvit.

Změnám jsou vystaveny všechny složky jazyka bez výjimky, i když se všechny nevyvíjejí stejným tempem. Nejpronikavějším změnám je vystavena slovní zásoba, o poznání pomalejší jsou změny fonetické (zvuková stránka jazyka) a velmi pozvolna se vyvíjí gramatika. V dalších částech budeme vývoj těchto tří základních složek jazyka stručně charakterizovat.

1.22 FONETICKÉ ZMĚNY

Změny, k nimž dochází ve zvukové podobě jazyka, jsou v rámci několika generací sotva postřehnutelné; máme-li však k dispozici údaje z delšího období (několika staletí), snadno zjistíme, že se zvuková podoba jazyka v průběhu takového období výrazně změnila. Na obr. 4 je porovnáno několik latinských výrazů obsahujících skupinu souhlásek -kt- (v latině psáno -ct-) s příslušnými výrazy několika románských jazyků.

Porovnáním těchto výrazů i laik bez předběžného lingvistického školení může dospět k těmto závěrům: a) latinské souhláskové skupině -kt- odpovídá (přinejmenším v těchto několika příkladech) v italštině -tt-, v rumunštině -pt-, atd.; b) výrazy v každém z uvedených jazyků jsou si jinak do značné míry podobné.

lat.	ital.	rum.	šp.	port.	fr.	(význam)
octo	otto	opt	ocho	oito	huit	(osm)
noctem	notte	noapte	noche	noite	nuît	(noc)
lactem	latte	lapte	leche	leite	lait	(mléko)

Obr. 4: Vývoj latinské skupiny souhlásek -kt- do románských jazyků

Srovnávací a historická gramatika 19. století se s podobným laickým závěrem nespokojila. Systematickým porovnáváním nejrůznějších jazyků - klasických i živých - došli její představitelé, stručně řečeno, k těmto zásadním poznatkům: a) zpracovali podrobný přehled fonetických změn, které je možné ve vývoji jazyků prokázat; b) dokázali, že jestliže skupina jazyků vykazuje značnou míru podobnosti (objasnění fonetických změn takovou podobnost pomáhá dokázat), pak jde nepochybně o jazyky příbuzné, tj. takové, které se vyvinuly z nějakého společného prajazyka.

Genetickou klasifikaci jazyků, která na základě těchto poznatků vznikla, se budeme zabývat později (viz 1.42). Zde se stručně zmíníme o fonetických změnách. Je jich několik desítek, ale protože nám jde spíše o pochopení jejich mechanismu než o jejich úplný výčet, věnujeme se zde podrobněji pouze třem, které však patří k nejčastějším a nejdůležitějším. Jsou to: asimilace, metateze a redukce.

Asimilace (česky *spodoba*) patří mezi nejrozšířenější změny a objevuje se patrně u všech jazyků; je způsobena ekonomickými faktory, konkrétně tendencí mluvčího usnadnit si výslovnost, zejména tím, že jednu ze dvou sousedních nebo blízkých hlásek změní tak, aby se její výslovnost přiblížila druhé.

Příklady:

1. Pokud se ve skupině souhlásek vyskytnou vedle sebe znělé a neznělé (o znělosti viz 2.1), mluvčí vysloví všechny buď jako znělé, nebo jako neznělé; v českém slově *prošba* vedle sebe stojí neznělé *[s]* a znělé *[b]*, běžně se vyslovuje */prozba/*; jde o tzv. regresivní asimilaci: předcházející hláska se připodobňuje k následující.

2. U výrazu *na shledanou* je podobná situace: neznělé */s/* přechází před znělým */h/*; v moravských dialektech se vesměs uplatňuje regresivní asimilace */nazhledanou/*, v českých naopak asimilace progresivní */naschledanou/*; v obou případech se ovšem jedná v podstatě o týž jev, totiž o řešení obtížné výslovnosti neznělé a znělé souhlásky v těsném sousedství připodobněním (asimilací) jedné z nich ke druhé. Podobným příkladem je české *kdo* (vyslovuje se „gdo“, tj. uplatňuje se regresivní asimilace). U složeného čes. výrazu *lecko* asimilace zasahuje i předcházející *c* (výslovnost „ledzgo“).

3. Také hlásky, které se značně liší místem artikulace (viz 2.15), se často asimilují. Tak např. */n/* se běžně artikuluje přimknutím špičky jazyka k dásním horních řezáků, avšak pokud se vyskytne v postavení před */k/* nebo */g/*, jako např. ve slovech *banka*, *Anglie*, posunuje se místo artikulace na měkké patro, lat. *velum*, právě proto, že */k/* a */g/* jsou hlásky velární; hlásky */n/* se tedy v této pozici artikuluje rovněž jako velární proto, aby se tím usnadnila výslovnost celé skupiny hlásek.

4. Změny, které mají zpočátku charakter improvizace, mohou často přejít do systému jazyka (stát se jeho trvalou součástí); tak např. italské *-tt-* na místě latinského *-kt-* (viz obr. 4) není nic jiného než dokonalá (úplná) asimilace dvou hlásek s rozdílným místem artikulace, která se stala součástí moderní italštiny.

5. V některých případech se asimilují i vzdálenější, ne pouze sousední hlásky. Typickým příkladem jsou jazyky aglutinační (viz 1.44), jako je maďarština, finština, turečtina a další jazyky, v nichž existuje tzv. vokalická (samohlásková) harmonie; samohlásky v koncovce slova je ovlivněna poslední samohláskou jeho kořenu; tak např. koncovka plurálu v turečtině je buď *-ler* nebo *-lar*, podle toho, zda v kořenu slova je přední, nebo zadní samohlásky (*ev* - dům, *evler* - domy; *ok* - stěla, *oklar* - střely). U vokalické harmonie patrně není asimilace způsobena ekonomikou (usnadněním výslovnosti), ale spíše snahou o libozvučnost.

Také metateze (přesmyk) patří k častým fonetickým změnám: hlásky nebo celé slabiky si přehodí místo; důvodem bývá usnadnit si výslovnost; poměrně často se v přesmykování vyskytují hlásky */r/* a */l/*.

Příklady:

1. V hovorové češtině jsou poměrně časté např. tvary *žlička*, *levorver*, *verlyba*, *cerel*, *pernamentka* (místo správných tvarů *lžička*, *revolver*, *velryba*, *celer*, *permanentka*).

2. Metatezi se vysvětlí některé rozdíly mezi jazyky, jako např.: litev. *kepu* x čes. *peku* (moderní *peču*); pol. *pokrzywa* x čes. *kopřiva*; fr. *fromage* x it. *formaggio* (sýr, odvozeno od slovesa *formare*); atd.

3. Z indoevropského kořenu *mig-* pocházejí tvary: řec. *omichle*, pol. *mgła*, čes. *míha*, slov. *hmľa*; polština zachovala posloupnost všech tří konsonantů; v češtině došlo k metatezi druhého konsonantu s třetím, ve slovenštině k metatezi prvního s druhým, v obou jazycích také ke změně */g/* na */h/*.

Redukce je vůbec nejrozšířenější fonetická změna; její zásluhou se po jistém čase podstatně mění nejen zvuková podoba jazyka, ale někdy jsou tím způsobeny i změny v jiných jazykových rovinách, např. v gramatice (viz 1.23). Může být částečná (oslabení hlásky) nebo úplná (hlásky zcela zanikne). K redukci dochází v průběhu jazykového vývoje zejména na konci slov, velmi často i v slabice následující po přízvuku, ale v zásadě se může redukovat kterákoli hlásky v libovolném místě.

Příklady:

1. Z praslovanského *днь* a *дньсь* („den“ a „tento den“, viz rus. *segodnja*, *sejčas*) vzniklo čes. *den* a *dnes*; jery v poslední a třetí slabice od konce zanikly (úplná redukce); původně dvojslabičné i trojslabičné slovo se redukovalo na jednu slabiku.

2. Z latinských tvarů *calidus* (teplý), *augustus* (srpen) vznikly v italštině tvary *caldo*, *agosto*, ve francouzštině *chaud* (čti: šó), *août* (čti: u); v obou jazycích zanikla koncová souhlásky; v italštině u slova *caldo* zanikla dále samohlásky po přízvuku a tím i jedna slabika; ve francouzštině se obě trojslabičná slova redukovala na jedinou slabiku, původní *augustus* (osm hlásek) dokonce na jedinou hlásku; vedle redukce se na těchto výsledných tvarech ovšem podílely i další hláskové (fonetické) změny, např. u tvaru *chaud* palatalizace */k/* > */š/*, tj. změna místa artikulace z měkkého na tvrdé patro - *palatum*.

3. Na základě redukce vznikly angl. *sign* a fr. *signe* (z lat. *signum*), šp. a it. *don* (z lat. *dominus*) a tisíce dalších výrazů v nejrůznějších jazycích.

4. U flexivních jazyků, v nichž je koncovka podstatných jmen a sloves nositelem gramatických kategorií, měla její úplná redukce za následek změny v plánu gramatickém (viz 1.23) a často i důsledky pro typologickou klasifikaci příslušného jazyka (viz 1.44).

Uvedené tři fonetické změny nám posloužily jako ilustrace možných hláskových změn; další uvedeme jen heslovitě:

- **disimilace** je rozrůznění dvou původně stejných hlásek, tedy opak mnohem běžnější asimilace (např. lat. *arbor* > šp. *árbol*);

- **palatalizace** (změkčování) je přesouvání místa artikulace na tvrdé patro (*palatum*), nejčastěji vlivem okolních hlásek; termín „změkčování“ se užívá vzhledem k výslednému akustickému dojmu (např. [d] > [dʲ]: rod x rodi-na); palatalizace je velmi rozšířená např. v ruštině a polštině;

- **depalatalizace** (opak palatalizace, méně častá);

- **posunutí hlásek** (něm. *Lautverschiebung*) je zvláštní termín pro jev, k němuž došlo ve všech germánských jazycích: (posunutí *p, t, k* > *f, θ, h* (lat. *canis* x něm. *Hund*) a posunutí *b, d, g* > *p, t, k* (lat. *decem*, šp. *diez*, i čes. *deset* x angl. *ten*);

- **přehláska** (něm. *Umlaut*) je změna zadní samohlásky na přední vlivem okolí (např. *duša* > *duše*, kde změnu způsobilo palatální měkké [š]); často se vyskytuje v němčině (*a, o, u* > *ä, ö, ü*; např. sg. *Gast* x pl. *Gäste*, kde byla přehláska způsobena samohláskou [i] staršího tvaru pl. *gasti*; v tomto případě -i ve většině ostatních v němčině - se jedná v podstatě o dálkovou regresivní asimilaci nebo také o určitý druh vokalicke harmonie);

- **epenteze** je vkládání nové hlásky uprostřed slova (např. čes. *země*, pol. *ziemia* x rus. *zemlja*; lat. *camera* > fr. *chambre*; lat. *hominem* > šp. *hombre*, apod.);

- **proteze** je vkládání nové hlásky na začátku slova (např. lat. *est* x pol. a čes. *jest*, po redukci v současné češ. *je*; v hovorové češtině *okno*, *oba* > *vokno*, *voba*; lat. *scholam* > šp. *escuela*, port. *escola*, maď. *iskola*);

- **sonorizace** je změna neznělé hlásky na znělou (např. lat. *vita*, *status*, *focus* > šp. *vida*, *estado*, *fuego*);

- **monoftongizace** je změna dvojhásky (např. *ai, ei, ou, ia, ie, uo*, apod.) na jedinou hlásku, v zásadě tedy jistý druh redukce (např. staročeské *dítě*, *potěšení* > *dítě*, *potěšení*; lat. *auscultare* „poslouchat“ > ital. *ascoltare*, šp. *escuchar*; viz též angl. a fr. slova latinského nebo řeckého původu začínající diftongem *au-*, jako angl. *auscultation*, *automatic*, *autonomy*, *author* a obdobné tvary francouzské, kde se sice dvojhásky dochovala v pravopise, avšak v mluveném jazyce se už dávno monoftongizovala na výsledné [o]);

- **diftongizace** je změna hlásky v dvojhásku, tedy opak monoftongizace (např. staročeské *kúsek*, *múdrý* > *kousek*, *moudrý*; lat. *centum*, *schola*, *focus*, *platea*, *nocte* > šp. *ciento*, *escuela*, *fuego*, it. *fuoco*, *piazza*, rum. *noapte*);

- **haplogie** je vypuštění jedné z dvou po sobě následujících slabik, které zní buď stejně nebo velmi podobně; vyskytuje se zejména na švu složených slov (např. *mineralo(lo)gie*);

- **kontrakce** je stahování dvou zpravidla jednoslabičných gramatických slov do jednoho zkráceného tvaru (např. něm. *in dem* > *im*; fr. *de le* > *du*; it. *in la* > *nella*; port. *de o* > *do*, *em a* > *na*; *em este* > *neste*);

- **vázání** (fr. *liaison*); některé jazyky mají tendenci oddělovat v proudu řeči jednotlivá slova (např. přízvukem a tzv. rázem na začátku, jako čeština) nebo dvě sousední samohlásky v různých slabikách (např. hiátem, viz čes. *do okna*, případně vložení další hlásky, viz *do vokna*); u jiných, jako je francouzština nebo portugálština, je naopak běžné vázání sousedních slov do větších nepřerušovaných celků (např. fr. *mes amis* - čti: /mézami/; port. *as outras* - čti: /azótraš/, *os olhos* - čti: /uzól'uš/).

Za zmínku zde stojí také **analogie**; je to tendence odstraňovat gramatické nepravidelnosti, jistá obdoba asimilace na úrovni morfologie; nepatří tedy mezi fonetické změny, ale projevuje se přirozeně i změnami hláskovými; zde nám slouží k ilustraci toho, jak se změny v plánu gramatickém projevují i na úrovni zvukové (fonetické) podoby jazyka (např.: místo původních tvarů *peku*, *pečeš*, *peče* ..., které vznikly normálním hláskovým vývojem, došlo analogicky ke změně na *peču*, *pečeš*, *peče* ...).

Z tohoto stručného výčtu je snad zřejmé, že fonetické změny jsou ve svém souhrnu mimořádně rozšířené. Hláskový vývoj je schopen změnit jazyk v průběhu několika staletí do té míry, že na první pohled lze někdy sotva nalézt mezi výchozím a výsledným tvarem nějakou souvislost. To mimo jiné působí značné těžkosti při genetické klasifikaci jazyků (viz 1.42 a 1.43).

Podrobnější popis fonetických změn je možno najít např. u Erharta (1962, 1973), Hály (1975) a Čermáka (1994).

1.23 VÝVOJ GRAMATIKY

Také gramatika každého živého přirozeného jazyka se vyvíjí, avšak změny jsou tak pomalé, že jsou patrné až v delším časovém úseku (několika staletí).

Jestliže změny fonetické se projevují na všech slovních druzích bez výjimky, pak vývoj gramatický lze pozorovat především na substantivech a slovesech.

Porovnáme-li český tvar *četl jsem* s obdobným tvarem polským (*czytałem*) a ruským (*ja čital*), zjistíme, že se tyto příbuzné slovanské jazyky (které se vyvinuly ze společného základu, tj. prajazyka slovanského nebo jiným termínem z praslovanštiny) dost podstatně liší, a to především z hlediska gramatického.

Popis těchto rozdílů může být buď synchronní (popisujeme současný stav) nebo diachronní (sledujeme hledisko vývojové či historické).

Z hlediska synchronního lze uvedené rozdíly popsat takto: všechny tři jazyky užívají pro tvary minulého času minulé participium významového slovesa, avšak pro vyjádření gramatických kategorií (zejména osoby a čísla) používají různé prvky: čeština pomocné sloveso *být* (v našem případě *jsem*), polština koncovku (v našem případě *-em*) a ruština osobní zájmeno (v našem případě *ja*). Obdobně se tvoří i ostatní tvary (s výjimkou třetí osoby, kde se čeština a polština dnes spokojují s pouhým minulým přičestím, viz čes. *četl* proti staršímu *četl jest* a podobně *četli*, pol. *czytał* x rus. *on čítal*).

Hledisko diachronní je schopno tyto rozdíly objasnit. V češtině a ruštině jde o příklad typicky analytického vyjádření tvaru minulého času, v němž se gramatické kategorie osoby a čísla vyjadřují pomocí zvláštního pomocného slova (čes. *jsem*, rus. *ja*), které tvoří s příslušným slovem plnovýznamovým jeden významový i formální celek (nemá např. vlastní lexikální význam avčestíně ani vlastní přízvuk). Jak jsme viděli v předcházející části týkající se fonetických změn, je v jazycích velmi rozšířená redukce, která postihuje zejména poslední slabiku nebo konec jednotlivých výrazů. Proto se poměrně snadno může stát, že pokud takové pomocné gramatické slovo stojí za slovem plnovýznamovým, jak tomu je často v češtině, stane se z něho časem pouhá koncovka, jak k tomu došlo v polštině, kde původní pomocné sloveso *jestem* ztratilo samostatné postavení a redukovalo se na pouhou koncovku *-em*; ze složeného tvaru se tak stal tvar jednoduchý. Koncovka je ovšem vystavena možnosti další redukce, a pokud zanikne úplně, musí jazyk takovou ztrátu řešit zavedením jiného prvku, nejčastěji právě pomocného slovesa nebo osobního zájmena. Kruh se tak uzavírá, z jednoduchého tvaru se opět stává tvar složený a celý proces se může opakovat.

Tento příklad jasně ukazuje, jak se změny fonetické (redukce koncovky) mohou projevit ve vyšší rovině morfológické (změny slovesných tvarů). K tomu je třeba dodat, že se tyto změny morfológické promítají dále i do roviny syntaktické (stavba věty): české větě *včera jsem četl...* odpovídá pol. *wczoraj czytałem...* a rus. *včera ja čítal...*; české větě *četl jsem včera...* pol. *czytałem wczoraj...* a rus. *ja čítal včera...*; možné jsou ovšem i v češtině a polštině věty se zájmenem *já/ja*, např. čes. *já jsem včera četl...*, avšak funkce zájmena je pak zdůraznit mluvčího, kdežto ruské *ja* má v uvedených příkladech především funkci označovat gramatické kategorie osoby a čísla, tedy totéž co čes. *jsem* a pol. *-em*. Z těchto příkladů vyplývá, že rus. *ja* má poměrně volný slovosled (v oznamovací větě ovšem stojí zpravidla před participiem),

polské *-em* jako koncovka nemá jinou možnost než připojit se k participiu a české *jsem* se chová jako příklonka a zaujímá vždy druhé místo ve větě, jejíž slovosled je jinak volný.

Velmi názorný příklad poskytují románské jazyky, u nichž máme na rozdíl od jiných jazyků k dispozici nesčetné texty jejich společného prajazyka, totiž latiny. Jejich slovesný systém obsahuje z vývojového hlediska tři typy slovesných časů:

a) jednoduché časy převzaté s jistými hláskovými změnami z latiny (např. *prézens*: it. *parlo*, fr. *je parle*, šp. *hablo*, port. *falo*; *imperfektum*: šp. *hablaba*, port. *falava*, atd.; zde je vhodné poznamenat, že už původní latinské imperfektum - např. *amabam* - se vyvinulo z tvaru složeného, neboť morfém *-ba-* má původ v indoevropském **bhe-*, z něhož vznikly i tvary: ang. *to be*, něm. *ich bin*, čes. *být*, atd.);

b) složené časy, které v latině neexistovaly a vyvinuly se až v románských jazycích (např. složené *préteritum*: it. *ho parlato*, fr. *j'ai parlé*, šp. *he hablado*, port. *tenho falado*); tyto složené časy se vyvinuly z původních tzv. *premorfológických vazeb*, kterým v češtině odpovídá vazba *mám uvařeno*, a už v lidové (hovorové) latině jim odpovídala obdobná vazba *habeo factum*, tj. „mám uděláno“, *habeo scriptum* „mám napsáno“, apod.; jen malý významový posun stačil pak k použití takto vzniklých tvarů pro označování minulých dějů (ve smyslu „udělal jsem“, „uvařil jsem“, respektive „mluvil jsem“); navíc vzhledem k tomu, že sloveso *habeo* (*mám*) a odpovídající románské tvary *prézentu* *ho*, *ai*, *he* a původní port. *hei* („h“ se v těchto románských jazycích nevyslovuje) se využily pro stejné konstrukce i v ostatních existujících jednoduchých časech, počet časů se tak zdvojnásobil; dodnes si novější složené tvary uchovávají původní vlastnost předčasnosti před příslušnými tvary jednoduchými (obdoba: *mám uvařeno x vařím*, *měl jsem uvařeno x vařil jsem*, *budu mít uvařeno x budu vařit*), avšak nově složené tvary způsobily v celém systému další změny; především si začaly některé nové tvary konkurovat se staršími, např. složené *préteritum* se starším jednoduchým; to pak mělo v různých jazycích různé důsledky (ve francouzštině převážilo užívání novějších tvarů *passé composé* nad starším *passé simple*, které se v moderním jazyce prakticky nevyskytuje; v brazilské portugálštině naopak převážilo užívání starších jednoduchých tvarů *pretérito simples*; ve španělštině si oba časy dosud konkurují: gramatiky sice většinou tvrdí, že si složené *préteritum* dosud uchovává určitý vztah k okamžiku promluvy, avšak ve skutečnosti jde v současném jazyce spíše o rozvrstvení geografické, protože složené *préteritum*

tum převládá např. v Kastilii, jednoduché např. v Galicii a ve většině zemi Latinské Ameriky);

c) jednoduché časy, které v latině neexistovaly a vyvinuly se až v románských jazycích, a to vesměs z nejprve vytvořených tvarů složených; jako model může sloužit vývoj románského futura: vzniklo rovněž z původní premorfologické vazby, v níž se opět tvary přítomného času slovesa *habere* spojily s významovým slovesem, tentokrát pomocí předložky *de* s tvarem infinitivu; ve šp. se tak vytvořila vazba *he de hablar* (odpovídající téměř doslovně české vazbě *mám mluvit*), později předložka vypadla a pomocné sloveso přešlo za infinitiv (doloženy jsou ve středověku velmi četné vazby typu *hablar he s* přízvukem na pomocném slovese) a odtud zbýval už jen malý krok k tomu, aby se co do formy přešlo k současnému tvaru *hablaré* - „budu mluvit“, a co do obsahu k označování dějů budoucích (podobně jako česká vazba *mám mluvit* nemá z hlediska významu daleko k označování budoucnosti, viz např. větu *zítra mám mluvit...*); obdobným vývojem prošla řada *había de hablar* > *hablar había* > *hablaría*, jejíž výsledný tvar měl a dosud má ve vedlejších větách funkci minulého futura (řekl jsem, že „budu mluvit“) a navíc v hlavních větách i funkci kondicionálu („mluvil bych“).

26

Až dosud jsme si všimli vývoje slovesných časů, avšak významné jsou z hlediska gramatiky i změny, kterým podléhá podstatné jméno. V jazycích flexivních, kde se gramatické kategorie (rod, číslo, pád) vyjadřují převážně pomocí koncovek, může mít jejich redukce značný vliv na změny gramatické, podobně jako u systému slovesných časů.

Typickým jazykem flexivním byla latina, v níž se jmenné kategorie vyjadřovaly pomocí deklinace (koncovka podstatného jména označovala rod, číslo a pád - podobně jako česká koncovka *-ám* označuje, že jde o substantivum ženského rodu, množného čísla ve třetím pádu). Postupná redukce koncovek částečně už v lidové latině a zejména pak v románských jazycích způsobila, že si tyto jazyky často musely hledat náhradní prostředky k vyjadřování kategorie rodu a čísla (především jejich označování pomocí nově vzniklého členu) a kategorii pádu, pokud se o ní vůbec dá mluvit, vyjadřují pomocí předložek. Mělo to pochopitelně důsledky pro jejich typologickou charakteristiku (viz 1.44).

Vedle těchto dlouhodobých procesů je možné pozorovat jisté změny gramatické i v poměrně krátké době několika posledních let nebo desetiletí. Za všechny uveďme alespoň výraznou tendenci současné angličtiny k stále intenzivnějšímu prosazování tvarů *-ing*, zejména ve složených konstrukcích typu *I am going to* + infinitiv.

1.24 VÝVOJ SLOVNÍ ZÁSObY

Slovní zásoba je tou částí jazyka, která podléhá nejvýznamnějším a nejrychlejším změnám; určité změny lze zaznamenat už při porovnání jazyka rodičů a jejich dětí. Jestliže u fonetického vývoje převažuje spíše zanikání (redukce) hlásek nad přidáváním nových prvků, pak u slovní zásoby je to právě naopak: změny mají jednoznačně progresivní charakter; jinými slovy: lexikální zásoba každého živého jazyka neustále roste, i když omezená část slovní zásoby zastarává, uchovává se někdy po jistou dobu jako tzv. archaismy a může nakonec z jazyka zcela zmizet.

Stejně jako u jiných složek jazyka, ani u slovní zásoby není rychlost změn konstantní. V závislosti na míře dynamismu společenského vývoje střídají se období překotného vývoje s obdobími poměrně klidnějšími. V našich podmínkách ovšem najdeme v průběhu 20. století sotva nějaké delší klidnější období, příznačné jsou spíše pronikavé společensko ekonomické změny, k nimž došlo zejména v letech 1918, 1939, 1945, 1948, 1968 a 1989; tyto změny měly potom v následujících letech značný vliv na život celé společnosti i každého jednotlivce a mimo jiné se projeví i v dynamickém vývoji slovní zásoby; proto se slovní zásoba češtiny v průběhu tohoto století dost podstatně změnila. Platí to ostatně i pro většinu ostatních jazyků, i když se u nich data mohou poněkud lišit.

V zásadě je možné rozeznat dva základní typy obohacování slovní zásoby: a) tvoření nových slov nebo víceslovných pojmenování; b) změny významu u tvarů už existujících. V prvním případě se uplatňuje hledisko morfologické (formální), v druhém se tvar slova nemění a jde o postup čistě sémantický (obsahový). Protože však v obou případech jde o vytváření nových pojmenování, je hledisko sémantické v obou případech rozhodující.

Slovotvorné a sémantické postupy při vytváření nových pojmenování je možné rozdělit do těchto druhů: odvozování, přechod k jinému slovnímu druhu, skládání nových slov, tvoření víceslovných pojmenování a frazeologismů, zkracování, výpůjčky z cizích jazyků a změny významu.

Odvozování (derivate) je proces tvoření nových slov pomocí morfémů, které se připojují k výrazům už existujícím. Pro takové morfémy se užívá termín *afixy*; je to obecný termín pro označení *prefixů* (česky: předpony) a *suffixů* (přípony). Vzácněji se v některých jazycích vyskytují také *infixy*, tj. obdobné morfémy, které se však vkládají mezi dvě části slova základního.

Suffixy jsou mimořádně časté, ekonomický a produktivní prostředek rozšiřování slovní zásoby. Je třeba odlišovat je od koncovek. V obou případech jsou

27

to morfémy, které stojí na konci slova a modifikují nějak jeho význam, avšak rozdíl je podstatný: *koncovka* označuje výhradně gramatické kategorie příslušného slova (např.: *vod-a, vod-y, vod-ě, vod-u, vod-ám*, atd.) a nijak se netýká jeho významu lexikálního; *suffix* naopak určitým způsobem modifikuje lexikální význam (např.: *vod-a, vod-ička, vod-ní, vod-natý, vod-ník*, atd.). Proto u odvozování mluvíme výhradně o sufixech (příponách) a nikdy o koncovkách. V promluvě či textu se sufixy s koncovkami často stýkají, koncovka pak stojí až za sufixy, odtud také její název, viz např. *vodníkovi* (kořen *vod-* + sufix *-ník-* + koncovka *-ovi*).

Suffix je možné připojit nejen ke slovu základnímu (*zed' > zedník, voda > vodnatý*), ale také ke slovu už odvozenému (*zedník > zednický, vodnatý > vodnatost*).

Také prefixy slouží k ekonomickému a progresivnímu rozšiřování slovní zásoby (např.: *nést > donést, nadnést, nanést, odnést, podnést, pronést, přenést, přednést, přinést, unést, vnést, vynést, zanést*).

Odvozování pomocí sufixů a prefixů se často kombinuje a vznikají tak celé řady postupně odvozených tvarů (např.: *nést > přednést > přednášet > přednáška > přednáškový; tvar > tvořit > vytvořit > vytvářet > výtvarník > výtvarnický; psát > sepsat > sepisovat > spisovatel; apod.*)

Existuje také nesufixální způsob derivace, kdy se slova tvoří jenom přiřazením základu do jiného slovního druhu, jako např. čes. *ohradit > ohrada*.

Při odvozování patří často výsledný tvar k jinému slovnímu druhu než slovo základní. Tak např. od substantiva *voda* se odvodilo adjektivum *vodní*; takovému procesu se říká *adjektivizace*. Jindy se naopak od základního přídavného jména v procesu *substantivizace* odvozuje jméno podstatné (např.: *bílý > bílek, bělost, běloba, bělouš*). Některé další příklady jsou uvedeny výše (např.: *přednášet > přednáška, tvar > tvořit*, apod.).

V širokém slova smyslu jde u takových případů o *konverzi*, i když je vhodnější rezervovat tento termín pro takové případy, kdy se tvar slova při přechodu k jinému slovnímu druhu nemění, jak je to běžné např. u angličtiny a dalších jazyků s málo rozvitou morfologií (podrobněji viz příklad na obr. 66 v oddílu 4.16).

Odvozování je mimořádně produktivní způsob obohacování slovní zásoby. Podíváme-li se do slovníku kteréholi indoevropského jazyka, snadno zjistíme, že naprostou většinu uvedených hesel tvoří slova odvozená, kdežto slov základních, která už nelze odvodit od jiných, je poměrně velmi omezené množství.

Skládání nových slov (kompozice) je tvoření nových výrazů spojením dvou (nebo i více) slov; ta mohou být spojena souřadně (proces se nazývá *koordinace*, spojené členy jsou rovnocenné, např.: *zeměkoule, Československo*) nebo podřadně (*subordinace*, mezi spojenými členy je vztah závislosti, např. *světlovlasý, mimořádný, pětikoruna*). Gramatikové starověké Indie odlišovali v rámci této druhé skupiny ještě složeniny, které jsou samostatné (*pětikoruna, vodovod*) od takových, které jsou závislé na jiném výrazu (*pětiposchoďový, teplovodní, slzotvorný*).

Skládání je velmi rozšířené v jazycích jihovýchodní Asie (viz 1.44), z evropských jazyků zejména v němčině (např.: *Großvater* - děda, *Badezimmer* - koupelna, *Denkschrift* - pamětní spis, *Feuerversicherung* - požární pojistka, *Heilwasser* - léčivá voda, *Bahnhof* - nádraží, *Hauptbahnhof* - hlavní nádraží, *Herzverpflanzung* - transplantace srdce, *Herstellungskosten* - výrobní náklady, *Staatsbürgerschaft* - státní občanství, *Untersuchungsanstalt* - výzkumný ústav, *herunterziehen* - stáhnout, *wirklichmachen* - uskutečnit, *verlorengehen* - ztratit se, atd.).

V některých případech se kombinuje odvozování se skládáním, jak je to patrné např. u výrazů *pětiposchoďový*, kde *-i, -ový* jsou sufixy, nebo *Feuerversicherung*, kde *ver-* je prefix a *-ung* sufix.

Některé jazyky, např. angličtina, střídají kompozita (složeniny) typu *football, seashell, waterfall, welcome, secondhand* často s takovými, jejichž komponenty se v pravopise oddělují spojovníkem, jako např.: *water-gate* „stavidlo“, *pocket-knife* „kapesní nůž“, *self-sufficient* „soběstačný“, *call-girl* „prostitutka objednaná telefonicky“, atd.; obě složky takových kompozit si zachovávají větší míru samostatnosti a tvoří tak přechod od víceslovných pojmenování ke složeninám.

Tvoření víceslovných pojmenování je proces podobný skládání, avšak výsledný tvar se skládá z několika formálně samostatných slov. Z hlediska sémantického se často jedná o vytvoření nedělitelného pojmu, a pak takové pojmenování, stejně jako složeniny, odpovídá po stránce obsahové pojmenování jednoslovnému; jako příklad mohou sloužit některé botanické názvy (*muchomůrka zelená, koží brada luční*) nebo technické termíny (*parní stroj, kuličkové ložisko*). Jindy je vztah mezi jednotlivými složkami takového pojmenování volnější (*hlavní nádraží, vodní mlýn, jaderná elektrárna*), ale míru takové volnosti je obtížné posoudit. Ostatně je vhodné si uvědomit, že složená slova se většinou tvořila postupně a mezistupněm byla právě víceslovná pojmenování, jejichž složky postupně ztrácely samostatnost (formální

i obsahovou). Konečně i odvozování je do značné míry pokračováním toho to procesu, protože afixy vesměs vznikly ze slov původně plnovýznamových.

Jednotlivé jazyky se často liší ve způsobu pojmenování stejných předmětů, jevů a událostí. Tak např. českému výrazu *slunečnice* odpovídá pol. *słonecznik* a rus. *podsolnečnik* (ve všech třech případech odvozeniny, i když poněkud jinak tvořené), angl. *sunflower*, něm. *Sonnenblume* (složeniny tvořené dvěma substantivy), it. *girasole* a port. *tornassol* (složeniny tvořené slovesem a substantivem); českému termínu *pomněnka* odpovídá pol. *niezabudka* (v obou případech se jedná o slova odvozená, i když každé z nich jinak), angl. *forget-me-not*, něm. *Vergißmeinnicht* a šp. *nomeolvides* (ve všech případech složeniny vzniklé z víceslovných pojmenování, původně z věty „nezapomeň na mne“, v angl. jsou původní slova dodnes formálně oddělena pomlčkami).

Tvoření frazeologismů je proces, jehož výsledkem jsou rovněž více nebo méně ustálená spojení slov, ale na rozdíl od víceslovných spojení - která v zásadě vytvářejí pomocí několika slov jediný pojem, jde u nich často i v rovině obsahové o ustálené spojení několika pojmů.

Frazeologismy vznikají nejčastěji v hovorovém jazyce na základě metaforického přirovnání a postupně se mohou stát trvalou součástí daného jazyka. Charakteristické je pro ně to, že analýza jejich jednotlivých slov neumožňuje takovým frazeologickým konstrukcím porozumět, pokud neznáme skrytý přenesený význam takových spojení, který je dán konvencí a nevyplývá nutně z významu jejich jednotlivých částí. Proto např. při překladu takových frazeologismů z jednoho jazyka do druhého je třeba jejich celkový význam znát, protože otrocký překlad jejich jednotlivých částí nevede k adekvátním výsledkům, může působit směšně, podstatně změnit význam sdělení nebo být zcela nesrozumitelný.

Tak např. angl. *to show a clean pair of heels* neznamená „ukázat čisté pár podpatků“, rus. *brostit'sja so vseh nog* neznamená „vrhnout se ze všech nohou“ a šp. *largarse con viento fresco*, případně *tomar las de Villadiego* neznamená vzdálit se s čerstvým větrem, případně vzít ty z Villadiega; všechny tyto frazeologismy odpovídají českému *vzít nohy na ramena*. Kdybychom tuto českou konstrukci naopak přeložili doslovně do jiného jazyka, také by jí asi sotva někdo porozuměl; ostatně je velmi obtížné vysvětlit její původ, rozhodně postrádá jakoukoli logiku; je obtížné si vůbec představit, jak je možné vzít nohy, zřejmě vlastní, na ramena, a tím spíše jak je možné se v takové pozici rychle vzdálit (jediné snad trochu přijatelné vysvětlení: utíkat je možno tak, že se patami přibližujeme k zádům). Jazyk ale často nemá s logikou

(s tzv. selským rozumem) nic společného. Frazeologismy není nutné vysvětlovat, je třeba se jim naučit.

V každém rozvinutém jazyce je velké množství podobných frazeologických spojení; za všechny uvedeme alespoň několik českých: *strkat do něčeho nos, dát tam zpátečku, mít pro strach uděláno, zůstat na ocet, zaklepat bačkorama, přijít s křížkem po funuse, bit někoho (nebo kolem sebe) hlava nehlava, dlouhý jak Lovosice, nepouštět někoho ani na krok z domu, ani co by se za nehet vešlo, slibovat hory doly, zabít dvě mouchy jednou ranou*, atd. Podobně se chovají také některá přísloví; v podstatě jsou to petrifikované frazeologismy, kterými se připomínají obecné pravdy (např.: *tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne; komu se nelení, tomu se zelení*, apod.).

Přestože značná část frazeologických spojení a některá přísloví jsou záležitostí příslušného jazyka, existují naopak taková, která jsou doložena např. už v některém klasickém jazyce a do ostatních byla často doslovně přeložena (např.: *melioribus annis* - „v nejlepších letech“ - doloženo u Vergílie; *mens sana in corpore sano* - „ve zdravém těle zdravý duch“ - v Satirách dalšího latinského básníka Juvenala; *margaritas ante porcos* - (házet) perly sviním - v Evangelii sv. Matouše; atd.). V takovém případě se samozřejmě jedná o tvoření frazeologismů pouze v jazyce výchozím, v ostatních jde o výpůjčky (viz dále).

Zkracování (abreviace) je proces, při němž se z ekonomických důvodů zkracují zejména dlouhá a často užívaná slova nebo víceslovná pojmenování, jako jsou v psaném jazyce názvy měr a vah (cm, kg), chemických prvků (H, O), titulů (p., pi., dr., Ing.) a dalších výrazů (č., tel., fax, apod., např., tj., aj., atd.).

Často se zkracují názvy organizací a vznikají tak zkratky iniciálové (ČR, KB, ČSOB), z nichž některé se užívají i v jazyce mluveném (OSN, ODS, SSSR, USA). Některé zkratky se přejímají z cizích jazyků, pak jde o výpůjčky (TELEX - *teleprinter exchange*, UNESCO - *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, PC - *personal computer* z angl., PS - *post scriptum* z lat., atd., přejímají se i mezinárodní zkratky pro označení valut: USD, DM, FF, LIT, ESP, CZC, atd.).

Velmi užívané zkratky někdy slouží i jako základ pro odvozování nových slov (u nás dříve např. *estébák, eróhácká* rekreace, na Kubě *los cederistas* - příslušníci CDR, tj. *Comités de Defensa Revolucionaria* - „Výborů na obranu revoluce“). Může k tomu dojít i u výpůjček z cizích jazyků, pokud dostatečně v novém jazyce zdomácní (např.: *gestapák, odfaxovat, písíčko*).

Pro hovorový jazyk jsou charakteristické např. familiární zkratky křesťanů jmen: *Antonín* > *Tonda*, *František* > *Franta*, *Eduard* > *Eda*, *Miroslava* > *Mírka*, *Stanislava* > *Stáňa*, *Vladimíra* > *Vladka*, rus. *Jelena* > *Lena*, ang. *Robert* > *Bob*, braz. port. *José* > *Zé*, šp. *Concepción* > *Concha*, *María del Pilar* > *Pili*, apod.

Zkracování je běžné také v studentském slangu: *profesor* > *prófa*, *učitelka* > *úča* (dříve také velmi užívané *soudružka učitelka* > *soužka*), *ředitel* > *řída*, *matematika* > *matika*, *fyzika* > *fýza*, *francouzština* > *fránina*, dříve: *marxistická filozofie* > *mafie*, atd.

Výpůjčky z cizích jazyků jsou další způsob obohacování slovní zásoby; dochází k němu v důsledku politických, ekonomických a kulturních styků mezi zeměmi a národy. V zásadě je možné rozestnat dva typy výpůjček: z cizího jazyka se buď přejímá nový pojem a s ním i příslušné pojmenování (např. *káva*, *čaj*, *motor*, *banka*, *šek*, *disketa*, *mobil*) nebo se pojmenování už existujícího pojmu nahradí novým cizím slovem. V prvním případě jde o přirozený proces obohacování slovní zásoby (její stránky obsahové i formální), v druhém případě často o pouhé nahrazování dosud užívaných výrazů cizími slovy, která jsou v módě (v současné češtině např.: *kompjútér*, *shop*).

V souvislosti s mezinárodní situací je dnes výrazný zejména vliv angličtiny na ostatní jazyky, a to právě v oblasti slovní zásoby, kde jsou změny nejnáze proveditelné a tedy nejrychlejší. Některé z příslušných institucí se tomu brání, vznikají i hanlivé názvy jako „spanglish“ (Spanish + English) pro angličtinu silně ovlivněnou španělštinou, např. v Texasu a dalších státech při hranici s Mexikem, nebo „franglais“ (français + anglais) pro takto postiženou francouzštinu např. sdělovacích prostředků; francouzské úřady se vlivu angličtiny brání dokonce i legislativně (v podstatě jde o přesně opačnou situaci, než když v r. 1066 Vilém Dobyvatel v čele severofrancouzských Normandů dobyl Anglii a jejich francouzština pak po tři staletí silně ovlivňovala a trvale ovlivnila slovní zásobu angličtiny).

Připomíná to situaci češtiny v době národního obrození v 19. století, kdy se puristé snažili čelit germanizaci navrhováním nejrůznějších nových termínů (vytvořených na slovanském základě), které měly nahradit slova přejatá z němčiny. Na většinu takových často fantastických výtvorů se dávno zapomnělo (pověstný je návrh nahradit slovo *kapesník* novým výrazem *čistonosoplena*), i když v ojedinělých případech mohou mít podobné snahy úspěch (např. slovo *lufť*, přejaté z němčiny, bylo v češtině 19. stol. zcela běžné, včetně odvozenin jako *vylufťovat* - „vyvětrat“ apod., ale podařilo se je nahradit

novým slovem *vzduch*, vytvořeným na základě rus. *vozduch*). V zásadě ale mají všechny snahy o umělé zásahy do jazyka mizivou naději na úspěch.

Původní slovní zásoba každého jazyka je ta, kterou zdědil z příslušného prajazyka: čeština z praslovanštiny, angličtina z prajazyka germánského, španělština z latiny a vietnamština z prajazyka austrosijského. Avšak čeština přejala značnou část slovníku také z němčiny, angličtina okolo 50 % z latiny (většinou ovšem prostřednictvím francouzštiny, viz předcházející poznámku o Vilému Dobyvateli), španělština asi 10 % z arabštiny a vietnamština dokonce asi 80 % z čínštiny; tyto změny vznikly vlivem různých historických okolností, jazyky si přejaté tvary přizpůsobily svým potřebám a dnes takové výrazy tvoří integrální součást jejich slovní zásoby do té míry, že si laik jejich cizí původ neuvědomuje (zvláště u tzv. kalků, tj. doslovných překladů, jako jsou např. slova *výlet*, doslovně převzaté z něm. *Ausflug*, *představit* z něm. *vorstellen* nebo *svědomí* - z lat. *conscientia*).

A jak hodnotit fakt, že např. ve španělštině na základě normálního hláskového vývoje vznikla z lat. *planus* > *llano* - „rovina“ v přírodě, zvláště v Argentině, a z lat. *clavis* > *llave* - „klíč“, ale v moderní době byly tytéž latinské výrazy převzaty, tentokrát už bez asimilace souhláskové skupiny, jako nové termíny *plano* - „rovina“ v geometrii, *clave* - „klíč“ v přeneseném smyslu: klíčový problém apod.? Z hlediska současného jazyka jde nepochybně v prvním případě o výrazy původní, v druhém o výpůjčky, přestože se jedná o tytéž jazyk a dokonce o totožná původní latinská pojmenování.

Mnoho převzatých výrazů se objevuje v celé řadě jazyků (ty si je pouze přizpůsobují svým fonetickým a pravopisným systémům a někdy také posunují jejich původní význam). Jsou to tzv. *internacionalismy* (mezinárodní slova), v evropském kontextu převzatá nejčastěji z řečtiny (např. čes.: *kytara*, *stadion*, *stalagmit*, *stoický*, *symbol*, *sympatický*, *teorie*) nebo z latiny (*autor*, *cirkus*, *diktatura*, *impuls*, *interpretovat*, *korupce*, *maturita*, *minuta*, *norma*, *operace*, *republika*, *senát*, *sociální*, *solární*, *solidní*, *škola*), případně nově vytvořená na základě těchto jazyků (*audiovizuální*, *injekce*, *telegram*, *televize*).

V některých případech má jazyk k dispozici vedle internacionalismů i pojmenování vlastní (např. čes.: *konstituce/ústava*, *instrument/nástroj*, *kriminální/zločinecký*, *(inter)nacionální/(mezi)národní*, *mysteriózní/záhadný* či *tajuplný*, *perfektní/dokonalý*, *respirace/dýchání*, atd.). Potom se většinou dává přednost výrazům domácím a převzaté internacionalismy se užívají jen v jistých kontextech (stylisticky příznakových, jako např. *respirace* v lékařství nebo

ve fonetice, *mysteriózní* v poezii, *nacionální* nejčastěji v pejorativním kontextu, apod.).

Internacionalismy mohou mít i jiný původ než v uvedených klasických jazycích. Z angličtiny pochází např. slovo *klub* a celá řada sportovních termínů (*fotbal, aut, tenis, set, rugby, hokej*, atd.), v poslední době výrazy počítačové techniky (*software, notebook*, atd.). Z italského pochází např. slovo *banka* a některé termíny z oblasti umění (*akvarel, opereta*, atd.), z ruštiny *samovar, sovět, sputnik*, z čínštiny *čaj* i *thé* (obě pojmenování mají původ v téměř výrazu, který má odlišnou fonetickou podobu v severo- a jihočínských dialektech). Z arabštiny pocházejí slova *algebra, alchymie, alkohol* (*al* je v arabštině člen určitý), v indiánských jazycích mají původ internacionalismy *banán, kakao, jaguár, tabák*, atd. Čeština přispěla do fondu internacionalismů poměrně skromně, velmi rozšířené jsou ale dva: *pistole* (pojmenování vzniklo na základě metaforu s pišťalou) a *robot* (vytvořil Karel Čapek v románu R. U. R. na základě slovanského výrazu *robot*).

Změny významu mají mezi ostatními jazykovými změnami poněkud zvláštní postavení: nemění se forma pojmenování, ale pouze jeho obsah. S některými změnami významu jsme se už setkali, s jinými se ještě setkáme. Jsou velmi časté a různě odstupňované - od jemných posunů přes zúžení nebo rozšíření významu až po postupný přechod k právě opačnému významu, než byl ten původní.

Zúžení významu lze pozorovat např. u výrazu *pivo*, který původně označoval jakýkoli nápoj - vše co se pilo. Rozšíření naopak u pojmenování *hlava* - původně u lidí a zvířat, přeneseně např. i *hlava rodiny, hlava státu, hlava válců, hlávka salátu, hlavička hřebíku*, atd.

Při porovnání příbuzných jazyků můžeme často pozorovat, že význam některých slov se v nich posunul do té míry, že jejich formální podobnost může být zdrojem nepříjemných omylů. Takové výrazy se označují termínem „zrádná slova“ (francouzsky *faux amis*). Tak např. pol. slovo *bezcenny* znamená „nedocenitelný, tak vzácný, že cenu ani nelze stanovit“, *bydło* znamená „dobytek“, *dobytek* „vymoženost“, *piwnica* „sklep“, *sklep* „obchod“, *obchody* „oslavý“ a *laska niebeska* znamená „modrá hůl“; ne ve všech případech se zde ovšem jedná o změny významu původně téhož slova, v některých jde naopak o postupné formální přiblížení slov původně různých.

Změny významu probíhají často velmi rychle v souvislosti s tzv. tabuizací některých slov (mimoходом: *tabu* je rovněž internacionalismus, tentokrát polynéského původu; u primitivních kmenů znamenal původně magický zákaz ve vztahu k různým jevům psychickým a společenským, včetně jevů jazy-

kových). V lingvistice označuje tabuizace fakt, že se o jistých věcech ve společnosti raději nemluví (např. *záchod, rakovina, smrt*, různé výrazy spojené se sexuálním životem, atd.). A pokud se příslušných slov užívá, pak mají tendenci poměrně rychle posunovat svůj význam směrem k vulgárnosti, obscenitě apod. Tak např. slovo *hajzl* je výpůjčka z něm. *Hause* - „dům“, lépe řečeno z diminutiva „domeček“ (ve slovnících se v rámci tabuizace ani něm. diminutivum ani český výraz *hajzl* zpravidla nevyskytují), který docela poeticky označoval venkovské dřevěné záchody. Postupně se ale z něho stalo vulgární slovo (*jdí do hajzlu*) a další změnou významu šfavnatá nadávka (*ty jsi ale pěkně hajzl*). Ostatně i slovo *záchod* se dnes nahrazuje diminutivem (*veřejné záchodky*) nebo ještě raději slovem *toaleta* (výpůjčka z francouzštiny) a frazeologismus *jít na záchod* (který je v jistém smyslu sám o sobě už eufemismem čili zjemněním) různými sluchu lahodícími obraty, jako jsou poněkud starší *jít tam, kam i císař pán chodí pěšky*, novější hovorové *já si musím odskočit* nebo *běžte napřed, já vás dojdu*, případně moderní stručně *omluvte mě*. Tento jev je samozřejmě běžný také v ostatních jazycích. Tak např. jste-li už několik hodin na návštěvě v anglické rodině, hostitel vám zpravidla diskrétně nabídne, jestli si nechcete „umýt ruce“ (zvláště před jídlem je k tomu vhodná příležitost; kolega J. M. - v rámci tabuizace ho raději nejmenuji - zpravidla šokoval hostitele, když poděkoval, ukázal oknem na nejbližší dub a prohlásil, že „si ruce umyl“ za ním, už když přicházel na návštěvu).

Také slovo *nevěstinec* se dnes už nepoužívá, i když bylo odvozeno, ovšem prostřednictvím *nevěstky*, od krásného slova *nevěsta*. Také ono má v češtině celou řadu ekvivalentů, z nichž některé už naštěstí upadly v zapomnění (např. staročeské *dóm kurevný*) a jiné se dosud užívají, ale s posunutým významem (*hampejs, bordel*). Přednost se proto postupně dávala nově vznikajícím názvům *veřejný dům, hambinec, masážní salón, noční klub*, dnes nejčastěji *erotický klub* nebo prostě jen *klub* (to poslední zatím, jen když vás po půlnoci zve dívka z televizní reklamy: ZAVOLEJ MI DO KLUBU - TEL.: 0609 XXX XXX (u nás), a na základě jejího oblečení, polohy, výrazu tváře a dalších atributů můžete nabýt jistoty, že se nejedná, nedejbože, o klub zahrádkářů nebo chovatelů drobného zvířectva).

1.25 PŘÍKLADY: NORMA, INTERNACIONALISMY

Až dosud jsme probírali jednotlivé změny slovní zásoby odděleně. Je však třeba si uvědomit, že se v praxi kombinují nejrůznějším způsobem jednak mezi sebou, jednak i se změnami fonetickými, případně i gramatickými. Uvedeme si zde dva příklady.

Latinské slovo *norma* původně označovalo úhelnici, tj. jednoduchou pomůcku k vyměrování pravého úhlu. S pomocí sufixu *-alis* z něho bylo už v latině odvozeno přídavné jméno *normalis* s významem „vyměřený úhelnici, pravoúhlý“. Jednalo se o adjektivizaci, tj. odvození adjektiva od jiného slovního druhu.

Postupnou změnou významu (rozšířením) se začalo slovo *norma* používat i pro významy „měřítko, míra, pravidlo, předpis“ a odvozené adjektivum *normalis* analogicky pro významy „pravidelný, předpisový, jsoucí v souladu s předpisem, s normou“. Pomocí prefixu se pak mohlo odvodit i protikladné *abnormalis*.

Všechny tyto výrazy byly přejaty do mnoha jazyků (výpůjčka) a fungují tedy jako internacionalismy. Jednotlivé jazyky si je ovšem přizpůsobily každý po svém. Pokud jde o fonetiku, uplatnila se zejména redukce poslední slabiky u adjektiva a vznikl tak tvar *normal* (česky málo užívaný *normál*) který je běžný v mnoha jazycích. Čeština k němu přidala v souladu se svým gramatickým systémem sufix *-ní* a prodloužila samohlásku *a*. U substantiva i u obou adjektiv změnila latinskou deklinaci (*norma, normae*, atd.) na skloňování české (*norma, normy*, atd.).

36

Jakmile k těmto úpravám došlo, přejatá slova mohla v češtině zdomácnět a tehdy se od nich začaly odvozovat (někdy po vzoru jiných jazyků, pak šlo o výpůjčky „na druhou“) další tvary, např.: *nenormální* (počeštění prefixu), *normovat* (konverze na sloveso), *normování* (substantivizace) a podobně *normovač, normalizovat, normalizace, normalizátor* (u posledních dvou slov s využitím počeštělých latinských sufixů), atd. Začaly se vytvářet i nové frazeologismy (často opět výpůjčky, i když už ne z latiny), jako např. *splnit, překročit, zpevnit normu*, atd., a v hovorovém jazyce nové tvary s jistou změnou významu, jako např. *normálně (mi to zapřel)*, někdy i jako „berlička“ (viz 5.12), a frazeologismy: *jsi normální?, to je normálka, ne?*, atd.

Některé tvary prodělaly další specifický vývoj. Tak u slova *normalizace* (původně „zavedení norem“) došlo po r. 1968 k posunutí významu na „návrat k režimu, který panoval před pražským jarem“, a k podobnému posunu došlo analogicky u výrazů *normalizovat* a *normalizátor*. Vznikl také frazeologismus *brání procesu normalizace* (pokud ho někdo dostal do posudku, zpravidla to pro něho znamenalo vyhazov).

Už několikrát jsme použili termín internacionalismy, tj. výpůjčky používané v mnoha jazycích. Poslouží nám zde jako druhý příklad složitých a vzájemně propojených způsobů a procesů jazykového vývoje. Základním slovem je opět latinský výraz *natio(nem)*, který původně znamenal „narození“ a rozšířením

významu postupně i „porod, rod“, později také „kmen“; v novější době byl využit pro moderní pojem „národ“. Analogicky s jinými latinskými adjektivy bylo dodatečně vytvořeno i přídavné jméno *nationalis*, které v klasické latině neexistovalo (tam ovšem bylo *natus* s významem „narozený“, později zúžením významu také „syn“) a v moderních jazycích hned dostalo, opět analogicky, redukovanou podobu *national*, kterou si jednotlivé jazyky opět přizpůsobily svým fonetickým, pravopisným i gramatickým zvyklostem. Čeština přejala pouze druhý výraz (upravené adjektivum *nacionální*, vedle kterého používá i slovanský ekvivalent *národní*); pokud jde o substantivum, spokojila se s domácím výrazem *národ*.

Některé jiné jazyky používají obě slova (např. angl. a fr. *nation, national*) a navíc se od těchto základních internacionalismů vytvořila celá řada výrazů odvozených, z nichž některé převzala, opět s jistými úpravami, i čeština, např. *nacionalizace* (česky spíše *znárodnění*), *nacionalizovat* (česky spíše *znárodnit*), *nacionalismus* (zde slovanský ekvivalent v češtině chybí) a s pomocí latinské předpony odvozené tvary *internacionální, internacionalismus*. Mezinárodní výpůjčka *international*, původně adjektivum, se také substantivizovala a v češtině dostala podobu *internacionál* (např. fotbalový), případně *internacionála* (hymna mezinárodního dělnického hnutí).

37

V souvislosti se společenskými procesy a událostmi došlo u výrazu *nacionalismus* k posunutí významu: má dnes výrazně pejorativní zabarvení. Analogicky se změnil i význam adjektiva *nacionální*, proto se v současné češtině používá u jevů, které mluvčí hodnotí negativně (např. *nacionální výstřelky*), na rozdíl od adjektiva *národní* (např. *národní hrdost*). Sotva by někdo asi obě adjektiva v uvedených příkladech vzájemně prohodil. Na tom nic nemění ani fakt, že z objektivního hlediska jde často o totéž, rozdíl je pouze v subjektivním hodnocení: jedna a táž činnost může být, pokud ji provádíme my, projevem národní hrdosti, ale u ostatních máme tendenci vydávat ji za projev nacionalismu.

Také výrazy *internacionální, internacionalismus*, které původně znamenaly *mezinárodní, mezinárodní hnutí* (v lingvistické terminologii, jak už víme, znamená druhý z nich „mezinárodně užívaný výraz“), dostaly u nás pejorativní nádech, zejména po okupaci Československa v roce 1968, pro kterou sovětská propaganda vytvořila a naši normalizátoři do omrzení opakovali frazeologismy *bratrská internacionální pomoc* nebo také *projev proletářského internacionalismu*.

1.26 TENDENCE DIFERENCIAČNÍ A INTEGRAČNÍ

Všechny změny, k nimž v jazyce dochází, způsobují, že se v průběhu několika staletí může značně lišit od své původní podoby; snadno to pochopíme, když porovnáme současnou češtinu s jejími staršími podobami.

Na obr. 5 uvádíme text, v němž F. Palacký popisuje poslední okamžiky Jana Husa. Text byl napsán okolo r. 1850 a je sice ještě srozumitelný, ale po všech stránkách (slovní zásoba, fonetika a dokonce i gramatika) se značně liší od současné češtiny.

Když sbor pokračoval v jednání svém, Hus z rozkazu falckrabova veden jest z kostela i z města na popraviště; provodil ho zástup asi tisíce oděncův, u nesmírném divákův davu. Když vystoupiv z kostela, viděl na hřbitově v ohni plápolati knihy své, usmál se tomu; i šel k smrti pevným krokem, žalmy spívaje aneb se modle, aniž bylo při něm znamení strachu aneb lítosti. Pro nesmírnou tlačenici lidu kráčel celý pochod jen pozvolna i musel několikrát zastavit se; v takových okamžicích pokoušel se Hus vyjádřiti se o věci své k okolostojícím. Konečně přišel na popraviště ku připravené hranici, zdálo se, jakoby rozveselil se ještě v duchu. Vrhul se u prkna tlustého, k němuž přivázán býti měl, na kolena i modlil se hlasitě; při čemž když papírová koruna s hlavy se mu smekla, spatřiv ji usmál se. Někteří okolostojící připomenuli, nechtěllyby ještě zpovídati se? čemuž potakav, však když kněz přistoupiv jen pod tou výminkou rozřešení dáti slíbil, jestliže odvolá, opět odepřel. Chtěl potom zase promluvit k lidu, čehož ale přítomný falckrabě nedopustil, kázav jej tudíž přivázati k prknu; jen to mu ještě dovoleno, že děkovav zářným svým za jejich šetrné s ním nakládání, s nimi rozžehnat se mohl. Pak svleče jej katové přivázali ho k prknu provazy i řetězy; když pak tvář k východu obrácen byl, a někteří z okolostojících to při kacíři za neslušné pokládali, otočen jest k západu. Drví dvě fůry, slámou promíchané, rozloženy okolo něho tak, že až pod krk ho kryly; pod nohy, ještě opoutané, podstrčeny také dvě otepě. V poslední okamžici přišel ještě od krále říšský maršálek Haupt z Pappenheimu a vyzval Husa u přítomnosti falckrabě Ludvíka konečně, aby odvoláním zachoval život i duši svou. Hus odpověděl, že cítí se v duši své nevinna, i že na té pravdě, kterouž poznáv učil a kázal, nyní vesele chce umřít. Tu páni oba tleskše rukama odešli, kat pak zapálil hranici. Děsný boj k smrti netrval dlouho; žalmy spívaje i k nebi hledě, brzy obklíčen byl plápolem odevšad vyrážejícím; vítr se zdvihnuv šlehl mu jej do tváře, tak že v několika okamžicích ani nehlesna zalknul se. Neohroženosti myslí ve všech těchto scénách dokázané obdivovali se i nejkrutější nepřátelé jeho.

Když falckrabě spatřil šaty Husovy ještě v rukou katových, kázal uvrhnouti je také do hořící ještě hranice, slíbujíc dáti jemu za to náhradu. Ale i všecken jeho pozůstalý popel musel na popravišti pilně sebrán a do mimotekoucího Reyna vmetán býti, aby po nebožtíku nic nezůstalo, coby přátelé schovati, do Čech odnésti atam co svatě mučenníkovy ostatky ve cti mítí mohli.

Obr. 5: Palackého text (polovina 19. století) o smrti Jana Husa

Ještě vzdálenější současné češtině jsou pochopitelně texty starší, v nichž už může mít čtenář někdy potíže s interpretací jejich celkového obsahu nebo alespoň některých dílčích pasáží. Jako ilustrace nám zde může posloužit část textu, který byl veřejně čten v pražských ulicích dne 28. května 1422 (viz obr. 6).

Dále račte poslouchati, žeť se pronášejí pokútné rady a schodové dávno obcí zapovědění. Protož kdožby takové věci jednal, a kněze se a pánov doneslo, neplatíť jemu než hrdlo.

Račtež dále poslouchati: že kněz Sigmund Jeho Milost všem pánóm, rytířóm, pánům i všem hostem, buďte Poláci neb Čechové, přikazuje a zapovídá, aby i žádných svárův nestrojili, ani v domiech ani před domy, ani v které kostky anebo vkerú hru hráli, ani láli, ani které oplzlosti mluvili ani činili. Pakliby kdo to přestúpil, a meč nebo kord neb jinú braň na koho vytrhl a pozdvihl, buďto v domu nebo před domem, tomu platí ruka; pakliby kdo ranil, tomu nic jiného neplatí než hrdlo.

Obr. 6: Část výnosu obce Pražské k obnovení pořádku z r. 1422

Jazykové změny jsou také příčinou rozrůznění jazyků: z původního jediného jazyka se často vyvine jazyků několik, někdy i velmi mnoho. Tak např. platí nejen to, že se všechny slovanské jazyky vyvinuly z praslovanštiny, románské z latiny atd., ale i to, že prajazyky Slovanů, Germánů, románských národů a celé desítky a stovky dalších jazyků se vyvinuly z prajazyka indoevropského a jsou tedy příbuzné (viz 1.42). V praxi to znamená, že vztah příbuznosti existuje nejen např. mezi češtinou, slovenštinou, polštinou, ruštinou, bulharštinou a srbochorvatštinou, ale že do stejné velké rodiny příbuzných jazyků patří i všechny jazyky germánské a keltské, latina a jazyky románské, ale také např. litevština, řečtina, arménština, starověké jazyky vymřelých civilizací jako chetitština a tocharština, ba dokonce i cikánština, hindština, bengálština, tedy mnoho jazyků dnes už tak různých, že nám příbuzenské vztahy, tj. jinými slovy fakt, že se všechny vyvinuly z jediného společného prajazyka, sotva pomůže k vzájemnému dorozumění.

Nabízí se otázka, co je příčinou takové postupné diferenciaci jediného jazyka do desítek a stovek jazyků různých. Vedle vnitřních vlivů, které jsou dány strukturou jazyka (např. každá změna v jeho systému může mít za následek celou řadu změn dalších), jsou to nepochybně především vlivy vnější, tj. vliv prostředí, ve kterém jazykové společenství žije, a jazyků, s kterými přichází do styku. Když např. Římané kolonizovali postupně půl Evropy, a dokonce i některá území mimoevropská, dostávala se latina nejen do nejrůznějších prostředí zeměpisných a klimatických, ale také do styku

s nejrůznějšími jazyky, kterými se tam dosud hovořilo. A i když se tam latina nakonec prosadila (lépe řečeno byla prosazena), přejala od nich celou řadu prvků, zejména část slovní zásoby a některé návyky fonetické. Takovým prvkům, které jazyk v novém prostředí převezme od přecházejících civilizací, se v lingvistické terminologii říká jazykový *substrát*. Ten byl jiný v Galii, v Hispánii, v Dácii, atd., a právě to vedlo k postupné diferenciaci latiny do novodobých románských jazyků.

Vedle tendence diferenciacní, která způsobuje postupné rozrůznění jazyků, projevuje se v jejich vývoji také protichůdná tendence integrační. Jestliže si Římané podrobili tak rozsáhlé území a vnutili původnímu obyvatelstvu svůj jazyk, znamená to, že se toto území sjednotilo mimo jiné i po stránce jazykové: místo značného počtu původních jazyků na něm nakonec převládl jazyk jediný, latina, i když, jak jsme viděli, mohly v ní jazyky původních obyvatel zanechat určitou stopu v podobě substrátu a způsobit tak její pozdější diferenciaci.

Dlouhé soužití několika často velmi různých jazyků může vést také k jejich postupnému vzájemnému ovlivňování. Tak např. na poměrně malém prostoru Balkánského poloostrova spolu po staletí byly v úzkém kontaktu genetiky tak různé jazyky jako řečtina, turečtina, makedonština, bulharština, rumunština, albánština, jihoslovanské jazyky a celá řada jazyků a dialektů dnes už vymřelých; i když se jednalo o etnický a civilizačně tak odlišný jazykový společenství (vyznávající např. katolickou, pravoslavnou a muslimskou víru), způsobilo dlouhé soužití, že se příslušné jazyky navzájem ovlivnily do té míry, že se dnes mluví o balkánském jazykovém svazu. Na tom nic nemění ani fakt, že se etnická různost balkánských národů v dějinách často projevovala a dodnes projevuje mimořádně nepřátelskými vztahy.

Integrační tendence se uplatňují velmi silně v moderní době. V národním měřítku zejména tak, že pomalu zanikají dialekty. Ty se udržovaly snadno zvláště v odlehlých oblastech, jejichž obyvatelé měli velmi omezené kontakty s okolím. V dnešní situaci, kdy lidé stále více cestují, mladá generace odchází do měst a i do těch nejzapadlejších míst pronikl rozhlas a televize, jsou nářečí většinou majetkem už jen nejstarší generace a zaniknou s jejím odchodem.

V celosvětovém měřítku se integrační tendence projevují tak, že několik nejrozšířenějších jazyků (viz 1.41) nadále posiluje své postavení, a na druhé straně celá řada málo rozšířených domorodých jazyků buď už zanikla, nebo je odsouzena k pomalému zániku.

1.27 VÝVOJ JAZYKA U DÍTĚTE

Dítě se rodí bez jakýchkoli znalostí konkrétního jazyka, ale má vrozenou schopnost nějaký jazyk zvládnout, a zvládne pak ten, s nímž přijde do styku; nejčastěji to je samozřejmě jazyk mateřský, ale nemusí tomu tak být vždycky.

V poměrně krátkém období od narození do dosažení asi pěti let je u něho možné pozorovat proces postupného vývoje jazyka od nulových znalostí až po rozvinutý současný jazyk, tedy do jisté míry proces podobný tomu, který se uskutečnil při vývoji jazyka a člověka vůbec, tj. v průběhu několika miliónů let. Jsou zde samozřejmě jisté rozdíly, zejména fakt, že dítě se učí už hotovému systému: neprobíhají u něho změny, jejichž výsledkem současný jazyk je. Přesto jsou mezi ontogenezi řeči (jejím vývojem u jednotlivce) a fylogenezí (u lidstva) jisté obecné shodné rysy.

Především prochází dítě zpočátku obdobím, kdy se ještě nedá hovořit o vývoji jazyka, ale spíše o jeho přípravě; je to tzv. prelingvistické období, které trvá přibližně rok a půl. Roční dítě sice zpravidla ovládá okolo deseti slov, ale ještě není schopno skládat je do vět. Podobného vývoje je možné dosáhnout např. také u mláďete šimpanze, pokud je chováno od narození za zhruba stejných podmínek jako mládě lidské.

V prelingvistickém období si dítě osvojuje především základní fonetické dovednosti a učí se postupně chápat slovo jako znak, tj. jinými slovy začíná si uvědomovat, že za určitou skupinou zvuků (hlásek) je ukrytý jistý význam. V obou případech postupuje od jednoduchých jevů k složitějším.

Teprve ve věku okolo přibližně osmnácti měsíců se dítě stává myslícím člověkem; projeví se to tak, že začne spojovat (nejprve dvě) slova do vět. Také v dalším vývoji postupuje dítě od jednoduchých jevů k složitějším.

Pokud jde např. o systém samohlásek, zvládne nejdříve neutrální samohlásku, která vzniká, když jsou mluvidla, kromě hlasivek, v klidové poloze; později v souladu s principem maximálního kontrastu zvládne vokály *a*, *i*, *u*, tedy ty, které se maximálně liší místem artikulace (viz 2.14, obr. 26) a jsou i po stránce akustické nejsnadněji rozlišitelné, ještě později vokály *e*, *o*, a pokud má příslušný jazyk složitější systém samohlásek (zavřené a otevřené *e*, *o* jako italština, nosové vokály jako polština nebo mimořádně složitý systém jako francouzština), postupně zvládá i ty složitější.

Také u slovní zásoby postupuje od nejjednodušších výrazů k složitějším; nejčastěji je první slovo *mama*, zvládnuté spolu s několika dalšími už v prelingvistickém období.

O gramatických dovednostech se dá mluvit až později, ale také zde probíhá vývoj obdobně. Co se týká morfologie, zvládne dítě nejprve tvary 3. osoby jednotného čísla přítomného času a teprve později ostatní tvary (minulý čas dříve než kondicionál, atd.). Pokud jde o syntax, zvládne nejprve větu holou (podmět + přísudek, často ještě zkomolené tvary) a teprve postupně si osvojí rozvítenou větu jednoduchou, souvětí souřadné slučovací (se spojkou *a*), později další druhy souvětí souřadného, a teprve nakonec souvětí podřadná (mnohem dříve zvládne spojku *protože* než např. přípouštěcí spojky *i kdyby*, *i když*; souvisí to úzce s mírou složitosti, která odpovídá takto vyjadřovaným vztahům).

Celý tento proces v hrubých rysech nepochybně odpovídá vývoji jazyka, jak se formoval spolu s člověkem v průběhu statisíců a milionů let. Má ale také své specifické rysy. O některých jsme se už zmínili a zde připomeneme ještě jeden podstatný rozdíl: vývoj dětské řeči může sledovat od počátku do konce každý z nás ve svém okolí (zvlášť pečlivě ho sleduje zpravidla matka, která je s dítětem neustále v kontaktu), zatímco fylogeneze lidské řeči je dlouhý a složitý proces, který dosud nebyl uspokojivým způsobem objasněn. A vzhledem k tomu, že máme tak málo informací o vzniku člověka a tak malou naději, že někdy získáme informace podrobné, sotva bude někdy složitý problém počátků lidského rodu a jeho jazyka dokonale vysvětlen.

1.3 MLUVENÁ A PSANÁ PODOBA

1.31 ROZDÍLY MEZI MLUVENÝM A PSANÝM JAZYKEM

Většina rozvinutých jazyků se vyskytuje ve dvou různých podobách: mluvené a psané. Mezi oběma podobami, i když se jedná o jeden a týž jazyk, existují značné rozdíly, a to jak z hlediska diachronního (vývojového, historického), tak i pokud jde o jejich současný stav, výstavbu textu z hlediska formy i obsahu, způsob záznamu a přenosu, dosah jejich působení v prostoru a v čase, atd.

Primární je podoba mluvená, která se rozvíjela postupně spolu s člověkem od samých počátků jeho existence, tedy po dobu několika milionů let, a stala se jedním z nejdůležitějších příznaků, kterými se člověk odlišil od ostatní živé přírody.

Naproti tomu psaná podoba je až sekundární a objevila se teprve poměrně nedávno; písmo vzniklo přibližně před pěti tisíci lety a jeho existence je tedy asi tisíckrát kratší než u mluveného jazyka. Navíc bylo jeho užívání zpo-

čátku omezeno na několik málo starověkých civilizací a v nich na omezený počet jedinců. Jen velmi zvolna se pak rozšiřovalo do dalších zemí; k nám se dostalo až v 9. století v souvislosti s šířením křesťanství, mnoho jazyků písmo neznalo ještě na začátku 20. století a některé přírodní národy ho neznají dodnes. Ostatně i v některých civilizovaných zemích dodnes určitá část obyvatelstva číst a psát neumí.

Písmo nepochybně patří mezi nejdůležitější vynálezy lidstva. Před jeho vznikem byl proces dorozumívání pouze záležitostí účastníků promluvy a dosah každého sdělení byl zcela omezen na příslušné místo a na příslušný okamžik promluvy; sdělená informace se mohla uchovat nanejvýš v paměti posluchače. Teprve písmo umožnilo předávat informace na velké vzdálenosti, pokud jde o místo i čas. Díky dochovaným písemným památkám nejstarších starověkých civilizací máme dnes podrobné informace o jejich dějinách i o každodenním životě jejich obyvatel. Písmo se tak stalo kritériem pro rozlišování doby historické, o které máme podrobné informace v dochovaných textech; co bylo před ní, je prehistorie, a naše informace o ní jsou mnohem skromnější, protože se opírají pouze o archeologické nálezy kosterních pozůstatků, nádob, šperků a zbraní, tedy o památky mnohem méně výmluvné než jsou dochované písemné zprávy. Na tom nic nemění ani fakt, že na konci 19. a v průběhu 20. století vznikla celá řada dalších možností jak zaznamenávat mluvenou podobu jazyka (gramofon, magnetofon, kompaktní disky) nebo ji přenášet na velké vzdálenosti (telefon, rozhlas, televize).

Vzhledem k tomu, že existence písma je omezena na dobu historickou, tedy na poměrně velmi krátký poslední úsek vývoje lidstva, máme o vzniku a vývoji písma, na rozdíl od mluvené podoby jazyka, celkem jasný přehled (viz 1.32). Zde si ale chceme všimnout ještě jednoho důležitého rozdílu mezi oběma podobami jazyka.

Je nesporné, že psaný jazyk je určen ke čtení; z toho vyplývají některé jeho specifické rysy, jako je např. určitá obsahová sevřenost (zpravidla se nepřeskakuje od jednoho tématu k druhému, jak je to běžné u mluvené podoby), převaha monologu nad dialogem (s výjimkou např. divadelních her, kde jde ale spíše o napodobení mluvené podoby a její realizaci na jevišti), možnost používání delších souvětí (čtenář si sám volí tempo čtení, může se v případě potřeby v textu vracet, atd.), omezená možnost používat dialektologické, hovorové nebo subjektivně zabarvené výrazy (u mluvené podoby často slouží k oživení projevu a k udržení pozornosti), nemožnost přímého kontaktu se čtenářem (např. reagování na jeho poznámky nebo dotazy), nemožnost

uplatnit některé prostředky jazykové (intonace, větný přízvuk) nebo doprovázet jazykový projev prostředky mimojazykovými (gesta, mimika), atd.

V praxi se tyto rozdíly projevují např. tak, že text určený k poslechu není dost dobře možné ani vhodné číst. Nahrajete-li sebezajímavější živou besedu a pořídíte-li její přepis, snadno zjistíte, že před její publikací jsou zcela nezbytné radikální úpravy týkající se výběru slov, délky vět, slovosledu, vypuštění opakujících se myšlenek, oprava a doplnění některých vyšínutí z vazby a mnoho dalších oprav nebo úprav. To co jsme se zaujetím poslouchali, se prostě ke čtení nehodí. Nahrajete-li si nějaký spontánní projev nebo přednášku, můžete si ho přehrávat a poslouchat, ale nesnažte se mu dávat písemnou podobu.

Platí to samozřejmě také opačně: text určený ke čtení není vhodné ani příjemné poslouchat. Když vám např. učitel místo spontánního výkladu bude předčítat nějaký psaný text, riskuje, že ho v nejlepším případě velmi brzy přestanete sledovat. Mluvený výklad má být živý a na rozdíl od psaného textu může a má obsahovat i celou řadu prvků jako je improvizace, reakce na chování posluchačů, atd. (viz výše uvedenou charakteristiku); je ovšem žádoucí, aby kromě těchto specifických prvků obsahoval i nějaké informace o daném tématu. Pokud si takové předčítání psaného projevu nahrajete, bude v tomto případě vhodnější přepsat si celý text a pak si ho číst, ale možná by bylo rozumnější požádat přednášejícího o kopii nebo se ho rovnou zeptat, kde si text můžete vyhledat.

1.32 VÝVOJ PÍSMO

Když se v dávných dobách setkali příslušníci různých kmenů a nerozuměli si, protože mluvili různými jazyky, používali často doplňkové dorozumivací prostředky, jako jsou gesta, mimika a někdy také jednoduché obrázky. Z takových obrázků se později vyvinulo písmo, avšak považovat za určitý druh písma už tyto obrázky by nebylo správné; základní vlastností kteréhokoli písemného znaku je totiž to, že označuje určitou jazykovou jednotku, buď celé slovo nebo slabiku nebo hlásku, kdežto primitivní obrázky neměly s žádným jazykem nic společného a vztahovaly se k zobrazenému předmětu; ostatně právě proto a jen tak mohly sloužit k dorozumívání.

Skutečné písmo vzniklo tehdy, když se obrázky přestaly vztahovat k příslušným předmětům a začaly se spojovat s jazykovými jednotkami, zpočátku s celými morfémy či slovy. Došlo k tomu nezávisle na sobě na několika místech na světě: ve starém Egyptě, Sumeru, Číně a v říši Mayů. Pro takové

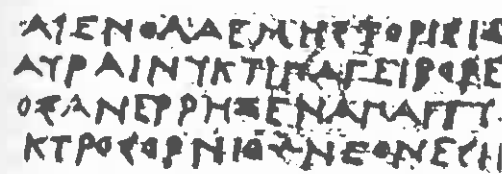
Obr. 7A: Egypťské hieroglyfy

Obr. 7B: Sumerské klínové písmo

Obr. 8A: Indické písmo dévanágarí

Obr. 9A: Řecké písmo

Obr. 9B: Latinské písmo

Obr. 10A: Hlaholice

Obr. 10B: Cyrilice

Obr. 7-10: Ukázky písma ideografického (7), slabičného (8) a hláskového (9, 10).

Obr. 8B: Japonské písmo (směrem nahoru)

písmo se vžil název „ideografické“ nebo také „slovní“ a jeho charakteristické vlastnosti jsou tyto: znak (někdy i několik znaků) označuje slovo a pro každé slovo je tedy potřebný zvláštní znak; text je psán rébusovým způsobem.

Zpočátku si jednotlivé znaky udržovaly podobu původních obrázků (takovému písmu se někdy proto říká „obrázkové“ nebo „piktografické“). Jako příklad mohou sloužit staré egyptské hieroglyfy (viz obr. 7A). Protože se však v této fázi obrázky už nevztahovaly k zobrazeným předmětům, ale k morfémům příslušného jazyka, začaly se stylizovat a zjednodušovat, takže např. u sumerského klínového písma (viz obr. 7B) dnes už sotva rozeznáme, z kterých obrázků se jednotlivé znaky vyvinuly.

Rébusový způsob psaní byl později překážkou pro rozluštění takového písma, avšak v 19. století se podařilo rozluštit egyptské hieroglyfy i sumerské klínové písmo. Mayské hieroglyfy dosud nikdo spolehlivě nerozluštil.

A konečně čínské písmo není třeba luštit, protože se jím píše bez přestávky dodnes; i když doznalo po reformách různých změn, má v zásadě stále ideografický charakter, a proto používá tisíce různých znaků (vyplývají z toho těžkosti jak při výuce psaní a čtení ve školách, tak např. při sestavování slovníků nebo při práci s texty na počítačích, apod.).

Značné zjednodušení znamenalo písmo slabičné; vyvinulo se z ideografického tak, že se příslušné znaky přestaly používat k označování celého morfému (slova) a začaly označovat pouze slabiku; úspornost tohoto systému je dána tím, že slabik je v každém jazyce, na rozdíl od slov, omezený počet (zpravidla několik stovek), a slabičné písmo proto vystačí s omezeným počtem znaků.

Na obr. 8 jsou dva příklady slabičného písma. Indické písmo *dévanágarí* (písmo božského města, obr. 8A) se používalo v klasickém sanskrtu a dodnes se používá v hindštině a v několika dalších jazycích Indie; každý znak označuje souhlásku nebo skupinu souhlásek a pokud nemá diakritická znaménka, čte se se samohláskou *a*; každá kombinace s jinou samohláskou vyžaduje diakritické znaménko.

Japonské písmo (viz obr. 8B) podobně jako další písma Dálného východu vzniklo zjednodušením čínského písma ideografického.

Další výrazný krok k zjednodušení písma učinili Feničané ve 13. stol. př. n. l., když s využitím egyptského a klínového písma vytvořili hláskovou abecedu: 22 písmen označujících souhlásky. Od nich později převzali s úpravami tento ekonomický systém Aramejci (od nich pak Arabové a Hebrejci) a také Řekové, kteří abecedu doplnili o znaky pro samohlásky.

Hláskové písmo je založeno na principu označovat znakem vždy jedinou hlásku (foném), a protože hlásek je v každém jazyku velmi omezený počet (nejčastěji okolo třiceti), jedná se o neekonomičtější způsob psaní.

Na obr. 9 jsou ukázky řeckého (obr. 9A) a latinského (obr. 9B) písma, které bylo sestaveno na základě etruském; oba tyto systémy se staly podkladem pro písemné znaky evropských jazyků, např. řecké písmo pro ruskou azbuku, latinské pro abecedu českou.

Nejstarší slovanské písmo *hlaholici* (viz obr. 10A) sestavili věrozvěstové Konstantin a Metoděj v 9. století v rámci své mise do Velkomoravské říše. Čeština však převzala, pod vlivem němčiny, latinku. O něco pozdější *cyrilice* (obr. 10B) byla sestavena na přelomu 9. a 10. století v Makedonii na základě velkých řeckých písmen a používali ji pravoslavní Slované.

1.33 ORTOGRAFIE A PRAVOPISNÉ REFORMY

Protože se zvuková stránka jednotlivých jazyků značně liší co do počtu i kvality hlásek, bylo nezbytné v době přijetí písma přizpůsobit vždy počet znaků danému jazyku, tj. podle potřeby některé znaky změnit, vynechat nebo doplnit. Navíc vzhledem k tomu, že je obtížné a často nemožné, aby psaný text dokonale odpovídal mluvenému, byly už v době přijetí často přijímány různé kompromisy.

Jak víme, zvuková stránka jazyků podléhá neustálým změnám; to způsobilo, že se rozdíl mezi mluvenou a psanou podobou neustále prohlubovaly a i nadále prohlubují, protože písmo je konzervativní a na změny nereaguje. To je ostatně další významný rozdíl, který mezi oběma podobami jazyka existuje.

Jediným možným způsobem, jak přiblížit psanou podobu jazyka mluvené, je reforma pravopisu. Tě ale brání různé okolnosti, jako je úcta k tradici apod., ale především asi konzervativní postoj těch institucí, které o tom rozhodují. Kromě toho je prakticky neproveditelné, stejně jako v době zavádění písma, aby pravopis (ortografie) dokonale odpovídal mluvenému jazyku. A i kdyby se to podařilo, byl by takový úspěch pouze dočasný, protože v poměrně krátké době by se mluvená podoba jazyka díky neustálým změnám znovu od psané podoby oddálila.

Mnoho reforem pravopisu bylo v různých jazycích už navrženo a některé z těchto návrhů byly také realizovány. Příkladem hluboké reformy je ta, kterou provedlo Turecko po první světové válce, když nahradilo arabské písmo užívané od 13. století latinkou. Zasloužil se o to prezident Kemal Atatürk (otec

Turků) ve snaze poevropštit Turecko a eliminovat vliv islámu v administrativě, školství a soudnictví.

Ve vietnamštině, která od 1. stol. př. n. l. přejímala čínské písmo (a s ním často i slovní zásobu), byla zavedena latinka reformou z r. 1910, kdy byl Vietnam francouzskou kolonií, i když se sporadicky latinka používala vlivem portugalských kolonizátorů už od 16. století.

V českém pravopise byla poměrně radikální změna zavedena už na začátku 15. století a jejím autorem byl patrně Jan Hus. Místo spřežkového pravopisu (který se dodnes používá v polštině) byla zavedena diakritická znaménka. V posledních desetiletích se reformy omezily většinou na změny pravopisu několika slov cizího původu. Určitý konzervatismus se projevuje v tom, že se v pravopise uchovává dvojice písmen *i/y*; přestože se v mluveném jazyce už dávno přestaly příslušné hlásky rozlišovat.

Pokud se pravopis nemění po dlouhou dobu, rozdíly mezi oběma podobami jazyka mohou být propastné, jak to dnes můžeme pozorovat např. v angličtině a ve francouzštině.

1.4 KLASIFIKACE JAZYKŮ

1.41 POČET JAZYKŮ A JEJICH UŽIVATELŮ

Přesný počet jazyků dosud nebyl zjištěn a sotva ho kdy bude možné zjistit. Odhady se pohybují mezi 3.500 - 7.000 různých jazyků. Zpřesnit tyto odhady není snadné z mnoha důvodů; uvedeme zde ty nejzávažnější.

Především je často obtížné stanovit, zda se v daném případě jedná o různé jazyky nebo jen o dialekty jednoho jazyka. Přesné kritérium chybí a míra podobnosti nebo příbuznosti není rozhodující. Vždyť např. mezi arabskými dialekty (viz obr. 16) jsou mnohem větší rozdíly než mezi češtinou a slovenštinou, a přesto se všechny považují za dialekty jednoho jazyka - arabštiny.

Ještě závažnější je fakt, že celé početné skupiny málo rozšířených jazyků dosud nebyly dostatečně prozkoumány; rozhodně ne do té míry, aby bylo možné stanovit alespoň jejich přesný počet. Tak např. mexičtí lingvisté, kteří už po dobu několika desítek let věnují značné úsilí a prostředky na výzkum indiánských jazyků na území Mexika (celou řadu jich už podrobně popsali), nejsou dosud schopni určit jejich přesný počet. V oblasti amazonského pralesa a v dalších odlehlých částech světa je situace ještě méně přehledná a je

pravděpodobné, že tam žijí lidé, kteří mluví dosud zcela neznámými jazyky a dialekty.

Z obecnějšího hlediska je pak za překážku třeba považovat fakt, že se počet jazyků neustále mění. Diferenční tendence (viz 1.26) způsobuje, že jejich počet roste, a tendence integrační, že naopak klesá. I z těchto důvodů je málo pravděpodobné, že by bylo možné počet jazyků přesně stanovit, pokud se ovšem radikálně neprosadí tendence integrační, což by mohlo mít za následek radikální omezení počtu jazyků; v dnešním světě to nelze vyloučit.

Poř.: Jazyk:	Uživatelů:	Poř.: Jazyk:	Uživatelů:
1. čínština	990	22. swahilština	50
2. angličtina	500	24. turečtina	45
3. ruština	250	26. ukrajinština	44
4. hindština	250	27. polština	39
5. španělština	247	36. rumunština	22
6. arabština	144	37. srbochorvatština	21,9
7. bengálština	140,6	39. holandská (+ vláms.)	20
8. portugalská	135	44. maďarština	14,4
9. japonština	116	50. kečuánština	13,2
10. indonéština	108	54. řečtina	11,4
11. němčina	100	59. čeština	10,4
12. urdština	87,8	64. běloruština	9
13. francouzština	80	65. bulharština	9
14. pandžábština	70	66. švédština	8,9
15. bihárské dialekty	69,6	79. slovenština	5,8
16. jávština	68	80. arménština	5,7
17. italština	66	84. dánština	5,5
18. korejština	57	94. norština	4,7
19. telugština	54,5	106. gruzínština	3,7
20. vietnamština	51,6	170. lotyština	1,5

(údaje jsou v milionech)

Z tabulky vyplývá, že čeština má mezi několika tisíci jazyků poměrně pěkné umístění (na 59. místě); jisté pocity méněcennosti (přibližně malý národ apod.) nejsou nějak zvláště opodstatněné, národy často mnohem méně početné jimi většinou netrpí. Na druhé straně dějiny ukazují, že není na místě ani rasismus, který je u nás bohužel tak rozšířený; národy, proti kterým je namířen (Židé, Arabové, Cikáni atd.) většinou měly rozvinutou kulturu a civilizaci v dobách, kdy po Slovanech ještě nebylo ani potuchy. Oba „čecháckovské“ pocity, zdánlivě tak protichůdné, spolu patrně úzce souvisí, jenom není jisté, který vyplývá z kterého.

Obr. 11: Pořadí jazyků podle rozšířenosti (údaje z r. 1978)

Velké rozdíly jsou v počtech uživatelů jednotlivých jazyků. U těch nejrozšířenějších se počítají na stovky milionů, u těch nejméně rozšířených na několik stovek nebo desítek mluvčích (tasmánské jazyky, které byly příbuzné s australskými, vymřely v r. 1877 s posledním domorodcem, který byl po několik let jediným uživatelem; domluvit se mohl ve svém rodném jazyce už jen s několika míšenci).

Na obr. 11 uvádíme pořadí dvaceti nejrozšířenějších jazyků světa a dalších dvaceti vybraných jazyků, u všech s jejich pořadím a počtem uživatelů. Jsou to údaje z roku 1978 a převzali jsme je, podobně jako některé další v této části (1.4), z knihy *Jazyky světa* (autoři Krupa - Genzor - Drozdík, Bratislava 1983).

Od roku 1978, kdy celkový počet obyvatel na Zemi dosahoval „jenom“ asi čtyři a čtvrt miliardy osob, se počty nepochybně změnily; zejména u těch nejrozšířenějších jazyků, možná s výjimkou ruštiny, ještě podstatně vzrostly.

Zajímavé je porovnání se staršími obdobími. Ještě v 16. století stála v Evropě na prvním místě francouzština se 14 miliony uživatelů a na dalších místech byla němčina (12), italština (10), španělština (9), angličtina (5) a konečně na šestém místě ruština (3 milióny). V ostatních světadílech byly v té době tyto jazyky prakticky neznámé nebo omezené na hrstku prvních kolonizátorů.

1.42 GENETICKÁ KLASIFIKACE

V 19. století jazykovědci zjistili, že přes velké rozdíly, které mezi jazyky existují, jde často o jazyky příbuzné, tj. takové, které se vyvinuly ze společného prajazyka a jejichž rozdíly je třeba přičíst výhradně odlišným jazykovým změnám, které v nich v období několika staletí proběhly.

Srovnávací a historický výzkum vyústil v genealogickou či genetickou klasifikaci jazyků; jejím cílem bylo stanovit vzájemné vztahy příbuznosti a rozdělit jazyky světa do tzv. rodin, tj. do takových skupin, jejichž členy jsou vždy jen jazyky příbuzné. Často bylo obtížné takovou příbuznost dokazovat, a tak se počet skupin i jejich složení postupně měnily v závislosti na tom, jak výzkum pokračoval.

Dnes se zpravidla uvádí dvacet takových rodin, do kterých je možno všechny jazyky světa na základě příbuznosti roztrždit; jsou uvedeny na obr. 12:

I. INDOEVROPSKÉ (indoiránské, arménština, řečtina, balkánské, italské, románské, keltské, germánské, slovanské, atd., podrobně viz obr. 13).

II. BASKIČTINA (klasifikuje se odděleně, ale podle jedné ne zcela doložené teorie patří do skupiny kavkazské; Baskové prý byli kdysi dávno z Kavkazu vypuzeni a po delším putování se usadili v Pyrenejích; na podporu se uvádí značné podobnosti v mytologii).

III. KAVKAZSKÉ (poměrně malý počet mluvčích, ale celkem asi 40 jazyků a celá řada dialektů; nejpočetnější gruzínština s pěti dialekty, dále např. abcházština, čerkeské jazyky, čečenština, dagestánské jazyky, atd.).

IV. VYMŘELÉ JAZYKY PŘEDNÍ ASIE A STŘEDOMOŘÍ (sumerština, iberština, etruština atd.; příbuznost s ostatními skupinami nebyla dosud prokázána, ale soudí se, že byly příbuzné s kavkazskými jazyky a iberština také s baskičtinou).

V. BURUŠASKÍ (okolo 40.000 uživatelů v jižním Pamíru a ve východním Hindukúši; dosud nebyla prokázána jeho příbuznost s jinými asijskými jazyky).

VI. DRÁVÍDESKÉ (uživatelé původně v povodí Indu, pak vytlačeni árijskými kmeny, např. na Cejlon; nejrozšířenější jsou telugu, tamilština, malajálámština a kanara, které mají staré literární památky a dohromady více než sto miliónů uživatelů).

VII. URALSKÉ (dělí se na ugrofinské a samojedské; ugrofinské původně v povodí Volhy, pak se jedna část přemístila na západ, kde maďarština oddělila západní Slované od jižních; další skupina expandovala na sever, dnes finština a estonština, ale vlivem expanze východních Slovanů v 6. století zůstala celá řada ugrofinských jazyků, např. mordvinština, roztroušena mezi ruskými dialekty; několika samojedskými jazyky a dialekty mluví okolo 30.000 Samojedů v okolí ústí Jeniseje a v přilehlých pobřežních oblastech Severního Ledového Oceánu).

VIII. ALTAJSKÉ (dělí se na turecké, mongolské a mandžusko-tunguzské; turecké byly původně domovem v dnešním Mongolsku, oddělily se čuvašština a jakutština; z tureckých kmenů povstali Hunové a Avarové, a na troskách avarské říše ve 13. stol. turecká říše jižně od jezera Bajkal; ve středověku expanze na jihovýchod na Krym a do Malé Asie, ve 14. stol. na Balkán a do dnešního Maďarska, od 18. stol. zatlačování z evropského prostoru zpět do Malé Asie; dnes nejdůležitější osmanská turečtina, dále tatarština, azerbejdžánština, kirgizština, atd.; mongolské jazyky a dialekty vznikly po rozpadu Džingischánovy říše z původní společné mongolštiny; mandžusko-tunguzská skupina se skládá ze vzájemně už dost odlišných jazyků a dialektů roztroušených v rozlehlé oblasti Sibíře, Mandžuska, Sachalinu a pobřeží Japonského moře).

IX. KOREJŠTINA (klasifikuje se odděleně, ale patrně se kdysi dávno oddělila od jazyků altajských; základem spisovného jazyka je soulský dialekt, ale až do konce 19. stol. se používala v této funkci čínština).

X. JAPONŠTINA (klasifikuje se odděleně, ale spojuje přibližně rovným dílem prvky altajsko-korejské, austroasijské a paleoasijské; značně silné jsou také vlivy čínštiny, včetně kultury, umění i písma; spisovný jazyk od 6. století).

XI. PALEOASIJSKÉ (čukotsko-kamčatské, eskymácko-aleutské, jenisejské, atd.; nejstarší skupina asijských jazyků a dialektů z oblasti východní Sibíře, Kamčatky, Sachalinu, Kurilských ostrovů, atd.).

XII. INDIÁNSKÉ (podle odhadů původně více než dva tisíce jazyků; názny genetické klasifikace lze nalézt poměrně ojediněle: např. skupina uto-aztek-tano zahrnuje příbuzné jazyky z oblasti od Skalisticích hor k hranicím Panamy, skupina tupi-guarani ovlivnila paraguayskou španělštinu a brazilskou portugalštinu; dosud převládá hledisko geografické, např. dělení na severoamerické, středoamerické a jihoamerické, případně andské, jako kečuánština, aymarština, atd.; sám pojem „indiánské jazyky“ je založen na geografickém hledisku: jsou to domorodé jazyky amerického kontinentu; přitom je prokázáno, že Indiáni jsou původu asijského, přešli Beringovu úžinu patrně v době, kdy byly obě pevniny ještě spojeny ledem; je tedy pravděpodobné, že jsou příbuzné s některými jazyky asijskými, i když to zatím prokázáno nebylo).

XIII. TIBETOČÍNSKÉ (čínština je s více než miliardou uživatelů zdaleka nejrozšířenější jazyk na světě, její severní dialekty se značně liší od jižních; literární tradice jsou staré téměř tři a půl tisíce let a písmo převzaly v zjednodušené podobě četné národy jihovýchodní Asie; do tibetobarmské skupiny patří vedle tibetštiny a barmštiny drobné jazyky himalájské).

XIV. THAJSKÉ (nejrozšířenější thajština původně v jižní Číně, v 11. stol. vytlačena do Indočíny; kromě Thajska je rozšířena i do sousedních zemí; druhá laoština omezena na Laos; thajské jazyky mají četné dialekty, písmo vytvořené na indickém a částečně čínském základě; nové laoské písmo bylo vytvořeno v 50. letech 20. století, do vyhlášení nezávislosti byla úředním jazykem francouzština).

XV. AUSTRASIJSKÉ (vietnamština, khmérština a desítky dalších jazyků; podle některých názorů patří vietnamština do skupiny tibetočínské se silnými vlivy austroasijského substrátu; v khmérštině silné vlivy sanskrtu a sousedních jazyků).

XVI. AUSTRONÉSKÉ (velký počet indonéských a polynéských jazyků asijského původu, které se po moři rozšířily na ostrovy Indického a Tichého oceánu).

XVII. PAPUÁNSKÉ (velmi početné drobné domorodé jazyky na Nové Guineji a okolních ostrovech, částečně zanesené i do Austrálie).

XVIII. AUSTRALSKÉ (četné domorodé jazyky Austrálie, dnes postupně zanikající; starší paleoaustralské na jihu, mladší neoaustralské na severu, ale přechody mezi nimi jsou pozvolné; mluví se zde o řetězové příbuznosti, kdy sousední vesnice si ještě dobře rozumějí, ale na obou koncích řetězce jde o jazyky už velmi rozdílné).

XIX. SEMITOHAMITSKÉ (z prajazyka semitského se v 3. tisíciletí př. n. l. vyvinula akadáština, kanánština - z ní pak hebrejštiny a feničtiny - dále aramejštiny, arabština a etiopské jazyky v čele s amharštinou; do skupiny hamitské patří stará egyptština a jazyky berberské, kušitské, čadské).

XX. AFRICKÉ (podobně jako u indiánských, tj. amerických, se zde uplatňuje hledisko geografické; starší náznaky genetického třídění: bantuské jazyky, velmi početné jazyky černé Afriky - celá střední a značná část jižní Afriky, nejpočetnější swahilština; od šedesátých let nové třídění podle příbuznosti: konžsko-kordofánské, nilsko-saharské, khoisanské; do poslední skupiny patří primitivní jazyky Bušmenů a Hotentotů, někdy také klasifikované jako paleoafrické).

Obr. 12: Genetická klasifikace jazyků světa (podle příbuznosti)

Toto rozdělení do dvaceti skupin příbuzných jazyků má některé závažné nedostatky. U některých rodin se jedná o skutečně prokázanou příbuznost, u jiných, které dosud nebyly dostatečně prozkoumány nebo u nichž je hledání společného prajazyka zvláště obtížné, byla použita jiná kritéria než hledisko genetické. Tak např. u jazyků indiánských, afrických a konec konců i kavkazských bylo použito hledisko geografické, a některé jazyky, jako baskičtina, burušaská, korejština, japonština nebo vymřelé jazyky Přední Asie, byly jako tzv. izoláty zařazeny do samostatných skupin jen proto, že chybí přesvědčivé důkazy o jejich příbuznosti s jinými rodinami (vzhledem k tomu, jak pronikavé změny v jazycích probíhají a jak krátké období jejich vývoje často známe, je to vcelku pochopitelné). Je proto třeba považovat toto rozdělení za provizorní řešení, které bude ještě nepochybně upravováno v závislosti na pokračujícím výzkumu.

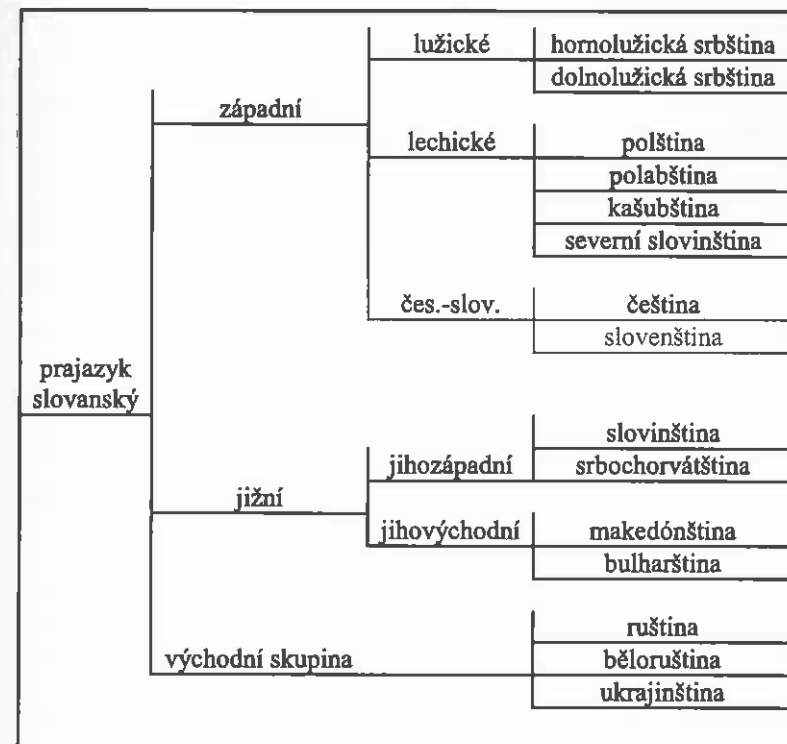
V souvislosti s tím se ještě zmíníme o tzv. nostratické teorii (viz 1.43), jejíž zastánci se snaží prokázat příbuznost celé řady těch skupin jazyků, které se prozatím uvádějí odděleně. Zde si ale chceme ještě podrobněji všimnout jazyků indoevropských (skupina I), které byly dosud prozkoumány nejlépe. Je to celá řada jazyků, které se dělí do dvanácti podskupin; jejich přehled uvádíme na obr. 13.

Jak bylo už zcela bezpečně prokázáno, všechny tyto jazyky se vyvinuly ze společného základu, z tzv. prajazyka indoevropského, a jsou tedy všechny navzájem příbuzné. Přestože jim ale byla věnována značná pozornost už od počátků 19. století, ani u této klasifikace nejsou zcela vyloučeny drobné úpravy; tak např. všechny románské jazyky se vyvinuly z latiny (ta je jejich společným prajazykem) a jsou s ní tedy zcela bezprostředně příbuzné, proto není důvod řadit je do zvláštní podskupiny. V některých případech mají mezi sebou dvě podskupiny bližší vztah než jiné; tak např. baltské a slovanské jazyky se nejprve společně oddělily od ostatních a teprve později se v průběhu dalšího vývoje rozlišily mezi sebou; proto se často mluví o skupině jazyků balto-slovanských.

1. INDOÍRÁNSKÉ (*sanskrt, *prákrty, *avesta; hindoština, bengálština, cikánština, perština, tádžiština, atd.)
2. ARMÉNŠTINA (*stará a nová)
3. ŘEČTINA (*stará a nová)
4. BALKÁNSKÉ (albánština, atd.)
5. ITALICKÉ (*latina, *oskičtina, *umberština, atd.)
6. ROMÁNSKÉ (francouzština, okcitanština, katalánština, španělština, portugálština, italština, rétorománské j., rumunština, moldavština, atd.)
7. KELTSKÉ (írština *stará a nová, velština, bretonština, atd.)
8. GERMÁNSKÉ (*gótština; angličtina, němčina, holandština, dánština, švédština, norština, islandština, atd.)
9. BALTSKÉ (*pruština; litevština, lotyšština)
10. SLOVANSKÉ (*staroslověnština, bulharština, srbochorvátština, slovinština, čeština, slovenština, polština, ukrajinština, ruština, běloruština)
11. *ANATOLSKÉ (*chetitština, *luvijština, atd.)
12. *TOCHARSKÉ (*tocharština A a B)

Obr. 13: Rozdělení indoevropských jazyků do dvanácti podskupin (vymřelé jazyky jsou označeny hvězdičkou)

Proces postupné diferenciaci pokračoval i v rámci jednotlivých podskupin; jako příklad uvádíme na obr. 14, jak se postupně diferencovaly slovanské jazyky. K podobnému procesu došlo samozřejmě také u všech ostatních podskupin, pokud ovšem neobsahují jediný jazyk, jak je tomu u arménštiny nebo řečtiny.

Obr. 14: Vývoj a klasifikace slovanských jazyků

Na obr. 14 je schematicky naznačen postupný vývoj slovanských jazyků. Proces jejich diferenciaci je doveden až k jednotlivým jazykům. Je ale vhodné si uvědomit, že tím není proces uzavřen, protože i jednotlivé konkrétní jazyky se zpravidla dále diferencují (často to byl ostatně první krok v procesu diferenciaci původně jednoho jazyka na dva nebo více jeho pokračovatelů).

Tak např. současná čeština se z hlediska sociolingvistického, psycholinguvistického a geografického skládá z několika vzájemně dost odlišných útvarů, jak je to schematicky naznačeno na obr. 15.

Spisovný jazyk - poněkud uměle vytvořený, jednotný a vysoce kodifikovaný útvar; závazný pro oficiální styk (zvláště písemný)
Obecná čeština - běžný hovorový jazyk užívaný v každodenním životě, s určitými rozdíly např. mezi Čechy, Moraváky a Slezany (vliv dialektů)
Dialekty - geograficky členěné útvary, např. dialekt východočeský, jihočeský, slovácký, hanácký, ostravský; vyšší útvar: interdialekt (spojuje prvky několika dialektů); nižší útvary: subdialekty (nářečí menších oblastí, někdy i jednotlivých vsí), např. určité nářečí
Sociolekty - sociálně členěné útvary, např. studentský slang, mluva horníků, jazyk sportovců, vojáků, apod.
Funkční styly - odpovídají situaci, v níž dorozumívání probíhá (styl slavnostní, kultivovaný, úřední, střední, hovorový, neformální, lidový, familiární, intimní)
Idiolekt - souhrn jazykových prostředků jednotlivce (je individuální, neopakovatelný)

Obr. 15: Členění češtiny

Výrazná je u většiny jazyků jejich diferenciaci do jednotlivých dialektů, tedy z hlediska geografického. Ta je v případě češtiny částečně naznačena na obr. 15; přes určité rozdíly jsou ale česká nářečí až na malé výjimky vzájemně snadno srozumitelná. Naproti tomu jsou dialekty některých jazyků už tak diferencované, že se jejich mluvčí mezi sebou nemohou dorozumět. Taková situace je např. v čínštině mezi severními a jižními dialekty, a navíc i jižní dialekty jsou často vzájemně nesrozumitelné.

Velmi ilustrativní je také příklad arabštiny. Klasický jazyk koránu se zformoval na podkladě několika dialektů v 7. a 8. století, a když se arabština rozšířila z Arabského poloostrova do mnoha nových území, stal se nositelem vyspělé muslimské civilizace a kultury; jeho mimořádně bohatá literatura - krásná, vědecká a filozofická - ovlivnila příznivě i evropskou a asijskou kulturu a z jazyka byly převzaty mnohé výpůjčky do slovní zásoby mnoha jazyků světa. Dnešní hovorová arabština se po stránce fonetické i gramatické jednak značně liší od klasické i od moderní spisovné arabštiny, jednak se rozčlenila

do dialektů, které jsou i mezi sebou velmi odlišné a v některých případech navzájem zcela nesrozumitelné; zasloužily se o to do značné míry různé substráty, s nimiž přišla arabština v různých oblastech do styku. V některých zemích, zvláště silně např. v Egyptě, pronikají dialekty v současné době i do literatury, rozhlasu a televize. Přehled arabských dialektů je uveden na obr. 16.

1. Dialekty Arabského poloostrova a ostrovů Indického oceánu (Madagaskar, Zanzibar, Komorské ostrovy).
2. Irácké dialekty (bývalá Mezopotámie).
3. Dialekty Střední Asie (Buchara, silné vlivy iránské a turecké).
4. Syrský dialekt (užívají ho i příslušníci národnostních menšin: Kurdové, Arméni, Čerkesové, Turkmeni a Asyřané).
5. Egyptsko-sudánský dialekt (vliv koptštiny).
6. Severoafrické dialekty (Lýbie, Tunisko, Alžírsko, Maroko - nejvíce odlišné od ostatních i mezi sebou, vlivy berberských a jiných substrátů).
7. Maltština (silně romanizovaná arabština na Maltě).
8. Vymřelé arabské dialekty ze Sicílie, Andalusie, apod.
9. Tekrur - arabský pidgin (kreolizovaný smíšený jazyk, který se používá k dorozumívání v oblasti jižně od jezera Čad).

Obr. 16: Členění arabštiny do dialektů (hledisko geografické)

1.43 NOSTRATICKÁ TEORIE

Už od začátku 20. století se sporadicky objevovaly úvahy o tom, že některé tradičně rozlišované rodiny jazyků jsou ve skutečnosti příbuzné i mezi sebou navzájem. Tyto úvahy v 60. letech vyústily v tzv. *nostratickou* teorii. Jeden z jejích hlavních propagátorů V. M. Illič-Svityč zemřel už v r. 1966, ale jeho pokračovatelé pak vydali jeho dílo ve dvou svazcích (*Nostratický slovník I, 1971, II, 1976*).

Stručně řečeno je teorie založena na porovnávání rekonstruovaných prajazyků a hledání takových paralel ve slovníku i v gramatice, které by mohly vést k závěru, že i tyto prajazyky byly ve skutečnosti příbuzné, neboť se vyvi-

nuly ze společného praprajazyka. V obou uvedených svazcích je uvedeno 345 takových paralel z těchto prajazyků: semito-hamitština, kartvelština (kavkazský jazyk), indoevropština, uralština, drávidština a altajština. Z toho Illič-Sviťč vyvodil závěr, že jde o jazyky příbuzné, a nazval tuto velkou skupinu jako jazyky nostratické.

Jeho teorie si v krátké době získala mnoho zastánců i odpůrců doma v Sovětském svazu i za hranicemi. Autoři se už počítají na stovky a jejich články na tisíce. Zastánci na základě dalších paralel rozšířili skupinu šesti „klasických“ nostratických jazyků o celou řadu dalších, jako např. ugrofinské, tibetočínské, africké, australské, indiánské a další. Odpůrcům se podařilo některé chybné paralely vyvrátit např. poukazem na to, že může jít o výpůjčky. Naproti tomu např. Indiáni přišli do Ameriky z Asie a nepochybně si odtamtud přinesli i své jazyky.

Jako malou ukázkou z nepřehledného množství uvádíme na obr. 17 několik obdobných tvarů domorodých australských jazyků a latiny, kde nemůže jít v žádném případě o výpůjčky.

australské jazyky:	latina:	význam:
<i>kjelirri</i>	<i>celer</i>	„rychlý“
<i>kurd, kord</i>	<i>cor, cordis</i>	„srdce“
<i>kukurra</i>	<i>curro, cucurri</i>	„běžet“
<i>kurda</i>	<i>curtus</i>	„krátký“
<i>tag</i>	<i>tango</i>	„dotýkat se“

Obr. 17: Paralely mezi domorodými australskými jazyky a latinou (Jazyky světa, s. 362)

Dnešní stav nostratické teorie je nicméně provizorní; vzhledem k pronikavým fonetickým a ostatním změnám, které v jazycích neustále probíhají (viz 1.21 - 1.26), a s přihlédnutím k tomu, že se jedná většinou o rekonstrukce a porovnávání takových prajazyků, kterými se mluvilo v dobách dávno minulých, o kterých často téměř nic nevíme, je taková skepse na místě.

Nostratická teorie má nepochybně souvislost s protikladnými teoriemi o původu jazyka, z nichž jedna, monogenetická, tvrdí, že se jazyk vyvinul na jediném místě na světě a odtud se rozšířil do všech ostatních částí a diferencoval do všech existujících jazyků, zatímco druhá, polygenetická, soudí, že jazyk (a tedy i člověk) vznikl na několika místech nezávisle na sobě.

Kdybychom brali vážně genetickou klasifikaci jazyků do dvaceti rodin (viz 1.42), znamenalo by to, že jazyk vznikl nezávisle na sobě na dvaceti

různých místech světa. To je samozřejmě nesmysl a tento počet se bude postupně redukovat. Zda se nakonec prokáže příbuznost všech jazyků a tím i teorie monogenetická, lze při současném stavu vědy sotva předvídat. Ani to však není zcela vyloučeno; vždyť už dnes někteří geologové, paleontologové i filozofové zastávají názor, že vývoj od prvních živých organismů až po člověka nebyl zdaleka tak přímočarý a zákonitý, jak jsme zvyklí připouštět. Objevují se i názory, že člověk vděčí za svůj původ tak náhodnému jevu, jako je srážka planety Země s velkým meteoritem, která Zemi značně zdevastovala a většinu živé přírody zničila; nebýt této katastrofy, pravděpodobně by dodnes a možná také v budoucnu běhali po Zemi dinosauři a člověk se tu vůbec nemusel objevit; není vůbec jisté, která z obou variant by byla pro Zemi příznivější, ale to je už o něčem jiném.

1.44 TYPOLOGICKÁ KLASIFIKACE

Třetí možnost klasifikace poskytuje typologie. Nemá nic společného s klasifikací genetickou ani geografickou a třídí jazyky pouze na základě typů jejich gramatiky (zvláště pokud jde o stavbu a způsob spojování morfémů). Jazyky i velmi blízce příbuzné a sousední mohou náležet k rozdílným typům a naopak k jednomu a témuž typu často patří jazyky velmi vzdálené v prostoru, u nichž nenúže přicházet v úvahu žádný kontakt a patrně ani žádná příbuznost.

Několik návrhů typologické klasifikace se objevilo už dříve, např. u Wilhelma von Humboldta na začátku 19. století, ale na vědecký základ postavil morfologickou typologii zejména člen tzv. pražské školy Vladimír Skalička při rozboru maďarské gramatiky v r. 1929. Od té doby se k ní vyslovila celá řada dalších lingvistů a její terminologie není vždy jednotná. Na obr. 18 uvádíme typologický přehled jazyků s těmi termíny, které se vyskytují nejčastěji.

Základní dělení klasifikuje jazyky na ty, které používají afixů a kterých je naprostá většina (v tomto případě jde o afixy v širším smyslu, protože se zde zahrnují nejen slovotvorné prefixy a sufixy, ale také gramatické koncovky, viz 1.24: odvozování), a na ty, u nichž afixy neexistují, slova v nich mají neměnnou podobu kořenů, nová pojmenování se mohou tvořit pouze jejich skládáním a gramatické vztahy se vyjadřují jednak pomocí slovosledu, jednak s využitím různých jiných prostředků (lexikální nebo i gramatický význam se u jinak stejných slov rozlišuje např. pomocí rozdílných tónů a intonace). Tento typ jazyka se označuje jako amorfní nebo izolační a kromě

TYPY JAZYKŮ	afigující (s afixy)	aglutinační (turečtina, atd.)
		flexivní
	bez afixů - amorfní, izolační (stará čínština, atd.)	syntetické (latina, čeština, atd.) analytické (angličtina, franc., atd.) polysyntetické (např. eskymáčtina)

Obr. 18: Typologická klasifikace jazyků

několika západoafrických jazyků k němu v čisté podobě patřila i klasická čínština, která ale v moderní době obsahuje i prvky typu aglutinačního.

Většina jazyků tedy při tvoření slov i k vyjadřování gramatických kategorií využívá afixy (v širším slova smyslu). Všechny tyto jazyky se dají rozdělit na aglutinační a flexivní. Mezi oběma skupinami je zásadní rozdíl daný povahou afixů a způsobem jejich připojování k slovnímu základu (kořenu).

U jazyků aglutinačních (lat. *agglutinare* znamená přilepovat) odpovídá každé kategorii jeden jediný afix (např. v turečtině *-ler-* označuje plurál a *-in-* genitiv) a ke slovnímu základu se připojuje tolik afixů, kolik kategorií je třeba označit; jde o jakési přilepování jednotlivých neměnných afixů k slovnímu základu, který se rovněž nemění (např. *ev - dům, evlerin - domů*).

Naproti tomu u jazyků flexivních se jedna a táž kategorie označuje střídavě různými afixy (např. v češtině nominativ plurálu u substantiv *muži, pánové, stroje, domy, písně, kosti, města, kuřata*, atd., u adjektiv *velcí, velké, velká*, u zájmen ukazovacích *ti, ty, ta*, atd.), a naopak jeden a týž afix může označovat střídavě různé kategorie a u jednotlivých slovních základů většinou všechny najednou; tak např. *-e* u tvaru *stroje* označuje buď jednotné číslo, mužský rod a druhý pád, nebo množné číslo a první nebo čtvrtý pád, ale využívá se také u rodu ženského (duše) nebo středního času oznamovacího způsobu (*nese*), atd. Tato fúze (splývání) morfémů zasahuje často i kořen slova (*píseň - písně, velký - velcí, ten - ti*, atd.) a je výsledkem hláskových změn. Z hlediska vývojového to znamená, že je možný postupný přechod od jazyků aglutinačních k flexivním.

Flexivní jazyky se dále dělí do tří skupin, z nichž typ syntetický byl běžný v prajazyce indoevropské, v klasických jazycích, jako je sanskrť, řečtina a latina (deklinace u jmen, konjugace u sloves), a pokud jde o moderní jazyky, udržel se např. v jazycích slovanských (skloňování, časování).

Naproti tomu některé jazyky, jako např. angličtina nebo francouzština, přešly v důsledku hláskových změn (zvláště redukce na konci slova, viz 1.22) postupně k typu analytickému, v němž je běžné označovat gramatické kategorie zvláštními pomocnými slovy (vlastně volnými morfémy), protože původní koncovka byla zredukována do té míry, že už je přestala označovat. Tento protiklad je patrný z tabulky na obr. 19, vývoj od typu syntetického k analytickému zejména při porovnání francouzských tvarů s latinskými.

Kategorie:	Jazyky syntetické:	Jazyky analytické:
1. os. sg.	lat.: <i>scribo</i>	angl.: <i>I write (I am writing)</i>
2. os. sg.	<i>scribis</i>	<i>you write (you are writing)</i>
	češ.: <i>píšu</i>	fr.: <i>j'écris</i>
	<i>píšeš</i>	<i>tu écris</i>
1. pád sg.	lat.: <i>femina</i>	angl.: <i>the woman</i>
2. pád sg.	<i>feminae</i>	<i>of the woman</i>
	češ.: <i>žena</i>	fr.: <i>la femme</i>
	<i>ženy</i>	<i>de la femme</i>

Obr. 19: Porovnání typu syntetického s analytickým

Třetí skupinu jazyků flexivních tvoří tzv. jazyky polysyntetické (používá se také termín „inkorporující“ a někteří badatelé rezervují termín „polysyntetické“ pro jazyky bez afixů); patří mezi ně např. některé jazyky paleoasijské, indiánské a kavkazské. Syntéza se v tomto případě týká větších celků; tak např. k slovesu se mohou vázat afixy označující i zájmena a dokonce i substantiva; vznikne tak často velmi dlouhé slovo, které zahrnuje podmět, přísudek, přímý předmět, atd., a odpovídá tak celé rozvité větě. Podle Erharta (1962, s. 125) např. jedinému dlouhému eskymáckému výrazu *ávilsautišarsiniarpunga* odpovídá česká věta *hledám něco (vhodného) ke zhotovení udice*.

Neexistují ale čisté typy jazyků, spíše platí, že v každém jazyce jeden typ převládá a další se vyskytují v menší míře. Tak např. v češtině převládá typ flexivní syntetický, ale zastoupen je také typ analytický (např. *psal jsem, psal jí*) a vzácněji také typ amorfní (zejména složeniny typu *zeměkoule*). Ve francouzštině sice převládá typ analytický (*tu écris, de la femme*), avšak v ostatních

románských jazycích má analytický charakter substantivum (latinská deklinace byla nahrazena předložkovými pády, např. šp. *la mujer, de la mujer*), zatímco u jednoduchých slovesných časů se dochovala často konjugace syntetického typu (*escribo, escribes*). V tabulce na obr. 19 by tedy substantivum a složené slovesné časy většiny románských jazyků figurovaly pod typem analytickým, jednoduché časy ale pod typem syntetickým.

Z těchto příkladů je také patrné, že typ jazyka není něco stabilního či trvalého: klasická čínština byla výrazně amorfní či izolační, v moderní čínštině se uplatňuje i aglutinace; jazyky ugrofinské byly původně převážně aglutinační, v současné době se v nich objevují i prvky flexivní; latina byla výrazně syntetická, románské jazyky většinou stojí na přechodu od typu syntetického k analytickému, ve francouzštině už převládá typ analytický, i když v psané podobě se u slovesa často ještě dochovaly prvky syntetické (viz též poznámky o jednoduchých a složených časech v oddílu 1.23 a o reformách pravopisu v oddílu 1.33).

V lingvistice se někdy v souvislosti s možným vývojem od jazyků amorfních přes aglutinační k flexivním syntetickým a posléze analytickým objevovaly úvahy o dokonalosti jazyků. Dnes se tyto dvě věci nespojují a dokonalost jazyků se posuzuje podle jejich schopnosti uspokojit komunikační potřeby daného jazykového společenství; z tohoto hlediska jsou ovšem dokonalé všechny, protože takové potřeby vesměs uspokojují. Kromě toho, jak jsme už viděli, je stejně dobře možný postup od tvarů syntetických k analytickým jako postup opačný (znovu zde odkazujeme na oddíl 1.23 o střídání složených a jednoduchých tvarů slovesných).

Typologická klasifikace jazyků má z teoretického hlediska význam v tom, že ukazuje, jaké rozdíly mohou být mezi jazyky, pokud jde o stavbu pojmenování (slov) a o označování slovtvorných i gramatických kategorií. Její praktický význam pak lze vidět zejména v tom, že nás připravuje na možné zásadní odlišnosti, s nimiž se můžeme setkat při studiu cizích jazyků. Budeme-li se chtít věnovat např. studiu maďarštiny, je dobře vědět předem něco o typu aglutinačním, u čínštiny bychom měli být připraveni na absenci afixů a na výraznou roli tónového průběhu řeči, který hraje důležitou úlohu při rozlišování významu jednotlivých slov i celých vět.

1.5 SYSTÉM A STRUKTURA JAZYKA

1.51 POJEM STRUKTURY A SYSTÉMU

Pojem struktury a systému zavedl do lingvistiky jazykový strukturalismus, tj. směr, který se rozvinul v první polovině 20. století a značně ovlivnil současnou lingvistiku (viz 1.64).

Hovoříme-li u nějakého jevu o jeho struktuře či systému, pak to obecně řečeno znamená, že se takový jev skládá z určitého počtu jednotek, které jsou mezi sebou propojeny vzájemnými vztahy, tj. jsou na sobě vzájemně závislé. Některé složitější jevy se skládají z dílčích podsystémů (subsystémů) a pak pro každý z nich platí totéž.

Přirozené jazyky patří mezi velmi složité systémy a je u nich možné rozlišit celou řadu dílčích podsystémů (rovin, plánů), z nichž každý obsahuje jisté základní jednotky a je nějakým způsobem strukturován (uspořádán, organizován), včetně toho, že může obsahovat další podsystémy. U jazyka mluvíme např. o systému či plánu fonologickém, gramatickém a lexikálním, ale plán gramatický se skládá z roviny morfologické a syntaktické, v rámci morfologické roviny je možno rozlišit systém slovesných časů, atd.

Plán fonologický je blíže vysvětlen ve 2. kapitole. Zde si pro ilustraci struktury a systému krátce všimneme plánu morfologického a syntaktického (podrobněji viz 3. kapitolu).

1.52 STRUKTURA SLOVA (VÝRAZU)

Až dosud jsme občas použili termín „slovo“. Je to laický termín, s nímž jsou v lingvistice spjaty četné problémy. Zejména je problematické, že např. výrazy *čtu* nebo lat. *feminae* jsou tvořeny jedním slovem, kdežto např. výrazu *četl jsem* odpovídají dvě slova a výrazu *de la femme* dokonce tři slova, a přitom jde ve všech případech o jedno jediné pojmenování, s jediným lexikálním významem; rozdíl je pouze ve vyjadřování jeho gramatických kategorií (syntetickém nebo analytickém). Z těchto důvodů se v lingvistice dává přednost jiným termínům, jako jsou např. názvy „výraz“, „tvar“, „pojmenování“, „lexikální jednotka“ nebo „moném“.

Systém a struktura jsou termíny, které se vztahují k počtu a uspořádání (vzájemným vztahům) jednotek v dané rovině. Kromě toho se ale termín „struktura“ může vztahovat také k jednotlivým jednotkám dané roviny. Tak např. u roviny lexikální platí, že každá lexikální jednotka kteréhokoli jazyka se zpravidla skládá z morfémů, tj. minimálních jednotek, které jsou nositeli

významu. Výjimku tvoří pouze jazyky amorfní či izolační, v nichž lexikální jednotkou je neměnný slovní kořen.

<i>-ne-</i>	prefix, který označuje zápor; popírá platnost celé následující části;
<i>-z-</i>	jeden z prefixů, které ve slovanských jazycích slouží k tvoření dokonavých tvarů (ničit - zničit, dělat - udělat, psát - napsat, atd.);
<i>-nič-</i>	kořen slova, nositel základního lexikálního významu; lexikální morfém;
<i>-it-</i>	jeden z gramatických morfémů, které slouží u sloves k tvoření infinitivu;
<i>-(t)el</i>	suffix, kterým se od tvaru infinitivu odvozuje činitel (konatel děje); jde substantivizaci;
<i>-n-</i>	suffix, kterým se od substantiva odvozuje přídavné jméno; jde o adjektivizaci;
<i>-ého</i>	koncovka: označuje 2. pád, rod mužský, jednotné číslo; pokud jde o jazykový vývoj, vznikla ze slovanského zájmena <i>jego</i> (v češtině po hláskové změně <i>jeho</i>).

Obr. 20: Struktura slova nezničitelného

Tak např. ve výrazu *nezničitelného* je možno rozlišit sedm morfémů, jejichž funkce jsou popsány na obr. 20. Každý z nich má určitý význam (lexikální nebo gramatický), podílí se na celkovém významu daného tvaru a pořadí morfémů nelze měnit; jinými slovy: jednotlivé morfémy jsou uspořádány a celý výraz má tedy jistou strukturu.

1.53 STRUKTURA VĚTY

Také rovina syntaktická tvoří určitý systém, je nějakým způsobem uspořádána, má určitou strukturu. Pokud jde o její základní jednotky, jsou to věty jednoduché, souvětí souřadná a podřadná; ty se pak dále dělí do různých skupin. Mezi těmito základními jednotkami i jejich skupinami pak existují jisté vztahy.

I v tomto případě můžeme mluvit nejen o struktuře celého systému, ale také o struktuře každé z jeho jednotek. Tak např. věta jednoduchá se zpravidla skládá z podmětu a přísudku, které mohou být doplněny dalšími podřiznými i větnými členy. Má tedy určitou strukturu, obsahuje jisté prvky a ty jsou nějakým způsobem uspořádány (slovosled, atd.). Bližší údaje jsou uvedeny v části věnované syntaxi (viz 3.2).

Obecný závěr: pojmy „systém“ a „struktura“ se částečně překrývají a někdy se proto nerozlišují; jejich rozdíl je možné vyjádřit asi takto: systém je souhrn určitých jednotek, mezi kterými existují vztahy vzájemné závislosti, jsou tedy uspořádány a u takového systému můžeme mluvit o jeho struktuře; u složitějších systémů, jako jsou např. přirozené jazyky, mohou být strukturovány i jejich jednotky; struktura takových jednotek je dána tím, že se dají rozložit na jednotky menší, mezi kterými rovněž existují jisté vztahy.

Tak např. text se dá rozložit na věty, věty na lexikální jednotky (slova), lexikální jednotky na morfémy (minimální nositele významu) a morfémy na fonémy (ty už samy o sobě význam nemají, ale jsou schopny ho rozlišit, viz např. opozici *hrabě/hrábě* nebo *dám/mám/nám/sám/vám*, podrobněji viz 2. kapitolu).

1.6 LINGVISTIKA, JEJÍ VÝVOJ A METODY

1.61 PREHISTORIE

Z čistě lingvistického hlediska patří do prehistorie nejen všechny názory týkající se jazyka, které měli lidé před vznikem písma (jak je to běžné v historii), ale i názory těch civilizací a starověkých říší, které sice písmo už znaly, avšak žádná jejich pojednání o jazyce - gramatiky, slovníky apod. - se nedochovala. Patří mezi ně např. starověká Mezopotámie, Egypt a Čína, o kterých máme pouze nepřímé důkazy, že se problematikou jazyka musely zabývat; mezi takové důkazy patří prokázaná existence škol, v nichž se připravovali písaři, překladatelé a tlumočníci, a archivů, jejichž správci byli nuceni pracovat i s velmi starými texty. O Feničanech je navíc známo, že ve 13. stol. př. n. l. zavedli hláskové písmo, což nepochybně předpokládalo značně rozvínutou schopnost jazykové analýzy.

Není zcela vyloučeno, že by se ještě nějaké jejich pojednání o jazyce mohlo objevit. Teprve pak by se mohly tyto říše zahrnout do dějin lingvistiky, tj. přejít i z hlediska jazykovědy do období historického, kam už z mnoha jiných důvodů dávno patří.

1.62 TZV. PŘEDVĚDECKÉ OBDOBÍ

Do tohoto období lingvistiky se zpravidla řadí její dlouhý vývoj počínaje od starověkých říší přes tisícileté období středověku a několik staletí novověku až do začátku 19. století. Označení „předvědecká“ lingvistika je sporné, protože tehdejší názory prostě odpovídaly soudobému stavu vědy a některé

jsou v souladu dokonce i s dnešní vědou (např. teorie staroindických gramatiků a fonetiků). Přesto je ale toto označení do jisté míry oprávněně vzhledem k tomu, že teprve na začátku 19. století se přestaly objevovat nejrůznější fantastické a nepodložené názory a teorie, a v rámci srovnávací a historické gramatiky (viz 1.63) byla do lingvistiky natrvalo zavedena vědecká metodologie.

Ze starověkých říší a civilizací se otázkám jazyka věnovaly systematicky pouze Indie, Řecko a Řím. Z Indie se dochovala vůbec nejstarší gramatika, v níž Pánini ve 4. st. př. n. l. popsal sanskrt, tj. jazyk nejstarších indických literárních památek.

V Řecku se otázkám jazyka věnovali zpočátku velcí filozofové, především Platón, Aristoteles a sofisté, později v rámci specializace věd i významní gramatikové. Nejstarší řeckou gramatiku napsal v 2. st. př. n. l. Dionysios Thrácký a rozlišil v ní např. osm slovních druhů takovým způsobem, že jeho klasifikace v podstatě platí dodnes.

Římané mnoho nového v oblasti jazykovědy nevymysleli, ale aplikovali poznatky svých řeckých předchůdců na latinu, a to pak mělo velký význam pro následující období středověku, v němž latina sehrála mimořádnou úlohu.

Poznatky řeckých i římských předchůdců shrnul Priscianus ve svém podrobném popisu latinské fonetiky a gramatiky. Jeho dílo pak sloužilo po celé tisícileté období středověku (do 15. století) jako nepřekonatelný vzor a základní příručka jednoho ze sedmi svobodných umění, totiž gramatiky (rozumí se latinské). Raný středověk byl z lingvistického hlediska významný také tím, že se v souvislosti s šířením křesťanství šířilo písmo, aby se umožnil překlad bible do různých jazyků, které do té doby písmo neznaly.

Pro renesanci je z hlediska lingvistiky nejdůležitější fakt, že skoncovala s výhradním zájmem o klasickou latinu a začala zkoumat i živé současné jazyky. Objevily se první gramatiky moderních jazyků a v souvislosti se zámořskými objevy i gramatiky a slovníky exotických a do té doby neznámých jazyků. Začaly se také řešit otázky národního spisovného jazyka a jeho pravopisu, a do jisté míry bylo zahájeno i srovnávací studium jazyků, i když ve velmi primitivní podobě.

V těchto tendencích pokračovalo také následující období. Kromě toho byla jazykověda ovlivněna v 17. stol. i Descartovým racionalismem a v 18. stol. myšlenkami francouzských osvícenců. Objevila se i celá řada fantastických výkladů o původu jazyka, podle nichž všechny jazyky světa pocházely střídatě z hebrejštiny, provensálského, němčiny nebo z některého jiného živého jazyka.

STAROVĚK - hláskové písmo, nejstarší gramatiky

- 13. st. př. n. l.: **Féničané** - hláskové písmo (znaky pro souhlásky)
 - 4. st. př. n. l.: **Pánini** - nejstarší dochovaná gramatika (sanskrt)
 - 2. st. př. n. l.: **Dionysios Thrácký** - první řecká gramatika
- přelom letopočtu*
- 5. st. n. l.: **Priscianus** - latinská gramatika

STŘEDOVĚK - gramatika (latiny): jedno ze sedmi svobodných umění

- 7. st.: **Isidor Sevilský** - „Etymologie“
- 8. st.: **Basra** - gramatika a fonetika klasické arabštiny
- 12. st.: **Neznámý islandský autor** poprvé popisuje živý jazyk
- 10 - 14. st.: **Spor o univerzále** (nominalisté a realisté)

OD RENESANCE DO 18. STOLETÍ - zájem o živé jazyky

- 1492: **Nebrija** - první gramatika moderního živého jazyka
- 16 - 18. st.: **Další gramatiky moderních jazyků**, i exotických; reformy pravopisu; těsnopis; zájem o původ jazyka
- 1631: **Komenského „Janua“** - metodika výuky cizím jazykům
- 1660: **Gramatika Port-Royal** - racionalismus

19. STOLETÍ - srovnávací a historická gramatika (vědecké metody)

- 1811 - 19: **R. Rask, F. Bopp, J. Grimm** - základní díla
- 20. léta: **W. von Humboldt** - jazyk odráží „národního ducha“
- 20 - 60. léta: **Genetická klasifikace jazyků**; rozvoj fonetiky
- 50 - 60. léta: **A. Schleicher** - biologie; rekonstrukce prajazyka i.e.
- od 70. let: **Mladogramatikové** - fonetické změny; vyvrcholení Nové směry - dialektologie, kazaňská škola, atd.

1. polovina 20. STOLETÍ - strukturalismus

- 1907 - 16: **F. de Saussure** - obecná jazykověda; ženevská škola
- 1926 - 39: **Pražská škola** - Mathesius, Jakobson, Trubeckoj, atd.
- 30 - 50. léta: **Kodaňská škola** - Hjelmslevova glosématica; metajazyk
- 20 - 50. léta: **Deskriptivismus v USA** - E. Sapir, L. Bloomfield, atd.

2. polovina 20. STOLETÍ - pomezí disciplín

- od 50. let: **Matematická lingvistika** - kvant., algebr., počítačová
- Psycholingvistika** - myšlení, bilingvismus, řečová činnost
- Neurolingvistika** - poruchy řeči a typy afázií
- Sociolingvistika** - sociální faktory řeč. č.; jaz. politika

od 60. let:	Sémiotika - věda o znakových systémech; teorie významu
od 70. let:	Pragmatický obrat - důraz na „parole“ (promluvu, řeč)
	Textová lingvistika - základní jednotka jazyka: text
	Kognitivní věda - interdisc. věda o poznávací činnosti

Obr. 21: Chronologie hlavních událostí v dějinách lingvistiky

1.63 SROVNÁVACÍ A HISTORICKÁ GRAMATIKA 19. STOLETÍ

Na začátku 19. století se v Dánsku a zejména v Německu rozvinula srovnávací a historická gramatika, tj. směr, který zahájil období moderní vědecké lingvistiky. Podnětem k jeho vzniku se stalo tzv. „objevení“ sanskrtu, tj. dávno vymřelého jazyka staroindických literárních památek. Ten byl sice znám už odedávna, avšak teprve v tomto období si jazykovědci uvědomili, že velké množství podobností mezi sanskrtem a moderními evropskými jazyky, tj. mezi útvary tak značně vzdálenými v prostoru i v čase, nemůže být dílem náhody.

Systematické porovnávání různých jazyků, které následovalo, pak postupně přineslo četné výsledky, které jsou trvalou součástí moderní lingvistiky. Je to zejména teorie o příbuznosti jazyků, objasnění jejich historického vývoje (viz 1.2) a jejich genetická klasifikace (viz 1.42), zejména podrobný popis indoevropských jazyků (viz obr. 13) a také vypracování fonetických metod a moderní artikulační fonetiky (viz 2.1).

Srovnávací a historická gramatika se zajímala výhradně o jazykový vývoj a měla v jazykovědě téměř až do konce 19. století monopolní postavení (výjimkou byl pouze Wilhelm von Humboldt, který věnoval pozornost i živým současným jazykům). V poslední čtvrtině 19. stol. vyvrcholily její teorie v tzv. mladogramatickém hnutí, jehož představitelé shrnuli výsledky srovnávací a historické gramatiky v několika monumentálních dílech (např.: H. Paul: *Principy dějin jazyka*, 1880; K. Brugmann - B. Delbrück: *Základy srovnávací gramatiky indoevropských jazyků*, 1886-1900).

Ve stejném období, tj. od poloviny 70. let, se ale postupně začala vytvářet celá řada nových směrů, jako např. lingvistická geografie či dialektologie, francouzská psychologická a sociologická škola, kazaňská a moskevská škola na území carského Ruska, rakouská škola „slov a věcí“, estetický idealismus K. Vosslera, později italská neolingvistika. Tyto směry se většinou mezi sebou značně lišily, ale společné jim bylo to, že útočily na poněkud už vyčerpané a přežilé teorie mladogramatiků, zejména na jejich základní poučku o nevyhnutelnosti fonetických změn a na jejich absolutní nezájem o současné živé jazyky. Přípravovaly tak půdu pro lingvistický strukturalismus, který

měl brzy vystřídat mladogramatické hnutí a sám si pak udržovat monopolní postavení až do 60. let 20. století.

1.64 STRUKTURALISMUS

S pojmem a termínem „struktura“ jsme se už setkali (viz 1.5). O jeho zavedení do lingvistiky se zasloužil především švýcarský lingvista Ferdinand de Saussure několika cykly přednášek z obecné lingvistiky na ženevské univerzitě v letech 1907-11. Jeho žáci pak v r. 1916, tj. tři roky po jeho smrti, vydali souhrn těchto přednášek pod názvem „Kurs obecné lingvistiky“ a stali se spolu s ním představiteli ženevské školy. Ze svého učitele tak udělali zakladatele lingvistického strukturalismu.

Hlavní zásady tohoto nového směru jsou tyto:

a) jazyk je systém, jehož jednotky jsou vzájemně závislé (postavení každé z nich je dáno jejím vztahem k ostatním jednotkám, není proto vhodné zkoumat je izolovaně od ostatních, jak to dělali často mladogramatikové);

b) u jazyků je možné a potřebné zkoumat nejen jejich vývoj; vedle diachronního hlediska je třeba uplatňovat také hledisko synchronní, tj. zkoumat jazykový systém jako celek v určitém okamžiku jeho vývoje;

c) v jazyce je třeba rozlišovat dvě složky: *langue* (jazyk v užším smyslu), tj. souhrn všech jednotek a konvenčních pravidel, tedy majetek celého jazykového společenství, a *parole* (promluvu), tj. konkrétní sdělení, které vysloví konkrétní mluvčí (samozřejmě na základě znalosti *langue*), tedy jev individuální;

d) jazykový znak se skládá ze dvou složek: *signifiant*, tj. složka označující, jinak také zvukový obraz nebo konvenční sled hlásek či formální stránka znaku, a *signifié*, tj. složka označovaná, jinak také pojem, tedy význam či obsahová stránka znaku.

Na Saussurovy teorie navázaly brzy další strukturálně zaměřené školy a směry, které si pak až do 60. let udržovaly v lingvistice dominantní postavení. Nejdůležitější z nich byla škola pražská, kodaňská a také americký strukturalismus, který se ale zformoval samostatně a od evropského se v některých ohledech liší.

Klasické období pražské školy je vymezeno léty 1926-1939. V tomto poměrně krátkém období došlo v Praze k plodné spolupráci našich i několika zahraničních lingvistů. Z našich to byl především Vilém Mathesius, zakladatel školy a předseda Pražského lingvistického kroužku, a dále Bohuslav Havránek, Josef Vachek, Vladimír Skalička a další. Mezi zahraničními členy

vynikli zejména ruští emigranti Roman Jakobson a Nikolaj Sergejevič Trubeckoj. Charakteristickým rysem pražského strukturalismu byl především důsledný funkční přístup k jazykovým jevům a často i uplatňování funkčního hlediska v jiných oborech (literatura, estetika, folklór apod.). Trvalým přínosem pro moderní lingvistiku byly zejména Mathesiova teorie o aktuálním členění vět-ném, Skaličková jazyková typologie, Trubeckého fonologie a Jakobsonova teorie příznakovosti, známá též jako binarismus.

Kodaňská škola vznikla o málo později a jejím hlavním představitelem byl Louis Hjelmslev. Ve své glosématické se pokusil vytvořit s použitím logiky a matematiky abstraktní teorii, kterou by bylo možno použít při rozboru kteréhokoliv přirozeného jazyka, případně i jiných sémiologických systémů. Přínosné je jeho rozpracování termínu a pojmu metajazyk.

Americký strukturalismus, jinak také deskriptivismus, se od evropského lišil důrazem na antropologii; jeho hlavními představiteli byli Edward Sapir a Leonard Bloomfield. Američtí lingvisté se vedle angličtiny věnovali především studiu indiánských jazyků. S tím souvisí i fakt, že u nich převažuje hledisko synchronní (u indiánských jazyků, které neznaly písmo, se nedochovály žádné texty, proto ani nebylo možné zkoumat jejich starší podobu a jejich vývoj). Dalším charakteristickým rysem deskriptivismu je důraz na zkoumání jazykové formy a odhlédnutí od lexikálního obsahu (významu), a také snaha aplikovat při výzkumu matematické metody. Trvalým přínosem je např. teorie bezprostředních složek, kterou využil později i Noam Chomsky ve své generativní gramatice (viz 1.65).

Vedle těchto základních škol existovaly zejména v Evropě i další směry a především jednotlivci, kteří lingvistický strukturalismus dále rozpracovávali, např. André Martinet ve Francii, který v návaznosti na pražskou školu dále rozpracoval tzv. funkční strukturalismus.

1.65 MODERNÍ POMEZNÍ DISCIPLÍNY

Strukturalismus měl až do šedesátých let v lingvistice dominantní postavení a v Evropě si značný vliv udržuje dodnes. Přesto je ale možné pozorovat už od 50. let určitý přesun k tzv. moderním pomezním disciplínám. Tímto termínem se označují takové disciplíny, v nichž se kombinují metody lingvistické s metodami některých jiných oborů. Patří k nim zejména matematická lingvistika, psycholingvistika, neurolingvistika, sociolingvistika, etnolingvistika, a také sémiotika a filozofie jazyka, které však už mají mnohem delší tradici. Tyto pomezí disciplíny v druhé polovině 20. století v lingvistice převládaly. Termín

„pomezí“ nelze chápat jako „okrajový“. Jde naopak o jev, který převládá ve vědě vůbec a je založen na tom, že jednotlivé tradiční vědní disciplíny se v druhé polovině 20. století často kombinují mezi sebou a stojí tedy na pomezí vědních oborů tradičních. V lingvistice druhé poloviny 20. století stojí tyto disciplíny v samém centru jejího zájmu. O tom, že nejsou okrajové, svědčí fakt, že většina nových a převratných poznatků bylo v této době dosaženo právě v rámci těchto pomezních disciplín. To se ostatně týká i většiny jiných vědních oborů.

Moderním pomezním disciplínám je věnována závěrečná šestá kapitola. Zde je proto budeme jen stručně charakterizovat.

Matematická lingvistika se zpravidla dělí na kvantitativní a algebraickou; jejich aplikací v praxi je pak lingvistika strojová (dnes především počítačová). Kvantitativní či statistické metody se používaly v lingvistice sporadicky už od začátku 20. století, ale v 50. letech dostaly nový impuls v podobě tehdy nové teorie informace a teorie komunikace, které zavedly do lingvistiky takové termíny jako např. entropie, redundance, bit a šum.

Algebraická lingvistika je název pro takové teorie, které se opírají o jiné matematické teorie než jsou metody kvantitativní. Velmi reprezentativním příkladem je transformační a generativní gramatika Noama Chomského, která na konci 50. let náhle vytlačila deskriptivismus a zaujala v americké lingvistice neotřesitelné centrální postavení. Během poměrně krátkého období několikrát významně změnila své pojetí jazyka a má také v evropské lingvistice důležité postavení.

Strojová lingvistika aplikuje poznatky teoretických disciplín v praxi a jejím hlavním oborem je strojový překlad, tj. jinými slovy překlad textů z výchozího do cílového jazyka pořízený pomocí počítače.

Psycholingvistika od 50. let několikrát změnila směr a oblast svých zájmů a zabývala se postupně velmi různými tématy, která nějak souvisejí slidskou psychikou a jazykem. Mezi taková témata patří např. otázky bilingvismu, procesu porozumění a zapamatování, zvládnání mateřského jazyka u dítěte a cizího jazyka u dospělých, uspořádání a kapacity lidské paměti apod., ale často se do ní zahrnují i takové disciplíny jako je pragmalingvistika, teorie řečové činnosti, textová nebo kognitivní lingvistika, tedy vesměs obory, které se někdy už považují za samostatné.

Neurolingvistiku pěstují daleko více neurologové než lingvisté. Studuje afázie a jiné poruchy řeči a jejím cílem je především odstraňovat nebo alespoň minimalizovat jejich následky.

Sociolingvistika zkoumá jazyk v závislosti na složení společnosti. Zajímá se o to, jak se příslušnost mluvčího k různým společenským skupinám a vrstvám projevuje v jeho jazyce. Podařilo se jí také popsat, jak se jazykové změny v příslušném společenství šíří, které vrstvy a skupiny obyvatel jsou jejich nositeli apod.

Etnolingvistika studuje jazyky přírodních kmenů a národů v souvislosti s jejich každodenním životem, zvyky, mytologií, atd. Nejvýznamnější teorie, která v jejím rámci vznikla, je hypotéza Sapira a Whorfa; důraz klade na mimořádný význam jazyka v procesu poznávání světa a na různé chápání světa dané různými mateřskými jazyky.

1.7 DĚLENÍ LINGVISTIKY

1.71 KRITÉRIA PRO DĚLENÍ LINGVISTIKY

Lingvistika, česky také jazykověda, je věda, která se zabývá jazykem. Protože je ale jazyk velmi složitý útvar a také z toho důvodu, že jazyků existuje velké množství, dělí se lingvistika do řady dílčích disciplín. Pro takové dělení máme k dispozici dvě základní hlediska: 1) kterými jazyky se dílčí disciplína zabývá; 2) kterou složku jazyka studuje.

Podle prvního kritéria rozlišujeme např. bohemistiku, anglistiku, hispanistiku, sinologii, japanologii, atd.; jsou to obory, které studují jednotlivé jazyky (češtinu, angličtinu, španělštinu, čínštinu, japonštinu, atd.). Jsou ale také obory, které studují více jazyků, jako je např. slavistika, germanistika, romanistika, orientalistika, případně indoeuropeistika apod.

Druhé kritérium nám umožňuje rozdělit lingvistiku do celé řady dílčích oborů, které zkoumají vždy nějakou složku jazyka, a takové obory je možné rozdělit na hlavní a pomocné nebo doplňkové.

1.72 HLAVNÍ LINGVISTICKÉ DISCIPLÍNY

Tři hlavní složky jazyka jsou jeho zvuková podoba, gramatika a slovní zásoba. Proto se za hlavní jazykovědné disciplíny zpravidla považují ty, které je zkoumají. Jsou to fonetika a fonologie, které studují zvukovou stránku jazyka, morfologie a syntax, které zkoumají jeho gramatiku, a konečně lexikologie a sémantika, které se věnují především studiu jeho slovní zásoby.

Těmto základním disciplínám věnujeme postupně tři následující kapitoly (2. - 4.). Naším cílem je podat jejich stručnou a přehlednou charakteristiku včetně jejich vývoje a základních teorií, které se v jejich rámci vytvořily.

1.73 DALŠÍ DISCIPLÍNY

Některé z ostatních oborů už tradičně zkoumají určité specifické stránky jazyků, jako je tomu např. u etymologie, která se zabývá původem jednotlivých slov, nebo dialektologie, která studuje jednotlivá nářečí a zpracovává lingvistické atlasy, případně stylistika, která zkoumá buď styl jednotlivých autorů nebo také tzv. funkční styly, tj. používání různých jazykových prostředků v závislosti na funkci, kterou má příslušná výpověď plnit. Stručná charakteristika těchto oborů tvoří náplň páté kapitoly.

Konečně závěrečná šestá kapitola má čtenáři přiblížit tzv. moderní pomezni disciplíny, tj. obory, které v současné lingvistice hrají stále důležitější úlohu, protože vesměs nabízejí pohled na takové stránky jazyka, kterým se až do poměrně nedávné doby lingvisté vůbec nevěnovali.

Tento přehled jazykovědných disciplín není vyčerpávající; o některých dalších dílčích oborech jsme se už krátce zmínili (např. o pravopise, viz 1.33), o jiných se ještě příležitostně zmíníme.

2.1 FONETIKA

2.11 VÝVOJ FONETIKY

O některých starověkých říších máme k dispozici nepřímé důkazy, že se tam fonetice věnovala pozornost. První byli Féničané, kteří už ve 13. stol. př. n. l. vynalezli hláskové písmo (viz 1.32); předpokládalo to nepochybně důkladnou analýzu zvukové stránky jazyka. Totéž platí pro Řeky, kteří hláskovou abecedu doplnili o znaky pro samohlásky. Sporadické zmínky o mluvené řeči se najdou také u slavného lékaře Hippokrata (5. stol. př. n. l.) a neméně slavného filozofa Aristotela (4. stol. př. n. l.).

Daleko největší pozornost však ve starověku věnovali mluvené řeči Indové při popisu sanskrtu. Dochovaly se práce (od 4. stol. př. n. l.), v nichž popsali výslovnost jednotlivých slov a textů; všimli si toho, jak se slabiky a hlásky artikulují, a dospěli na tomto základě ke klasifikaci hlásek, které se Evropa přiblížila až v první polovině 19. století, a to ještě do značné míry pod vlivem staroindických prací (viz 1.63).

Středověk se o zvukovou stránku jazyka příliš nezajímal. O určitém zájmu svědčí snad jen reformy pravopisu (viz 1.33, u nás Jan Hus). Také v následujících staletích se zájem o fonetiku projevoval sporadicky, opět v dalších návrzích na reformy pravopisu a také v metodách výuky hluchoněmých. V 18. století se problematikou výslovnosti zabýval J. W. von Kempelen v souvislosti s mluvícím strojem a do moderní fonetiky se dochovalo Hellwagovo trojúhelníkové schéma znázorňující artikulační charakteristiku samohlásek (viz 2.14).

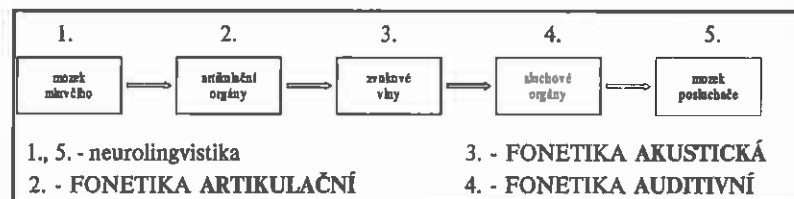
K rozhodujícímu obratu došlo na začátku 19. stol. jednak v souvislosti s nástupem srovnávací a historické gramatiky (viz 1.63), jednak s nástupem přírodních věd. Srovnávací a historická gramatika si vyžádala objasnění fonetických změn (viz 1.22) a s tím i dokonalý popis jednotlivých hlásek, zvláště jejich tvoření (artikulace); bouřlivý soudobý rozvoj přírodních věd, zejména anatomie, fyziologie a akustiky, pak takový dokonalý popis pomohl uskutečnit. Jestliže až do 19. století dominovala ve fonetice metoda přímého pozorování tzv. mluvidel (viz 2.13), pak v jeho průběhu fonetikové převzali od lékařů a fyziků postupně celou řadu přístrojů (např. laryngoskop nebo rentgen), které umožnily daleko přesnější pozorování artikulačních orgánů, měření délky a charakteru jednotlivých hlásek, atd. Rozvinula se tak fonetika

experimentální, jejichž hlavními představiteli byli v poslední čtvrtině 19. století v Německu Ed. Sievers, v Anglii Henry Sweet (a o něco později Daniel Jones) a ve Francii Paul Passy a Pierre Rousselot, který v r. 1897 zřídil v Paříži první fonetickou laboratoř.

Přesné instrumentální a experimentální metody však na druhé straně způsobilý na přelomu století i určitou krizi fonetiky, jak ještě uvidíme (viz 2.19). Nejdříve se ale věnujeme rozdělení fonetiky do dílčích disciplín a přehledně i hlavním poznatkům, k nimž dospěla artikulační fonetika 19. století a které se staly trvalou součástí moderní lingvistiky. Zájemcům o fonetickou problematiku doporučujeme znamenitou knihu Bohuslava Hály „Fonetika v teorii a praxi“; v ní najdou mnohem podrobnější informace o těchto i o celé řadě dalších otázek.

2.12 ROZDĚLENÍ FONETIKY

Fonetika se zpravidla dělí do tří částí, které se od sebe liší předmětem svého zkoumání, jak je to možné objasnit s pomocí schématu komunikačního procesu uvedeného na obr. 22.

Obr. 22: Komunikační proces a dělení fonetiky

Ze schématu vyplývá, že se artikulační fonetika zabývá popisem artikulačních orgánů a složitým procesem tvoření jednotlivých hlásek i větších celků, jako jsou slabiky, slova a věty. Fonetika akustická využívá poznatky akustiky a věnuje se zkoumání zvukových vln, jejich složení, přenosu ovzduším, atd. A konečně fonetika auditivní studuje složení a funkci sluchového orgánu, způsob percepce mluveného jazyka, rozsah slyšitelnosti (10-130 dB), která je ohraničena na jedné straně prahem slyšitelnosti a na druhé prahem bolesti, atd.

Z těchto tří disciplín je nejpropracovanější fonetika artikulační, které se věnujeme v dalších částech této kapitoly. Akustická fonetika se rozvíjí v závislosti na vývoji nových přístrojů a fonetika auditivní je dosud málo propracovaná, dokonce není dodnes spolehlivě zjištěno, kde přesně dochází

k dekódování přijímaných zvuků, tj. k dosazování významu za přijímané zvukové signály (v úvahu přichází sluchový orgán, sluchový nerv a mozek).

Zbývá ještě dodat, že se všechny tři uvedené fonetické disciplíny po celé 19. století opíraly a dodnes opírají o poznatky přírodních věd; u akustické fonetiky je to fyzika, zvláště její součást akustika, u artikulační a auditivní fonetiky je to zejména anatomie a fyziologie. Proto byla často také fonetika zahrnována mezi vědy přírodní; v 19. stol. se o to snažili sami fonetikové, kteří si slibovali, že se tím zvýší její prestiž; na začátku 20. stol. se pak někteří stoupenci nově vzniklé fonologie pokoušeli zařazením fonetiky mezi přírodní vědy vyloučit ji z lingvistiky, která patří nepochybně mezi vědy společenské.

2.13 TZV. MLUVIDLA

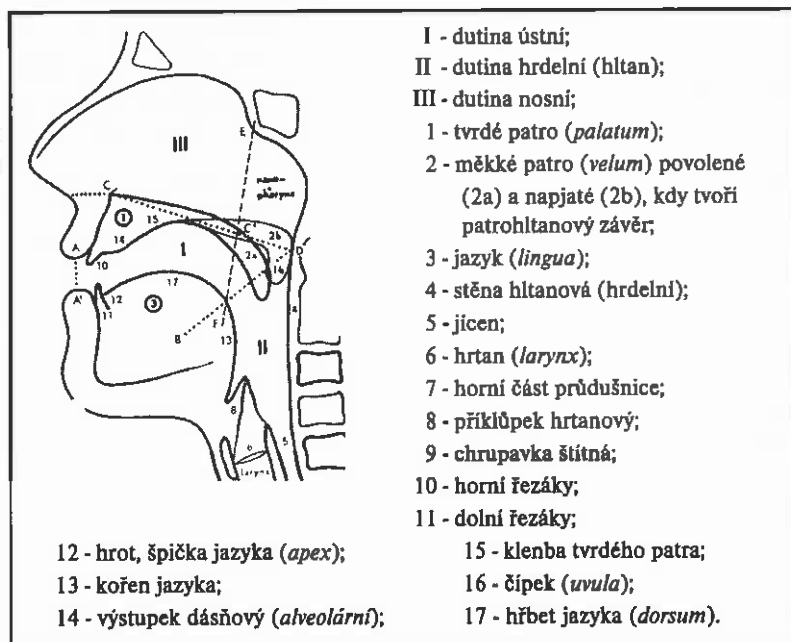
Jednou ze základních otázek artikulační fonetiky je popis orgánů, které se na vytváření mluvené řeči podílejí. Je jich celá řada a společně jim je to, že žádný z nich není určen pouze k mluvení. Je to právě naopak: u všech těchto orgánů lze snadno rozeznat jejich biologické funkce, které jsou primární. Proto je na místě tvrzení, že všechny tyto orgány byly využity k mluvení až

Orgán:	Primární funkce (biologická):	Sekundární funkce (jazyková):
DÝCHAČÍ ÚSTROJÍ (hrudní koš, plíce, atd.)	dýchání (okysličování krve)	vytváří proud vzduchu a zejména jeho výdechová část tvoří základ pro artikulaci mluvené řeči
FONAČNÍ ÚSTROJÍ (hrtan, hlasivky, atd.)	neartikulované zvuky (dosud u zvířat)	kromě biologické funkce (hlasivky rozkmitají proud vyduchu) artikulace hrdelních hlásek (h)
DUTINA HLITANOVÁ (stěna hltanu, kořen jazyka)	spojuje hrtan s dutinou ústní a nosní	kromě biologické funkce spojení hrtanu s dutinami dále upravuje hrdelní hlásky (v češtině h)
DUTINA ÚSTNÍ (jazyk, rty, dásně, zuby, tvrdé patro, měkké patro)	rozměňování a přijímání potravy; dýchání; neartikulované zvuky, atd.	tvoření (artikulace) všech hlásek s výjimkou hrdelních; tvoří se vždy v nejužším místě (závěr nebo úžina) vzniklém přiblížením např. obou rtů (p, b), atd.
DUTINA NOSNÍ	čich, dýchání	účast na artikulaci nosovek

Obr. 23: Mluvidla a jejich funkce

sekundárně, když se spolu s člověkem začal vytvářet jazyk. Proto také často používaný termín „mluvidla“ je třeba chápat tak, že jde vesměs o orgány, které mají primárně jiné funkce - nepochybně důležitější - a teprve sekundárně byly využity k tvoření (artikulaci) mluvené řeči. Přehled těchto orgánů s jejich biologickými i řečovými funkcemi je uveden na obr. 23, schematický náčrt mluvidel na obr. 24.

Vytváření mluvené řeči má minimálně dvě složky: 1) kódování, jinými slovy dosazování slov konkrétního jazyka k pojmům či významům, které chce mluvčí někomu sdělit; toto kódování má celou řadu dílčích složek, dochází k němu v mozku mluvčího, týká se zejména obsahové stránky projevu a je předmětem zájmu teorie komunikace, psycholingvistiky, neurolingvistiky a dalších disciplín; 2) druhou složkou je pak realizace mluvené řeči, k níž dochází (na základě pokynů přicházejících z mozku) v tzv. mluvidlech; právě o tuto složku se zajímá artikulární fonetika.

Obr. 24: Schema mluvidel (podle B. Hály, 1972, s. 48)

Na realizaci mluvené řeči se podílí dýchací ústrojí (dodává potřebný proud vzduchu), fonační ústrojí (hlasivky rozkmitají vzduchový proud a vytvářejí tak základní zvuk) a konečně tři dutiny (hltanová, ústní a nosní) a orgány

v nich umístěné (jazyk, zuby, rty, atd.), v nichž se základní zvuk upravuje na výsledné hlásky.

V praxi to znamená, že se v řečovém procesu využívají stovky svalů, jejichž pohyb musí být velmi dokonale koordinován (mluvíme o nervosvalové koordinaci). Vždyť jen k vytvoření vzduchového proudu v dýchacím ústrojí je nezbytná dobře koordinovaná práce desítek svalů hrudního koše.

Orgány, které se podílejí na výsledné podobě hlásek, jsou většinou umístěny v dutině ústní a dají se rozdělit na pohyblivé (aktivní) a nepohyblivé (pasivní). Stručný výčet pohyblivých artikulárních orgánů (tzv. mluvidel) a jejich základních funkcí je uveden na obr. 25.

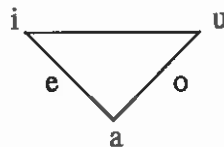
Orgán:	Funkce:
Dolní čelist	Jejím pohybem dolů se zvětšuje čelistní úhel; je to důležité zejména při artikulaci samohlásek („a“ vyžaduje největší úhel, „i“, „u“ nejmenší); čelistní úhel je rozhodující pro rozlišení otevřených a zavřených samohlásek (např. v italštině).
Rty	Mají několik důležitých funkcí; u samohlásek „o“, „u“ se zaokrouhlují, horní a dolní rty artikulují bilabiální „p“, „b“, dolní se podílejí na artikulaci labiodentálních „f“, „v“.
Měkké patro	Otevíráním a uzavíráním průchodu do dutiny nosní umožňuje tvoření nosových hlásek; spolu s jazykem se podílí na artikulaci velárních (měkkopatrových) hlásek „k, g, ch“ a velárního „n“ (např. ve slově <i>banka</i>).
Jazyk	Nejpohyblivější orgán, jeho pohyby řídí desítky svalů; má rozhodující funkci při artikulaci většiny hlásek (do pozadí ustupuje pouze u hlásek labiálních „b, p, m“, u hrdelního „h“ a u samohlásky „a“). Aktivní je zejména špička jazyka (<i>apex</i>), jen o něco méně jeho hřbet (<i>dorsum</i>); špička jazyka artikuluje přimknutím k nepohyblivým orgánům hlásky <i>apikální</i> (např. přimknutím k dásním „t, d, n, s, z“, kterým se podle dásní říká spíše <i>alveolární</i>), hřbet jazyka přimknutím k tvrdému patru hlásky <i>dorzální</i> („č, ď, ň, j“, pro které se podle tvrdého patra vžil název <i>palatální</i>). Jazyk se účastní artikulace takového množství hlásek, že se při klasifikaci dává přednost označení podle pasivních orgánů (viz 2.15 a obr. 27), protože až na malé výjimky jsou všechny hlásky jazyčné (<i>linguální</i>).

Obr. 25: Pohyblivá mluvidla a jejich funkce

2.14 KLASIFIKACE SAMOHLÁSEK

Pro klasifikaci samohlásek se s úspěchem používá už více než dvě staletí staré schéma, v němž Ch. Fr. Hellwag pomocí trojúhelníku znázornil postavení jazyka při artikulaci jednotlivých vokálů (samohlásek). Schéma pro češtinu a další jazyky se systémem pěti vokálů (latina, španělština apod.) uvádíme na obr. 26.

Hellwag navrhl už v r. 1781 znázorňovat samohlásky schematicky trojúhelníkem, který odpovídá postavení jazyka při jejich artikulaci; tak např. při artikulaci „a“ je prostor mezi jazykem a patrem ústní dutiny největší (napomáhá tomu i největší úhel mezi horní a dolní čelistí); při artikulaci „i“ se jazyk posouvá nahoru dopředu, při artikulaci „u“ nahoru dozadu (navíc se zaokrouhlují rty); tomu odpovídá postavení těchto tří hlásek na příslušných vrcholech trojúhelníku; u pětičlenného systému vokálů, který je např. v češtině, stojí pak „e“ a „o“ uprostřed příslušných hran; tomu také odpovídají termíny „přední“ samohlásky (i, e), „střední“ (a) a „zadní“ (o, u). Podle otevřenosti (tedy vertikálně) se pak vokály dělí na vysoké (i, u), středové (e, o) a nízké (a). U některých jazyků je systém složitější.

Obr. 26: Hellwagův trojúhelník a české samohlásky

Od souhlásek se samohlásky liší především tím, že v nich v důsledku větší otevřenosti a menších překážek převládají tóny nad šumy. Z akustického hlediska jsou jasnější, zpravidla i delší než souhlásky. Proto také mohou vesměs tvořit jádro slabiky (viz 2.16), což je u souhlásek možné jen ve zvláštních případech.

Přechodným útvarem mezi vokály a konsonanty jsou tzv. polosamohlásky (semivokály) nebo polosouhlásky (semikonsonanty), jinak také souhrnným termínem *sonanty*; patří mezi ně nejzavřenější samohlásky (i, u) a nejotevřenější souhlásky (m, n, ň, l, r), které do jisté míry spojují vlastnosti obou skupin; proto se někdy mohou stát polosouhlásky i jádrem slabiky, jako např. u českého slabikotvorného [l] a [r] (vlk, prst), a polosamohlásky naopak často takovou funkci nejsou schopny vykonávat a vytvářejí spolu s další samohláskou pouze jednoslabičný diftong (dvojhlásku, viz např. čes. kou-sek, něm. ein, lat. aus-cul-ta-re, šp. pue-de, tie-ne, yo, it. fuo-co, atd.). V mateřském jazy-

ce se s tímto jevem seznamujeme spontánně, ale při studiu cizích jazyků je třeba s ním počítat nejen při čtení a přednesu veršů, ale zejména při výslovnosti příslušných slov v běžném projevu.

2.15 KLASIFIKACE SOUHLÁSEK

Většina jazyků má k dispozici mnohem větší počet souhlásek než samohlásek, ty ovšem mívají větší frekvenci, tj. v textu se zpravidla častěji opakují.

Při klasifikaci souhlásek se uplatňuje několik různých kritérií, z nichž tři nejdůležitější jsou: způsob artikulace, místo artikulace a znělost. Tato tři kritéria jsou sama o sobě schopna kteroukoli souhlásku definovat, proto považujeme ostatní možná kritéria za pomocná a vedlejší. Všechna tři základní a také další možná hlediska klasifikace jsou přehledně uvedena v tabulce na obr. 27. Zde si krátce objasníme tři nejdůležitější.

Při artikulaci závěrových souhlásek se do cesty vzduchovému proudu postaví překážka v podobě úplného závěru, který na zlomek sekundy znemožní jeho průchod, způsobí nahromadění vzduchu v prostoru před překážkou a konečně její prudké a náhlé otevření. Úplný závěr se vytváří při artikulaci českých hlásek p, b, t, d, t', d', k, g, proto tyto hlásky označujeme jako závěrové (cizím termínem *okluzivní*).

A) Tři hlavní kritéria klasifikace souhlásek:

I. Podle způsobu artikulace (závěr nebo úžina)

Česky hlásky:	Mezinárodně:	Charakteristika:	Příkl.:
závěrové	okluzivny	úplný závěr, prudké otevření	p, b, t..
nosové	nazály	částečná účast dutiny nosní	m, n, ň
polozávěrové	semiokluzivny	kombinace závěrové a úžinové	c, č
úžinové	konstriktivny	všechny následující:	
třené, středové	frikativny	většina úžinových	f, v, s..
bokové	laterály	úžiny po stranách jazyka	l
kmitavé	vibranty	špička jazyka vibruje	r, ř
hlasivkové	glottály	pouze hlasivky jsou aktivní	h

2. Podle místa artikulace (kde je nejužší místo - závěr či úžina)			
Česky hlásky:	Mezinárodně:	Mezi kterými orgány	Příkl.:
obouretné	<i>bilabiály</i>	horní a dolní rty	p, b
retozubné	<i>labiodentály</i>	dolní rty a horní řezáky	f, v
zubné	<i>dentály</i>	špička jazyka mezi zuby (angl.)	θ
dásňové přední	<i>prealveoláry</i>	špička jazyka na dásních vpředu	t, n, s..
dásňové zadní	<i>postalveoláry</i>	špička jazyka na dásních vzadu	š, ž, č
tvrdopatrové	<i>palatály</i> (<i>palatum</i>)	jazyk a tvrdé patro	ť, ň, j..
měkkopatrové	<i>veláry</i> (<i>velum</i>)	jazyk a měkké patro	k, g, ch
hrtanové	<i>gutturály</i>	hrtan (hrdlo)	h
3. Podle znělosti (hlasivky se účastní nebo neúčastní artikulace)			
znělé:	b d ť g	m n ň	v z ž j l r h
neznělé:	p t f k ch	c ě	f s š
B) Další možná kritéria klasifikace souhlásek:			
4. Podle aktivního artikulujícího orgánu:			
retné (<i>labiální</i>)	p b m	f v	
jazyčné (<i>linguální</i>)	t d n	ť ď ň c ě	s z š ž j l r
hlasivkové	h		
5. Podle tzv. „měkkosti“			
měkké (všechny palatální, tj. tvrdopatrové):	v češtině pouze: ď ť ň j		
tvrdé: v češtině všechny ostatní (více měkkých v pol., ruš., slov.)			

Obr. 27: Charakteristika českých souhlásek podle artikulace

Také nosové souhlásky, tj. v češtině *m, n, ň*, se řadí k závěrovým, protože v ústech se při jejich artikulaci staví do cesty vzduchovému proudu rovněž úplný závěr; na rozdíl od předcházejících okluzív však při artikulaci nosových souhlásek určitá část vzduchového proudu prochází nosní dutinou, a proto tento proud (a s ním i příslušný zvuk) není zcela přerušen.

Druhá možnost jak artikulovat souhlásku je vytvořit na některém místě úžinu, tj. zpravidla velmi úzký prostor, kterým vzduchový proud prochází bez úplného přerušení; v úzkém prostoru se ovšem pohyb vzduchu značně zrychluje a hláska právě v tomto prostoru dostává své charakteristické zvukové vlastnosti. Úžinové (*konstriktivní*) jsou v češtině všechny ostatní souhlásky (zvláštní charakter mají [c], [č]); protože je jich větší množství, vydělují se z nich někdy [l] (u něho se vytváří dvě úžiny po obou stranách jazyka, odtud název boková hláska či *laterála*) a dále [r], [ř] (vznikají kmitáním špičky jazyka na dásních, odtud název kmitavé hlásky či *vibranty*); zbývající úžinové hlásky se pak označují jako středové a jsou to v češtině: *f, v, s, z, š, ž, j*.

Zvláštní postavení mají tzv. polozávěrové hlásky (*afrikáty*), které vznikají kombinací závěru s úžinou; v češtině to jsou [c] (spojení *t + s*) a [č] (spojení *t + š*), v některých jazycích, jako jsou např. slovenština a angličtina, se využívají i jejich znělé ekvivalenty *d + z, d + ž* (viz např. slov. *pomedzi*, angl. *bridge*), které bychom česky mohli přepsat jako „dz“, „dž“ (v mezinárodní fonetické abecedě se přepisují jako *ʒ, ʒ̥*). V češtině to nejsou fonémy, ale vyskytují se vlivem asimilace např. ve slovech *lecko, oč jde*.

Druhé důležité kritérium pro klasifikaci souhlásek je místo artikulace, tj. místo, kde se úplný závěr nebo úžina vytváří. Postupujeme-li zpředu dozadu, pak jde u českých souhlásek o tato místa:

- 1) dolní a horní rty (tam se tvoří obouretné či *bilabiální* závěrové hlásky *p, b, m*);
- 2) dolní ret a horní řezáky (retozubné či *labiodentální* úžinové hlásky *f, v*);
- 3) špička jazyka a přední část dásňových výstupků, částečně i zuby (předodásňové či *prealveolární* hlásky, jednak závěrové *t, d, n*, jednak úžinové *s, z, l, r*, a konečně i polozávěrové *c*);
- 4) špička jazyka a zadní část dásňových výstupků (zadodásňové či *postalveolární* hlásky úžinové *š, ž* a polozávěrové *č*);
- 5) hřbet jazyka a tvrdé patro (tvrdopatrové či *palatální* hlásky závěrové *ť, ď, ň* a úžinové [ʃ]);
- 6) kořen jazyka a měkké patro (měkkopatrové či *velární* hlásky závěrové *k, g* a úžinové [ch], označované ve fonetické abecedě jako [x]);
- 7) hrtan (hrdelní či *gutturální* úžinová hláska [h]).

Konečně třetí rozhodující kritérium je znělost, tj. zda se hlasivky účastní artikulace (pak rozeznáváme znělé souhlásky *b, d, ď, g, m, n, ň, v, z, ž, j, l, r, h*) nebo zůstávají v klidu (neznělé *p, t, t', k, ch, f, s, š, c, č*).

Tato tři kritéria jsou pro klasifikaci souhlásek rozhodující, protože stačí k definici kterékoli z nich, snad s výjimkou nosových hlásek, které je třeba označit navíc. Tak např. „neznělá bilabiální okluzíva“ je jediné [p/]; „neznělá prealveolární afrikáta“ je [c/]; znělá labiodentální frikativa“ (či konstriktiva) je [v/]; atd. Ostatní pomocná kritéria klasifikace souhlásek jsou stručně popsána v tabulce na obr. 27.

ČEŠTINA	1	2	3	4	5	6	7	
neznělé/znělé	n/z	n/z	n/z	n/z	n/z	n/z	n/z	
závěrové	p b		t d		ʃ ʒ	k g		
-nosové	-m		-n		-ň			
polozávěrové			c -	č -				
úžinové:								
-třené		f v	s z	š ž	-j	ch -		
-bokové			-l					
-kmitavé			-r	-ř				
-hlasivkové							-h	
FRANCOUZŠTINA	1	2	3	4	5	6		
závěrové	p b		t d			k g		
-nosové	-m		-n		ñ			
úžinové:								
-třené		f v	s z	š ž	-j			
-bokové			-l					
-kmitavé			{r}			-R		
ANGLIČTINA	1	2	2b	3	4	5	6	7
závěrové	p b			t d			k g	
-nosové	-m			-n			-ŋ	
polozávěrové					č ʒ			
úžinové:								
-třené	-w	f v	θ ð	s z	š ž	-j		
-bokové				-l				
-kmitavé				-r				
-hlasivkové								-h

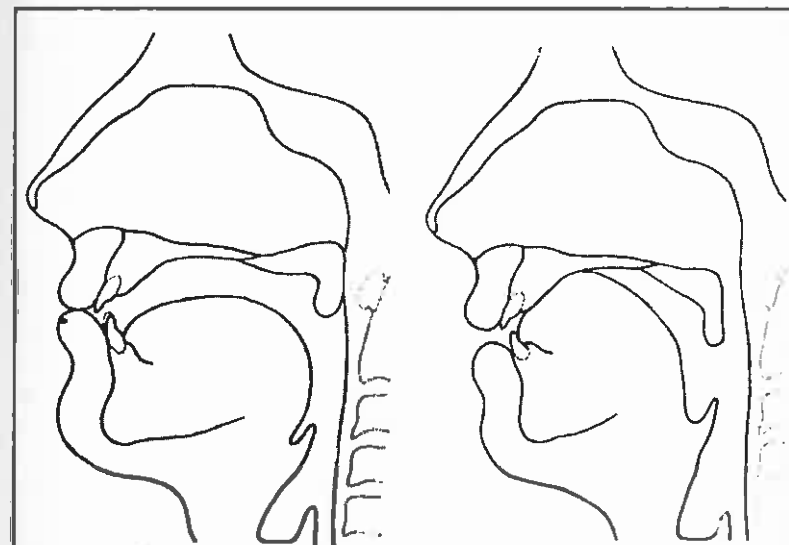
Číslice označují místo artikulace: 1 - obouretné; 2 - retozubné; 2b: zubné; 3 - dásňové přední; 4 - dásňové zadní; 5 - tvrdopatrové; 6 - měkkopatrové; 7 - hrtanové.

Obr. 28: Porovnání souhláskových systémů: čeština, francouzština, angličtina (podle B. Hály, 1975, s. 169-170)

Uvedená tabulka se týká češtiny; je samozřejmé, že v jiných jazycích mohou některé „české“ hlásky chybět, jiné se mohou více nebo méně lišit a ještě jiné, které čeština nezná, mohou být běžnou součástí hláskového systému takového jazyka. Pro srovnání uvádíme na obr. 28 přehled českých, francouzských a anglických konsonantů s uplatněním všech tří hlavních kritérií (způsob a místo artikulace, znělost).

Z přehledu je patrné, že např. francouzština nezná polozávěrové hlásky ani hlásky hrdelní, angličtina má dvakrát tolik hlásek polozávěrových než čeština a má oproti oběma jazykům navíc i hlásky zubné (interdentální, při jejichž artikulaci se špička jazyka posouvá mezi horní a dolní řezáky), české (ʃ) neexistuje v angličtině ani ve francouzštině (ba ani v jiném jazyce), atd.

Na závěr této části věnované souhláskám uvádíme na obr. 29 Hálovy kresby znázorňující postavení mluvidel při výslovnosti tří českých souhlásek.

1. Při artikulaci „p, b“ vytváří oba rty úplný závěr; jde tedy o bilabiální okluzívy; znělost se na obrázku nedá rozlišit.

2. Hláška „ň“ je tvrdopatrová (palatální) okluzíva; hřbet jazyka vytváří závěr na tvrdém patře; měkké patro je povoleno a umožňuje tak průchod části vzduchového proudu do nosní dutiny.

Obr. 29: Artikulace „p, b“ a „ň“ (podle Hály, 1972).

2.16 SLABIKA

Otázka podstaty slabiky nebyla dodnes uspokojivě vyřešena a vedou se dokonce spory o to, zda základní jednotkou mluvené řeči je slabika nebo hláska. Podrobnosti lze najít u Hály (1972, s. 218-239), který sám považuje za základní jednotku slabiku. Zde se věnujeme pouze několika základním otázkám.

Slabika:	čeština:	latina:	němčina:
V	<u>a</u> -no, <u>u</u> -če-sat	<u>e</u> -li-go, <u>i</u> -tem	<u>ü</u> -ber, <u>A</u> -bend
CV	<u>a</u> -no, <u>dě</u> -lá,	<u>ca</u> -pi-ta-lis	<u>Re</u> -de, <u>ma</u> -chen
CCV	<u>sna</u> -ha	<u>pro</u> -vin-cia	<u>spu</u> -ten, <u>fra</u> -gen
CCCV	<u>zvrá</u> -tit	<u>scri</u> -bo	<u>Str</u> -fe, <u>Pfle</u> -ge
CCCCV	<u>vzkř</u> -sí-t	-	-
VC	<u>on</u> , <u>až</u>	<u>et</u> , <u>am</u> -pu-to	<u>er</u> , <u>im</u> , <u>Ab</u> -fahrt
VCC	<u>ost</u> -na-tý	<u>est</u> , <u>abs</u> -tra-ho	<u>Am</u> , <u>ist</u>
VCCC	-	-	<u>Oris</u> -name
VCCCC	-	-	<u>Ang</u> st
CVC	<u>muž</u> , <u>rád</u> ,	<u>tem</u> -pes-tas,	<u>Mon</u> -tag, <u>Ab</u> -sen-der
CVCC	<u>kost</u> , <u>červ</u> ,	<u>dis</u> -cors	<u>Ord</u> -nung, <u>Post</u>
CVCCC	-	-	<u>Punkt</u> , <u>rechts</u>
CVCCCC	-	-	<u>jüng</u> st, <u>selbst</u>
CCVC	<u>kruh</u> , <u>pros</u> -tý	<u>gran</u> -dis	<u>Blut</u> , <u>Flan</u> -ke
CCVCC	<u>svést</u> ,	<u>trans</u> -fe-ro	<u>Frost</u> , <u>stark</u>
CCVCCC	-	-	<u>stumpf</u> , <u>prompt</u>
CCCVC	<u>zkrat</u> , <u>strom</u> ,	<u>struc</u> -tu-ra	<u>Pflas</u> -ter
CCCVCC	<u>skvost</u> , <u>splést</u> ,	<u>strix</u> ,	<u>Strolch</u>
CCCVCCC	-	-	<u>Strumpf</u> , <u>spricht</u> s

Obr. 30: Struktura slabiky v češtině, latině a němčině

V každém jazyce je poměrně velké množství různých slabik: okolo několika set. Naproti tomu hlásek, z nichž se slabiky skládají, je jen několik málo

desítek. Ostatně právě proto je daleko ekonomičtější písmo hláskové než jeho předchůdce písmo slabičné (viz 1.32).

Jádrem slabiky je nejčastěji samohláska, která může (ale nemusí) být doprovázena jednou nebo více souhláskami; ty mohou být umístěny před samohláskou nebo za ní, případně na obou místech. Označíme-li podle vžitě tradice samohlásku jako V (vokál) a souhlásku jako C (konsonant), pak můžeme rozeznat slabiky, jejichž struktura je znázorněna v tabulce na obr. 30.

Vedle samohlásky může být jádrem slabiky také diftong (dvojhláska) a poměrně vzácně i některý sonant (viz 2.14), např. v češtině slabikotvorné [l] nebo [r]. Diftongy jsou tvořeny vždy polosamohláskou (nejčastěji zavřeným [i] nebo [u]) a samohláskou; jsou buď vzestupné (V_vV, např. *ie, ia, io, ue, ua, uo*) nebo sestupné, u nichž následuje polosamohláska až za samohláskou (V_v, např. *ai, ei, oi, au, eu, ou*). Vzácněji se v jazycích objevuje triftong, v němž je prostřední samohláska obklopena dvěma polosamohláskami (V_vV_v, např. *iei*). Ve všech těchto případech se jedná vždy o jedinou slabiku.

Příklady:

1. Sestupný diftong - čes.: *kou-sek*, lat.: *au-ra*, něm.: *ein*.
2. Vzestupný diftong - šp.: *pue-do*, *sie-te*, rum.: *noap-te*.
3. Slabikotvorné [l], [r]: *vr-čet*, *vř-tř*, *prst*, *vř-na*, *vlk*.

Pro popis struktury slabiky jsou důležité ještě dva pojmy a termíny: *apertura* a *striktura*. O apertuře mluvíme v souvislosti s jádrem slabiky, tj. se samohláskou, diftongem nebo případně slabikotvorným sonantem; charakteristická je pro ně větší otevřenost mluvidel a tím podmíněný tónový charakter slabičného jádra. Striktura se naopak týká konsonantů, částečně v diftongu také polosouhlásek, pro které je charakteristická spíše zavřenost mluvidel a tím i převaha šumů nad tóny.

Slabiky, které začínají strikturou a končí aperturou (např. *to, je, pro, tebe*), se nazývají otevřené; zavřené jsou naopak slabiky, které končí strikturou (např. *on, až, od, sem*); u slabik typu CVC apod. (*sem, proč, slézt, kout, prst*) se často hovoří o počáteční striktuře, následující apertuře a koncové restriktuře. Při členění mluvních celků do slabik vyznačují striktury (spolu s případnými restrikturami) tzv. mezislabičný předěl.

Při dělení slov a vět do slabik je třeba mít na paměti, že jde o dělení mluvené podoby, která, jak jsme viděli (viz 1.33), se může značně lišit od podoby psané. Proto např. něm. *Schule* má tuto slabičnou strukturu: CV + CV (protože písmena „sch“ označují v německém pravopise jediný konsonant [š]).

Dělení slov v pravopise respektuje jejich slabičnou strukturu, i když vzhledem k jazykovému vývoji jsou běžné a nutné různé kompromisy; tak např. slovo *český* se vyvinulo z tvaru *češ-ský* a po redukci obou sykavek na jedinou umožňuje historické hledisko jak dělení *čes-ký*, tak i *če-ský*; a mezislabičný předěl lze sotva přesně určit.

Jazyky se často velmi liší, pokud jde o převažující slabičnou strukturu. V němčině jsou např. daleko častější zavřené slabiky a značná převaha konsonantů nad vokály, v portugalštině je tomu právě naopak (oba tyto jevy mají souvislost s libozvučností jazyka, viz 2.18). U náhodně vybrané věty na obr. 31 jsou tyto vztahy znázorněny přesněji: němčina k ní potřebuje téměř dvakrát více souhlásek než samohlásek a pouze jedinou otevřenou slabiku proti devíti zavřeným, čeština stojí někde uprostřed a v portugalštině převažují samohlásky a otevřené slabiky. Částečně jsou tyto vztahy patrné i v tabulce na obr. 30, kde u němčiny není obtížné nalézt poměrně velké množství slabik zakončených třemi i čtyřmi souhláskami, zatímco v češtině ani v latině se nám takové slabiky nalézt nepodařilo.

Němčina:	<i>Der Tisch und der Kas - ten sind im Zi - mmer</i> CVC CVC VCC CVC CVC CVC CVCC VC CV CVC (9 zavřených + 1 otevřená slabika; 19 C + 10 V)
Čeština:	<i>Stůl a skříň jsou v po - ko - ji</i> CCVC V CCCVC CCV ^v CCV CV CV (2 zavřené + 5 otevřených slabik; 13 C + 8 V)
Portugalština:	<i>A me - sa e o ar - ma - rio es - tão no quar - to</i> V CV CV V V VC CV C ^v V VC CV ^v CV C ^v VC CV (3 zavřené a 10 otevřených slabik; 11 C + 16 V)

Obr. 31: Struktura slabiky v němčině, češtině a portugalštině

2.17 SUPRASEGMENTÁLNÍ PRVKY

Až dosud jsme se věnovali hláskám a slabikám, tedy určitým jednotkám či segmentům, do nichž se dá mluvená řeč rozložit. Těm se ve fonetice věnuje značná pozornost. Vedle toho ale existují ve zvukové podobě jazyka i takové jevy, které přesahují nejen hlásku nebo slabiku, ale týkají se větších mluvních celků a nedají se dost dobře dělit (segmentovat) na dílčí jednotky; z toho důvodu se jim říká *suprasegmentální* prvky. Jsou to především: přízvuk, intonace a zabarvení hlasu.

Přízvuk slouží k odlišení některé slabiky od jiných buď zvýšením intenzity příslušného zvuku (zesílením výdechového proudu) nebo i zvýšením jeho tónu. Často se oba tyto jevy kombinují; tak např. ve větě *já ti to nebudu říkat dvakrát* leží hlavní přízvuk zpravidla na slabice „ne“; v porovnání se všemi ostatními slabikami má nejvyšší intenzitu zvuku a nejvyšší tón; v tomto případě jde o větný přízvuk a jeho funkce je zdůraznit nejdůležitější část celé výpovědi. Větný přízvuk může u jinak stejných vět ukázat, na kterou část výpovědi klade mluvčí důraz; tak např. ve větě *Karel ten dopis poslal včera* je možné zdůraznit s výjimkou slova *ten* kterýkoli výraz a změnit nebo naopak posílit fakt, že vzhledem ke slovosledu by hlavní informace měla být ta, která je uvedena na konci sdělení, v našem případě *včera* (viz teorii o aktuálním členění větném, 3.21).

Nositeli přízvuku jsou ovšem i menší útvary než věty, především slova nebo lépe řečeno mluvní taktý. Rozdíl mezi slovem a mluvním taktém vyplne z porovnání začátku první věty uvedené v předcházejícím odstavci: *já ti to ...*; jsou to tři slova, ale pouze jeden takt, protože pouze první slovo nese přízvuk; ostatní dvě se chovají jako příklonky, pro které je charakteristický jednak pevný slovosled (viz 3.21), jednak právě to, že nenesou žádný přízvuk.

Z hlediska přízvuku se tedy věty dají dělit do mluvních taktů, tj. rytmických jednotek, které obsahují jedno nebo několik slov a je pro ně charakteristický jeden hlavní přízvuk. Uvedená věta *já ti to nebudu říkat dvakrát* se skládá ze tří taktů, z nichž každý začíná přízvučnou slabikou: *já ti to* • *nebudu říkat* • *dvakrát*. Hlavní větný přízvuk ovšem leží na první slabice druhého taktu, protože hlavní informace celého sdělení je obsažena právě v záporném tvaru futura slovesa *říkat*.

Kladení přízvuku na první slabiku slova nebo mluvního taktu je běžné v češtině, ale jazyky se mohou v jeho umístování značně lišit. Základní je dělení na jazyky, které mají přízvuk stálý, a na ty s přízvukem pohyblivým. Přízvuk stálý má především funkci delimitativní, tj. označuje hranice slov, ať už je kladen na první slabiku (např. v češtině), na poslední slabiku (ve francouzštině) nebo na předposlední slabiku (v polštině).

Naproti tomu pohyblivý přízvuk (např. v ruštině) má funkci distinktivní, neboť umožňuje rozlišit význam jinak stejných slov. Tak např. rus. *múka* znamená „utrpení“, ale *muká* „mouka“; podobně je možné rozlišit i význam gramatický: *rukí* je genitiv singuláru „ruky“, ale *ríki* označuje nominativ plurálu „ruce“ (ve všech těchto příkladech označujeme čárkou přízvuk, a nikoli délku, jak jsme na to zvyklí z češtiny). Není snad třeba zdůrazňovat, že

u stálého přízvuku je taková distinktivní funkce vyloučena, stejně jako přízvuk pohyblivý není schopen signalizovat hranici mezi slovy, tzv. slovní předěl; jde prostě o dvě různé funkce, z nichž může přízvuk v každém jazyce zastávat pouze jednu.

To co jsme uvedli o umístění přízvuku, se netýká pouze jednotlivých slov, ale celých mluvnických taktů. Když např. porovnáme český začátek věty *já jsem přišel...* s francouzským ekvivalentem *je suis venu...*, zjistíme, že za normálních okolností je v češtině přízvuk na první slabice celého tohoto mluvnicko taktu, kdežto ve francouzštině na slabice poslední.

Další suprasegmentální prvek je intonace, jinými slovy tónový průběh výpovědi. Také ona se váže jak ke slabikám, slovům a taktům, tak i k celým větám. U běžného sdělení je v první části věty intonace stoupavá, v druhé části klesavá. Největší pokles bývá na konci věty a má stejnou funkci jako tečka v psané podobě jazyka: označuje konec věty (mezivětný předěl). Otázky doplňovací (na které se očekává odpověď *ano* nebo *ne*) končí zpravidla silně stoupavou intonací, u zvolacích vět bývá intonace na konci výrazně klesavá.

U slabik se intonace kombinuje s přízvukem a někdy bývá sama označována jako slabičný přízvuk. Výška tónu a její změny mohou mít v některých jazycích důležitou funkci distinktivní: slouží k rozlišení významu jinak stejných slov. To je charakteristické např. pro jazyky jihoslovanské (srbochorvátština, slovinština), pro litevštinu, švédštinu a norštinu, ale zejména pro čínštinu a další jazyky jihovýchodní Asie. V čínštině je přízvuk založen především na tónovém průběhu (mnohem méně se uplatňuje zvýšení intenzity zvuku) a slovní významy se rozlišují pomocí čtyř druhů intonace: a) vysoký tón beze změn; b) tón stoupající ze středních do vyšších pásem; c) intonace klesající do hlubších tónů a vzápětí stoupavá; d) tón klesavý z vysokých do nízkých pásem.

Je samozřejmé, že výška tónu je v těchto případech relativní, např. u mužů je většinou nižší než u žen a u těch nižší než u dětí, a navíc je u všech individuální. Tónový průběh je přesto v podstatě stejný, pouze probíhá v různých frekvenčních pásmech. Ostatně ani u intenzity přízvuku nelze mluvit o absolutních veličinách, protože jsou i u jednotlivých mluvčích velké rozdíly mezi velmi hlasitým projevem a šeptáním, mezi nimiž existuje celá škála postupných přechodů. Z absolutního hlediska je proto mnohá nepřizvučná slabika v hlasitém projevu vyslovena s větší intenzitou než přízvučná v šeptaném projevu. I zde jde tedy o relativní poměr mezi slabikami v témž typu projevu.

Naproti tomu lze ale konstatovat, že v některých jazycích (např. v ruštině nebo ve všech románských jazycích) je v porovnání s češtinou mnohem výraznější rozdíl mezi intenzitou přízvučných a nepřizvučných slabik; tak např. ve francouzštině jsou přízvučné slabiky zpravidla vyslovovány s větší intenzitou než české a nepřizvučné jsou v porovnání s českými nepřizvučnými mnohem slabší. Při studiu cizích jazyků je třeba s těmito jevy počítat.

Mezi suprasegmentální prvky patří kromě přízvuku a intonace také **zabarvení hlasu**: tzv. *timbre* (čti: *témb'*). Je to jev čistě individuální, který vypovídá o pohlaví a věku mluvčího, o jeho individuálních fyzických a psychologických vlastnostech, celkovém charakteru i momentální náladě. Pro systém jazyka nemá žádný význam.

2.18 EUFONIE

Až dosud jsme se zabývali takovými fonetickými jevy, které mají v jazyce objektivní charakter a jsou majetkem celého jazykového společenství. Jsou to hlásky a hláskové změny (viz 1.22), slabiky, mluvnické taktiky, přízvuk a intonace. Teprve na konci minulého odstavce jsme narazili na zabarvení hlasu, tedy na jev, který takový systematický charakter nemá a je pouze věcí individuální interpretace zvukové podoby jazyka - podobně jako rukopis je záležitost individuální interpretace jeho podoby psané.

Zde si všimneme dalšího fonetického jevu, který se rovněž netýká obsahu či sdělovací hodnoty jazykového projevu, ale spíše jeho formy; je to *eufonie*, čili víceméně pozitivní nebo negativní pocity, které v nás mohou jednotlivé fonetické jevy svou akustickou podstatou vzbuzovat, jinými slovy míra jejich libozvučnosti. Z eufonického hlediska je možno hodnotit jednotlivé hlásky, slabiky, ale i větší celky, jako jsou věty, básně a jiné texty, ba dokonce i celé jazyky.

Pokud jde o hlásky, jsou nepochybně libozvučnější samohlásky než souhlásky; je to dáno převahou tónů u samohlásek a šumů u souhlásek. Mezi samohláskami jsou libozvučnější nízké či otevřené (zejména *[a]*), u něhož je čelistní úhel největší než vysoké či zavřené *[i]*, *[u]*. Po samohláskách následují sonanty (např. *l*, *r*, *m*, *n*, *j*), pak znělé (*b*, *d*, *d'*, atd.) a nakonec neznělé (*p*, *t*, *t'*, atd.), z nichž nejméně libozvučné je *[ch]* a sykavky *[s]*, *[c]*. Různá míra libozvučnosti hlásek se projevuje také při jejich skládání do slabik. Z akustického hlediska jsou příjemnější otevřené slabiky (zakončené samohláskou) než zavřené. Když všechna tato kritéria spojíme, nepřekvapuje, že z akustického hlediska je mimořádně libozvučná např. slabika „la“, která se proto

také často používá při zpěvu jako náhrada textu. Na druhém konci celé řady pak stojí zavřené slabiky s vysokými samohláskami zakončené neznělými souhláskami, zejména sykavkami. Tak např. slabiky „ist“ nebo „kips“ by se sotva hodily k vokálním cvičením nebo k nahrazování textu při zpívání.

Libozvučnosti se hojně využívá v poezii, kde je často forma důležitější než obsah. Básníci často využívají právě elementy s vysokou mírou libozvučnosti (např. K. J. Erben: *Okolo lesa pole lán...* - 50 % samohlásek, u souhlásek převaha sonor, ani jedna skupina souhlásek, všechny slabiky otevřené kromě poslední, která ale končí sonorní nosovou hláskou); na druhé straně mohou využít opačného efektu k vzbuzení dojmu strašidelnosti apod. (např. F. L. Čelakovský: *Zaklepala hlava, huhle hubenec...* - čtyřikrát nelibozvučné /h/). Zajímavé a podrobné informace o eufonii hlásek, slabik a veršů lze najít u Hály (1972, 12. a 13. kapitola).

Z hlediska libozvučnosti lze nepochybně posuzovat i jednotlivé jazyky. Když ponecháme stranou přirozenou náklonnost k mateřskému jazyku a konec konců i fakt, že se jedná o hledisko značně subjektivní, je možné konstatovat, že existuje celá řada objektivních důvodů k zjištění, že se jazyky často dost značně liší mírou libozvučnosti. Tak např. latina a italština jsou objektivně velmi libozvučné jazyky vhodné např. ke zpěvu, protože je v nich vysoká frekvence samohlásek, málo souhláskových skupin a převaha otevřených slabik. Čeština má poměrně vysokou frekvenci souhláskových skupin zvláště na začátku slabiky, v němčině mají souhlásky značnou převahu nad samohláskami, zavřené slabiky nad otevřenými, a jsou poměrně časté i tři nebo čtyři konsonanty na konci slabiky (viz též obr. 30 a 31).

2.19 EXPERIMENTÁLNÍ METODY A KRIZE FONETIKY

K základním poznatkům artikulační fonetiky dospěli už staroindičtí gramatikové a v Evropě pak srovnávací a historická gramatika 19. století, která věnovala značnou pozornost právě hláskám a jejich změnám. Rychle se vyvíjely i metody fonetického výzkumu; stará metoda přímého pozorování mluvidel byla brzy nahrazena novějšími metodami experimentálními či instrumentálními, které používaly různé přístroje vyvinuté buď v rámci samotné fonetiky nebo převzaté z jiných oborů, zvláště z fyziky a fyziologie. Tyto přístroje umožnily dokonalejší pozorování mluvidel v průběhu artikulace, zpočátku např. pomocí metody palatografické a ke konci století např. využitím rentgenu v kombinaci s filmovou kamerou. Metody převzaté z akustiky umožnily přesné měření hlásek a jejich trvání v čase, jejich záznam a analýzu jejich vlnových frekvencí, atd.

Stále dokonalejší experimentální metody však způsobily na přelomu 19. a 20. století určitou krizi fonetiky, protože zcela zřetelně ukazovaly, že hlásek je z hlediska akustického i artikulačního v každém jazyce ve skutečnosti neomezený počet (ve výslovnosti každé hlásky se projevují vlivy okolních hlásek, věk a pohlaví mluvčího, vliv dialektů, individuální vlastosti mluvčích, atd.).

Tato krize fonetiky byla na začátku 20. stol. hlavní příčinou vzniku fonologie, druhé disciplíny, která se rovněž zabývá zvukovou stránkou jazyka, ale ze značně odlišného hlediska (viz 2.22).

Po vzniku fonologie se po určitou dobu zdálo, že bude fonetika z lingvistiky vykázána mezi vědy přírodní, o jejichž poznatky se opírala (fonetika akustická o fyziku, artikulační a auditivní o anatomii a fyziologii). Tento předpoklad se ale nesplnil a fonetika měla i v průběhu 20. století a dodnes má v lingvistice důležité postavení. Dále se ovšem vyvíjely její metody a zejména přístroje, o které svůj výzkum opírala.

V první polovině 20. století se v souvislosti s rozvojem záznamové techniky rozvíjela zejména fonetika akustická. Po druhé světové válce pak došlo k jejímu dalšímu pokroku, když fonetikové s úspěchem využili přístroj zvaný sonograf. Byl vyvinut v USA k válečným účelům a ve válce proti Japonsku byl použit ke kódování zpráv vojenského charakteru. Protože byl založen na spektrální analýze mluvené řeči, přineslo jeho využití ve fonetice celou řadu velmi zajímavých výsledků.

V posledních letech se ve fonetickém výzkumu s úspěchem používají počítače, které dovedou prakticky všechno to, co jiné přístroje, a navíc jsou mnohem rychlejší a spolehlivější.

2.2 FONOLOGIE

2.21 VZNIK FONOLOGIE

Určitou krizi, do níž se koncem 19. století dostala fonetika díky neustále se zlepšujícím experimentálním metodám (viz 2.19), vyřešila na začátku 20. století fonologie, tj. další disciplína, která studuje zvukovou stránku jazyka, avšak ze značně odlišného hlediska.

Už koncem 19. století naznačovali někteří jazykovědci, např. členové kazaňské školy, nový možný pohled na hlásky, ale systematicky zpracovali tuto tematiku až představitelé pražské školy v 30. letech. Zakladatelem fonologie byl především ruský emigrant Nikolaj S. Trubeckoj, jehož „Základy

fonologie“ (*Grundzüge der Phonologie*) vyšly v r. 1939, rok po jeho smrti, jako 7. svazek *Travaux du Cercle linguistique de Prague*.

Přestože jde o nedokončené dílo - Trubeckoj diktoval poslední stránky v nemocnici krátce před smrtí a k dokončení chybělo několik stránek - obsahují jeho „Základy fonologie“ všechny hlavní myšlenky nové disciplíny, tj. především definici fonému jako základní fonologické jednotky a popis systému fonologických opozic. Obě tyto teorie jsou stručně objasněny v následujících částech (viz 2.22 a 2.23).

Fonologie si v rámci lingvistiky brzy získala vysokou prestiž a později, zejména v 60. letech, byly některé její metody s úspěchem převzaty i do jiných společenských věd (viz 2.24).

2.22 HLÁSKA A FONÉM

Na kteroukoli hlásku, např. [a], [b], [c], [č], [d], atd., se můžeme dívat ze dvou různých hledisek, fonetického nebo fonologického. Fonetiku především zajímá, jak a kde se hláska artikuluje (jaký je její způsob a místo artikulace), které orgány se na jejím vytváření podílejí (špička, hřbet nebo kořen jazyka, případně zuby, dásně, tvrdé nebo měkké patro, dutina ústní nebo částečně i nosní, atd.). V menší míře pak fonetické zkoumají i percepci mluvené řeči ve sluchových orgánech. Ve všech těchto případech se opírají o poznatky anatomie a fyziologie.

Dále se fonetika zajímá o charakteristické vlastnosti příslušného zvuku, tj. o jeho akustickou charakteristiku, složení, vlnovou délku a další vlastnosti jednotlivých vln i výsledného zvuku. V tomto případě se opírá o poznatky akustiky.

Konečně pak fonetika zkoumá, i jak se hlásky kombinují do slabik, jaký vliv má na podobu hlásky její okolí (tj. hlásky předcházející a následující) a jak je výsledný zvuk ovlivněn individuálními vlastnostmi mluvčího, tj. jeho věkem, pohlavím, vzděláním, případnými vlivy dialektu apod. V těchto případech se opírá částečně o matematickou kombinatoriku, částečně o metody psychologické, sociologické apod.

Když všechny tyto faktory sečteme, není divu, že fonetické docházejí k závěru, že každá hláska kteréhokoli jazyka má neomezený počet variant, tj. výsledných zvuků, které se mezi sebou nějak liší, i když rozdily mezi nimi mohou být někdy poměrně malé.

Fonologie posuzuje hlásky ze zcela jiného hlediska. Připouští, že počet možných výsledných zvuků je u každé hlásky sice neomezený, ale zdůrazňuje

fakt, že pro systém jazyka je důležité především to, které z těchto zvuků jsou schopny rozlišit význam. Na základě tohoto kritéria pak je schopna odhalit v daném jazyce systém fonémů, tj. minimálních jednotek, které samy o sobě nejsou sice nositeli významu, ale jsou schopny význam rozlišit. Takových fonémů je v každém jazyce přesně zjistitelný a poměrně velmi omezený počet.

Nejjednodušší metoda zjišťování fonémů je založena na porovnávání takových dvojic slov, která se liší pouze jedinou hláskou. Tak např. z porovnání dvojice *pes/les* vyplývá, že [p] a [l] jsou v češtině dva fonémy, protože jsou samy o sobě schopny rozlišit význam jinak stejných slov. Podobně porovnaním páru *hrabě/hrábě* dojdeme nutně k závěru, že hlásky [a] a [á] jsou v češtině schopny rozlišit význam a že se tedy rovněž jedná o dva fonémy; zároveň tak zjistíme i to, že délka samohlásek má v češtině fonologickou platnost, přinejmenším pokud jde o krátké a dlouhé [a].

Fonologie je tak schopna už na základě těchto dvou párů slov zjistit, že uvedené čtyři hlásky [p], [l], [a] [á] jsou součástí fonologického systému češtiny, a vůbec jí přitom nezajímá, že každá z těchto hlásek má v mluvené řeči neomezený počet variant. Z fonologického hlediska jde ve všech čtyřech případech vždy o jediný foném, tj. abstraktní jednotku, která je schopna rozlišit význam a která se v mluvené řeči realizuje jednou z neomezeného počtu možných variant. Těmi se zabývá fonetika, ale pro systém jazyka jsou tyto varianty nepodstatné, protože nejsou schopny význam slova rozlišit; nezáleží totiž na tom, zda je některá hláska vyslovena mužem, ženou nebo dítětem, nahlas nebo potichu, zda a jak se v ní projevuje vliv sousedních hlásek nebo vliv nářečí, velikost ústní dutiny mluvčího případně počet jeho chybějících zubů, jeho pečlivost či nedbalost a celá řada dalších individuálních faktorů. Ať už je výsledný zvuk těmito faktory jakýmkoli způsobem modifikován, význam slova se nijak těmito úpravami nemění; proto jde z hlediska fonologie o jeden a týž foném, i když realizovaný poněkud odlišnými variantami.

Porovnáním dvou párů slov jsme mohli identifikovat čtyři české fonémy. Kdybychom v takovém porovnávání pokračovali (urychlilo by je porovnání nejen párů, ale celých řad typu *ten, den, sen, len, ven, jen, žen*, atd.), brzy bychom zjistili, že fonologický systém češtiny se skládá z 25 souhláskových a 10 samohláskových fonémů (pět samohlásek krátkých a pět dlouhých), jinými slovy, že čeština má k dispozici 35 fonémů. Podobně bychom mohli postupovat u jiných jazyků a vždy bychom dospěli k přesnému a poměrně malému počtu fonémů, na nichž je fonologický systém jazyka vybudován.

Z těchto poznámek vyplývá, že se fonologie na rozdíl od fonetiky soustředila na takové jevy, které jsou pro systém jazyka podstatné. Její hlavní zásluhu je možné vidět v tom, že za neomezeným počtem povrchových a smysly snadno rozpoznatelných jevů (hlásek) dokázala odhalit ukrytý systém fonémů, tj. omezený počet takových abstraktních jednotek, které hrají v jazyce významnou roli, protože právě na nich je jeho systém - v tomto případě zejména jeho zvuková stránka se všemi možnými variantami hlásek - vybudován.

Na konci této kapitoly (viz 2.24) ještě uvidíme, že metoda odhalování systémů ukrytých pod povrchovými nahodilými jevy se považuje za významný úspěch fonologie a byla později aplikována i v rámci některých dalších společenských věd.

2.23 FONOLOGICKÉ OPOZICE

Pokud se dva fonémy mohou vyskytnout v témže okolí, jako tomu je u dvojic *ten/den*, *hrabě/hrábě*, *puma/guma*, *potom/polom*, *dal/dav*, atd., pak spolu vytvářejí fonologickou opozici. Vzhledem k tomu, že je v češtině 35 fonémů, mohlo by takových opozic být teoreticky celkem (35 x 34) : 2, tj. 595. Ve skutečnosti je ale takových opozic mnohem méně, protože ne každý foném s každým se může v podobných párech slov vyskytnout; těžko bychom asi hledali takovou dvojici slov, která by se lišila pouze tím, že na jednom místě by se střídaly fonémy *ó/f* nebo *á/h* apod.

N. S. Trubeckoj ve svých „Základech fonologie“ provedl podrobnou klasifikaci fonologických opozic vypracovanou na základě několika kritérií. Stručný přehled této klasifikace uvádíme na obr. 32.

Za zmínku stojí zejména opozice privativní, které jsou důležité pro zjišťování základních rysů, na nichž je celý systém vybudován. Když totiž zkoumáme např. opozice ekvipolentní (jako je opozice *k/z* apod.), jejichž členy se liší několika příznaky (*/k/* je neznělá velární okluzíva, kdežto */z/* je znělá alveolární frikatíva, obě hlásky se tedy liší minimálně znělostí, místem a způsobem artikulace), pak sice při analýze příslušného páru zjistíme, že jde o dva různé fonémy (rozlišují význam, viz např. *koka/koza*), ale sotva můžeme bezpečně zjistit, která z uvedených tří vlastností to způsobuje (všechny tři nebo jen některé či některá z nich?).

Naproti tomu u opozic privativních (např. *t/d*), jejichž členy se liší pouze jediným příznakem (obě hlásky jsou ústní dásňové okluzívy a liší se pouze znělostí), je situace podstatně jiná. Rozborem příslušné dvojice (např. *ten/den*)

1. PODLE VZTAHU K CELÉMU SYSTÉMU:

- a) **proporcionální:** Vztah mezi oběma členy opozice se opakuje u jiných opozic; např. protiklad *p/b* (neznělá - znělá) se opakuje u *t/d*, *t'/d'*, *k/g*, *s/z*, *š/ž*, atd.
- b) **izolované:** Vztah mezi oběma členy opozice se nikdy neopakuje; např. protiklad *p/h* (neznělá bilabiální okluzíva - znělá hrdelní konstriktíva) se u jiných opozic nevyskytuje.

2. PODLE VZÁJEMNÉHO VZTAHU ČLENŮ OPOZICE:

- a) **privativní:** Oba členy opozice se liší pouze jediným příznakem, všechny ostatní mají společné; např. *p/b* jsou ústní bilabiální okluzívy, které se liší pouze znělostí.
- b) **graduální:** Členy opozice se liší mírou určitého příznaku, např. otevřenosti (*a/e/i*) nebo zaokrouhlenosti (*a/o/u*).
- c) **ekvipolentní:** Všechny ostatní; členy takové opozice se liší více než jedním příznakem; např. *k/z* (neznělá velární okluzíva - znělá alveolární frikatíva).

3. PODLE ROZSAHU ROZLIŠOVACÍCH SCHOPNOSTÍ:

- a) **konstantní:** Protiklad platí ve všech případech; např. *m/l* (*můj/lůj*, *domů/dolů*, *dám/dál*, atd.).
- b) **neutralizovatelné:** Protiklad se v některých případech neutralizuje (ruší); např. opozice znělých a neznělých souhlásek v češtině se ruší na konci slova (*ten/den*, ale *let/led*).

Obr. 32: Klasifikace fonologických opozic (podle N. S. Trubeckého)

zjistíme nejen to, že jde o dva fonémy (rozlišují význam), ale navíc i to, že to je způsobeno jediným distinktivním rysem či příznakem, totiž znělostí. Z toho lze vyvodit dva důležité závěry. Především to, že znělost je jedním z příznaků, na nichž je vybudován fonologický systém češtiny. A dále i to, že rozlišit význam může jednotka menší než foném, totiž právě příslušný distinktivní rys či příznak, v tomto případě znělost.

Je samozřejmé, že se to týká nejen znělosti, kterou jsme zde uvedli jako příklad, ale i ostatních příznaků či distinktivních rysů. Tak např. protiklad *b/m* je další privativní opozice (obě hlásky jsou znělé bilabiální okluzívy a liší se pouze tím, že první z nich není a druhá je nosová). Rozborem vybrané dvojice slov, např. *bít/mít*, tedy opět zjistíme, že jde o dva fonémy, ale i to, že také příznak či distinktivní rys nosovosti je sám o sobě schopen rozlišit význam.

Tento poznatek vedl některé fonology k závěru, že minimální jednotkou fonologického systému není foném, tj. abstraktní útvar definovaný jako souhrn distinktivních rysů (např. foném */b/* je možné definovat jako souhrn těchto distinktivních rysů: ústní znělá bilabiální okluzíva), ale že za minimální fonó-

logické jednotky je třeba považovat právě tyto distinktivní rysy (znělost, bila-
biálnost, atd.), protože právě ony jsou samy o sobě schopny význam rozlišit,
jak to ukazuje rozbor privativních opozic.

Teorie privativních opozic byla později aplikována na systém morfolo-
gický, když Roman Jakobson při rozboru ruského slovesa došel k závěru, že
také gramatické kategorie mají charakter privativních opozic, i když se do
jisté míry liší od opozic fonologických. Tato Jakobsonova teorie sehrála důle-
žitou roli v rámci morfologie a konec konců v rámci celé gramatiky, protože
ji lze aplikovat i na syntax. Podrobněji se s ní seznámíme ve třetí kapitole
věnované gramatice (viz zejména 3.15 pro morfologii a 3.29 pro syntax).

2.24 VLIV FONOLOGIE NA JINÉ DISCIPLÍNY

Fonologie si získala vysokou prestiž nejen v rámci lingvistiky, ale některé
její poznatky byly později využity i v dalších společenských vědách. Tak např.
u ruských formalistů byla vypracována už ve 20. letech, tedy souběžně s for-
mováním fonologie, metoda odhalování základních témat, která se opakují
v lidových bajkách a v krásné literatuře, i když se tam setkáme s nepřeber-
ným množstvím nejrůznějších konkrétních postav. Zejména v 50. a 60. le-
tech se pak objevilo hned několik pokusů aplikovat metody vypracované
v rámci fonologie na jiné vědní obory.

Pro ilustraci těchto tendencí je příznačný zvláště přístup, který uplatnil
Claude Lévi-Strauss (čti „stros“). Tento belgický etnograf pracoval dlouhá
léta na univerzitách v São Paulu, New Yorku a Paříži a napsal několik úspěš-
ných knih (některé byly přeloženy i do češtiny). Vysoce hodnotil teorie vzniklé
v rámci lingvistického strukturalismu, zvláště metodu, s jejíž pomocí fonolo-
gové odhalili za málo přehlednými, povrchovými a nahodilými jevy (různé
podoby hlásek) hluboko ukrytý systém abstraktních fonémů s velmi přesným
a poměrně malým počtem jednotek a precizně vymezenými vztahy.

Lévi-Strauss se touto metodou inspiroval, když navrhl, aby se podobná
metoda uplatnila i v jeho oboru. Poukázal na to, že se v rámci etnografie
studuje jazyk, kultura, mytologie, obřady, příbuzenské vztahy, obstarávání
potravy, způsob stravování a další jevy každodenního života přírodních náro-
dů a kmenů. Výsledkem takových studií je nepřeberné množství různoro-
dých informací, což je způsobeno tím, že se jednotlivá společenství mezi
sebou v celé řadě ohledů mohou značně lišit. Ukázal ale také přesvědčivě, že
se tyto rozdíly týkají povrchových a často nahodilých jevů, a navrhl, aby se
ustanovila nová disciplína, kterou po vzoru fonologie nazval etnologie. Ta by

se podle něho měla snažit odhalovat za všemi těmito povrchovými jevy ukry-
tý systém základních jednotek a opozic, na kterém jsou tyto více nebo méně
nahodilé jevy vybudovány. Sám pak ukázal na důležitost takových opozic,
jako jsou např. opozice *příroda/kultura* (výtvořiny přírody proti výtvořinám člo-
věka) nebo *hnutí/pálení* (souvisí např. s pohřbíváním nebo obětováním bo-
hům) apod. Po vzoru fonémů definoval např. i tzv. *mytémy* (základní jednot-
ky, na nichž je vybudována příslušná mytologie) a *gustémy* (týkající se při-
pravy jídla).

Podobné pokusy aplikovat metody strukturalismu a fonologie se objevily i
v historii, psychiatrii, teorii umění a v dalších vědních oborech. Je ostatně
možné je aplikovat i na takové jevy, jako je např. revoluce nebo politická
situace apod. Jednotlivé revoluce (francouzská, mexická, bolševická v Rusku,
kubánská atd.) se mohou mezi sebou značně lišit, ale i pod těmito v zásadě
povrchovými rozdíly jsou ukryty základní společné rysy. Revoluce vznikají
vesměs na základě všeobecné nespokojenosti s daným stavem společnosti
a jsou vesměs dlážděny dobrými úmysly radikálně takový nespravedlivý a už
dále neudržitelný stav změnit; v čele je často charismatický a organizačně
velmi schopný vůdce; ten nebo jeho nástupci jsou rozhodnutí prosadit dobrou
věc třeba i nastolením teroru, a tak revoluce mnohdy likviduje skutečné
i domnělé nepřátele, po jejich likvidaci hledá další, často pak požívá své vlast-
ní děti a končí diktaturou; přesto posunuje vývoj společnosti dopředu v tom
smyslu, že by si nikdo asi nepřál vrátit se k bídě a teroru předrevolučnímu.

Demokratická společnost čelí tomuto nebezpečí systémem politického
pluralismu a volených zástupců. I v tomto případě je možné hledat a nalézt
pod povrchovými jevy jisté zákonitosti či systém základních vztahů
a protikladů. Když porovnáme např. politické systémy současného Španěl-
ska a České republiky, najdeme zde na první pohled mnoho odlišností. Špa-
nělská pravice je do jisté míry dědičkou frankismu, a proto po svržení dikta-
tury zvítězila v demokratických volbách spíše levicově orientovaná socialisti-
cká strana. Ta vyhrála několik volebních období za sebou, ale ke konci už
s tak malým náskokem, že se musela spojit, a to za cenu značných ústupků,
s třetí nejsilnější stranou (katalánskou), aby vůbec mohla sestavit vládu. Tato
třetí strana se pak klidně spojila s pravicí, opět za cenu ústupků, když se po
třinácti letech dostala nakonec k vládě pravice (opět s nepatrným násko-
kem), protože se voličům dlouhé panování socialistů omrzelo (jednak nespl-
nilo jejich očekávání, jednak se nevyhnulo různým skandálům).

U nás je do jisté míry dědičkou komunistické diktatury naopak levice,
a proto nepřekvapuje, že volby vyhrála několikrát za sebou pravice. Je to

tedy právě naopak než ve Španělsku. Nicméně není obtížné najít pod těmito povrchovými jevy jisté obecně platné systémové prvky: náskok vítězů se ztenčuje, voliči jsou poněkud rozčarováni, v dohledné době dojde k střídání strážů, náskok bude asi znovu nepatrný, ale i u nás se našťástí najde „třetí strana“, která bude ochotna poskytnout za patřičné ústupky podporu kterémukoli vítězi (psáno v září 1997).

Poněkud jsme zde od lingvistiky odběhli, ale už se k ní zase vracíme.

GRAMATIKA

3.1 MORFOLOGIE

3.1.1 PODSTATA GRAMATIKY A JEJÍ ROZDĚLENÍ

Pod termínem „gramatika“ si můžeme představit několik různých věcí. Ve středověku se tak nazývalo jedno ze sedmi svobodných umění a jeho náplní byl, jak jsme viděli, popis a studium latinského jazyka. Dnes si pod tímto termínem zpravidla představujeme soubor pravidel, kterými se řídí výstavba jednotlivých tvarů nebo celých vět nějakého konkrétního jazyka, nejčastěji takový soubor pravidel, který má knižní podobu.

Je ale vhodné si uvědomit, že podobné příručky (např. gramatika češtiny apod.) jsou pouze více nebo méně zdařilým popisem těch pravidel a zákonitostí, které jsou danému jazyku vlastní; nevymyslel je žádný učený člověk ani akademie nebo jiná instituce, vyvinuly se postupně a spontánním způsobem, mají konvenční charakter, a jsou tedy pro každého mluvčího závazné. V této části nám půjde především o tuto „vnitřní“ gramatiku.

Gramatická pravidla bývají někdy nesprávně chápána jako přítěž, zejména při studiu cizích jazyků. U mateřského jazyka je situace podstatně odlišná, protože gramatiku stejně jako ostatní složky mateřského jazyka zvládneme v útlém věku přirozeným spontánním způsobem, nemusíme se učit jednotlivým poučkám a pravidlům, a značná část rodilých mluvčích je ani v dospělém věku nezná. Není to ostatně ani nutné, mnohem důležitější je fakt, že rodilí mluvčí ovládají onu „vnitřní“ gramatiku, kterou by možná nedovedli popsat, ale přitom se jí řídí naprosto spolehlivě při dorozumívacím procesu, ať už jako mluvčí nebo jako posluchači.

Cizí jazyk zvládneme v naprosté většině případů značně odlišným způsobem. Je to způsobeno především tím, že nám chybí prostředí, které by nás obklopovalo čtyřicet hodin denně a sedm dní v týdnu, a nutilo nás tak používat příslušný jazyk jako jediný dorozumívací prostředek v kontaktu s okolním světem. Kromě toho pro zvládnutí mateřského jazyka bylo pro nás rozhodující, že nás obklopoval v útlém věku od narození do pěti let. Cizímu jazyku se věnujeme zpravidla později a můžeme proto využít jednak zkušenosti získané při styku s okolním světem, jednak i to, že už jeden jazyk ovládneme. Víme už např., jaké předměty, jevy a vztahy nás obklopují, umíme je klasifikovat a pojmenovat, nedělá nám potíže informovat o nich druhé osoby nebo naopak přijímat od nich jiné informace, vyjadřovat se o svých pocitech

a přáních, umíme už číst a psát, náš intelekt je na mnohem vyšším stupni, než tomu bylo v útlem věku prvních let, atd.

Z těchto důvodů se učíme cizímu jazyku zcela odlišně. Pokud jde o slovní zásobu, zvládáme ji zpravidla postupně v rámci jednotlivých tematicky zaměřených lekcí, jejichž součástí je příslušný slovníček. Pokud jde o zvukovou stránku, osvojujeme si jednak teoretické výklady věnované výslovnosti a kombinujeme je s poslechem nahrávek nebo učitelů, nejlépe rodilých mluvčích. A konečně co se týká gramatiky, která nás zde zajímá, zvládáme postupně jednotlivá pravidla a paradigmaty týkající se slovních tvarů a větných konstrukcí. Ve všech třech případech jde o vědomou činnost zaměřenou k určitému cíli, tedy o činnost, která nemá mnoho společného se spontánním a přirozeným zvládnutím mateřského jazyka.

Při vědomém zvládnutí gramatických pravidel se nám někdy celá gramatika jeví na první pohled jako zbytečná přítěž, která značně komplikuje proces zvládnutí příslušného jazyka. Ve skutečnosti je to ale právě naopak: gramatika kteréhokoli jazyka je mimořádně efektivní a ekonomický souhrn prostředků, které umožňují mluvčímu podstatně zjednodušit celou řadu operací nezbytných při formulování výpovědí a posluchači umožňují, aby takové výpovědi porozuměl. K této vlastnosti gramatiky se ještě vrátíme v následujících částech této kapitoly, zde je snad ale vhodné znovu připomenout, že nám jde stále především o „vnitřní“ gramatiku, a nikoli o příručky, které se jí snaží s větším nebo menším úspěchem popsat.

Gramatika se týká jednak slovních tvarů - viz např. skloňování podstatných jmen, časování sloves nebo stupňování přídavných jmen - a jednak zkoumá i stavbu vět a souvětí. Podle tohoto kritéria se dělí na morfologii (tvarosloví) a syntax (skladbu). Obě tyto disciplíny spolu ale velmi úzce souvisí, protože při popisu slovních tvarů (např. akuzativu podstatných jmen) se obvyklejné nevyhneme zmínce o jejich větné funkci (přímý předmět) a naopak. Proto má dělení gramatiky na morfologii a syntax jisté hranice a provádí se spíše z praktických důvodů pedagogických. V současné lingvistice se proto také často setkáváme s termínem „morfosyntax“, kterým se označuje spojení obou dílčích disciplín do jedné. V podstatě jde ovšem pouze o poněkud módní název pro gramatiku, která obě tyto disciplíny zahrnuje už od svého vzniku, tj. přibližně tři tisíce let.

3.12 VZNIK MORFOLOGICKÝCH KATEGORIÍ

Morfologie se zabývá jednotlivými výrazy a jejich členěním do morfémů. Zajímá se především o morfémy gramatické (koncovky, pomocná slova apod.) a popisuje paradigmaty (viz obr. 33), tj. vzorce, které na vybraném příkladu (vzoru) zachycují všechny tvary vzniklé v rámci flexe (ohýbání).

A. Kategorie pádu a čísla: maskulina životná tvrdá		
	sg.:	pl.:
1.	<i>pán</i>	<i>páni (-ové)</i>
2.	<i>pána</i>	<i>pánů</i>
3.	<i>pánu (-ovi)</i>	<i>pánům</i>
4.	<i>pána</i>	<i>pány</i>
5.	<i>pane</i>	<i>páni (-ové)</i>
6.	<i>pánu (-ovi)</i>	<i>pánech</i>
7.	<i>pánem</i>	<i>pány</i>

B. Kategorie osoby a čísla: přítomný čas sloves		
	sg.:	pl.:
1.	<i>dělám</i>	<i>děláme</i>
2.	<i>děláš</i>	<i>děláte</i>
3.	<i>dělá</i>	<i>dělají</i>

C. Kategorie stupňování: adjektiva + adverbia		
1.	<i>malý</i>	<i>málo</i>
2.	<i>menší</i>	<i>méně</i>
3.	<i>nejmenší</i>	<i>nejméně</i>

Obr. 33: Příklady gramatických paradigmat v češtině

Flexe se projevuje pouze u tzv. ohebných slovních druhů; v češtině k nim patří podstatná a přídavná jména, zájmena, číslovky a slovesa, ale také některá adverbia (*rychle, rychleji, nejrychleji*). Neohebné slovní druhy jsou předložky, spojky a citoslovce (mají pouze jeden tvar, a tedy žádné gramatické kategorie). Dělení do slovních druhů vychází z dlouhé tradice začínající ve starověku a má určité nedostatky. Tak např. číslovky se vydělují na základě sémantického kritéria, kvantity, ale pokud jde o jejich morfologickou charakteristiku, bylo by možné celou řadu z nich zahrnout mezi jiné slovní druhy (*jednička, desetina* jsou v zásadě substantiva, *první, dvojitý* adjektiva, apod.).

Zájem o morfémy sblízuje morfologii s lexikologií, kterou ale zajímají především morfémy lexikální a afixy, tedy vesměs takové jednotky, u nichž je na prvním místě funkce sémantická, kdežto jejich funkce gramatická ustupuje do pozadí. Proto se např. o tvoření slov zmíníme až v rámci lexikologie (viz 4.1) a v této kapitole se omezíme na morfologii v užším smyslu, která zkoumá pouze morfémy gramatické.

Základním pojmem a terminem jsou v morfologii gramatické (nebo také morfologické) kategorie, jako jsou např. kategorie rodu, čísla a pádu u substantiv, osoby, čísla, času a způsobu u sloves apod. Abychom lépe pochopili jejich funkci v současném jazyce, je vhodné si uvědomit alespoň v základních rysech, jak tyto kategorie vznikaly. Dokonalý popis jejich vzniku ovšem naráží na značné potíže. Snadno to pochopíme, když si uvědomíme, že např. většina gramatických kategorií současné češtiny má základ v prajazyce indoevropské a zbytek (zejména kategorie slovesného vidu) v praslovanštině; v obou případech to jsou prajazyky, o nichž máme jen přibližné informace, nehledě na to, že většina gramatických kategorií pochází nepochybně z období ještě starších, o nichž už nevíme prakticky vůbec nic.

V následujících částech této kapitoly se tedy pokusíme rekonstruovat vznik a vývoj kategorie rodu podstatných jmen a kategorie slovesného času. Pomůže nám to pochopit zdánlivě rozporuplné a nelogické jevy, s nimiž se při analýze současného jazyka často setkáváme, jako např.: a) proč se výrazy „všichni obyvatelé našeho města“ vztahují ke všem mužům i ženám, ale výrazy „všechny obyvatelky našeho města“ zahrnují pouze ženskou část populace?; b) proč je možné použít ve větě „zítra jedu do Prahy“ přítomný čas, když jde prokazatelně o činnost, která se uskuteční v budoucnosti?

3.13 PŘÍKLAD 1: KATEGORIE RODU SUBSTANTIV

Kategorie rodu byla velmi často budována na protikladu *životný/neživotný* a u životných na protikladu osob *mužských/ženských*. V indoevropských jazycích se to většinou projevilo rozlišováním rodu mužského, ženského a středního. Taková situace byla např. v sanskrtu, řečtině, latině a je dosud v češtině a němčině, i když se ve všech těchto jazycích mnoho neživotných substantiv přiklonilo buď k rodu mužskému (např. lat. *nux, nucleus* - ořech, jádro; *rumor* - šumot, křik, nezaručená zpráva; čes. *stůl, rozkaz*; něm. *Garten* - zahrada, *Tisch* - stůl) nebo ženskému (např. lat. *civitas* - občanstvo, obec, město; *prudentia* - opatrnost, prozíravost; čes. *voda, radost*; něm. *Stadt* - město, *Rechte* - pravice). Důvodem takových změn byla často formální podob-

nost a analogie (např. *nucleus* podle *dominus, prudentia* podle *femina, voda* podle *žena*, apod.).

V některých moderních jazycích tento proces dále pokračoval a dnes už v nich najdeme buď jen rody dva (mužský a ženský, např. v románských jazycích, kde už se dochovaly jen ojediněle zbytky středního rodu; případně rod obecný a střední, např. ve švédštině a dánštině), nebo v nich už kategorie rodu neexistuje (jako např. v angličtině, kde se tato kategorie dnes projevuje už jen u 3. osoby sg. zájmen osobních *he, she, it*).

Naproti tomu jiné jazyky používají složitější dělení než latina nebo čeština a gramatická kategorie rodu v nich má větší počet členů. V bantuských jazycích většinou osm až deset, do zvláštních tříd se klasifikují např. rostliny, věci se dělí na velké a malé, atd.

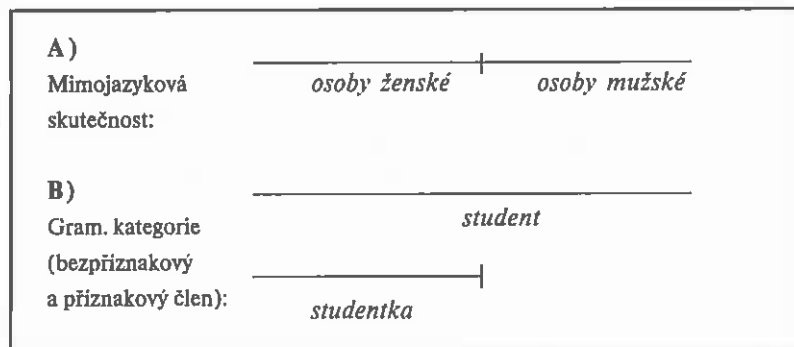
Rozdíly mezi jazyky jsou sice zajímavé, ale na tomto místě bychom chtěli dát přednost obecnějším úvahám o vzniku gramatických kategorií a o jejich fungování v současném jazyce, které s jejich vznikem a vývojem úzce souvisí. Ukážeme to zde na příkladu opozice mužského a ženského rodu, v další části ještě na příkladu opozice „přítomného“ a minulého času, ale je třeba si uvědomit, že tyto závěry mají obecnou platnost a bylo by možné doložit je i u dalších členů těchto kategorií (rod životný a neživotný, čas „přítomný“ a budoucí, atd.), a také v rámci ostatních gramatických kategorií.

Kategorie mužského a ženského rodu je v jazycích budována na protikladu obou pohlaví. V každém jazyce většinou najdeme takové dvojice výrazů, které tento protiklad vyjadřují lexikálně, tj. pomocí dvou různých slov. Jsou to vesměs takové výrazy jako např.: *muž/žena, chlapec/dívka, otec/matka, bratr/sestra*, apod. (viz též: angl. *boy/girl*, něm. *Vater/Mutter*, rus. *мальчик/девушка*, pol. *męszczyzna/kobieta*, šp. *hombre/mujer*, atd.).

Takové případy rozlišování přirozeného rodu lexikálními prostředky jsou ale ojedinělé. Nesrovnatelně větší počet takových dvojic rozlišuje přirozený rod prostředky formálními, např. v češtině koncovkou *-ka* (*student/studentka, učitel/učitelka, manžel/manželka, zpěvák/zpěvačka*, atd.). Podobné jevy je možné vysvětlit takto: v dávných dobách, z nichž nemáme žádné doklady, kdy primitivní jazyk obsahoval velmi omezený počet slov, rozlišoval se v něm protiklad pohlaví lexikálně, a to jen u těch výrazů, které v odpovídající primitivní společnosti existovaly nepochybně od samých počátků lidské společnosti (*muž/žena, chlapec/dívka, otec/matka*, apod.). Gramatická kategorie rodu podstatných jmen dosud neexistovala. Když se s rozvojem jazyka postupně zvětšovala jeho slovní zásoba a stále vzrůstal i počet obdobných dvojic výrazů, nebylo v jistém okamžiku už ekonomické vyjadřovat stále se opa-

kující protiklad lexikálně (pomocí dvou zcela odlišných výrazů) a vznikla tak gramatická kategorie rodu; k základnímu slovu, které označovalo původně všechny osoby bez rozdílu pohlaví, se začal připojovat formální příznak, který označoval, že se v tomto případě jedná o osoby ženského pohlaví (viz dnešní tvary *student/studentka, učitel/učitelka* apod.).

Jestliže v současné češtině je pouhý jednoduchý morfém *-ka* dostačující k tomu, aby jeho přítomnost či nepřítomnost rozlišila rod podstatných jmen, jde nepochybně o mimořádně ekonomický a efektivní prostředek. Vždyť kdyby gramatická kategorie rodu neexistovala a byli bychom dodnes odkázáni na prostředky lexikální (podle vzoru *otec/matka*), znamenalo by to, že by čeština musela mít k dispozici tisíce nových výrazů. A přitom by se v podobných dvojicích jednalo o stále se opakující vztah, totiž pouze o rozdíl pohlaví. Právě z těchto důvodů je třeba posuzovat gramatické kategorie jako jeden z prostředků, které výrazně zjednodušují procesy vytváření výpovědi i její percepce.

Obr. 34: Kategorie rodu podstatných jmen

Toto pojetí vzniku gramatických kategorií je schopno objasnit také asymetrický vztah, který existuje mezi členy příslušné opozice (*student/studentka* apod.). Asymetrii je vidět v tom, že jeden z obou členů opozice, v našem případě substantivum *student*, je dodnes schopen zahrnout všechny osoby bez rozdílu pohlaví (viz např.: *každý student musí dělat zkoušky, všichni studenti se mají dostavit na děkanát, Svaz českých studentů*, atd.); jde o tzv. „bezpříznakový“ člen opozice. Kdybychom ale v těchto příkladech nahradili substantivum *student* příslušným jménem rodu ženského *studentka*, nepochybně by se takové věty vztahovaly výhradně k ženské části studentstva. Substantiva ženského rodu tedy zastávají v češtině (i v jiných jazycích indo-

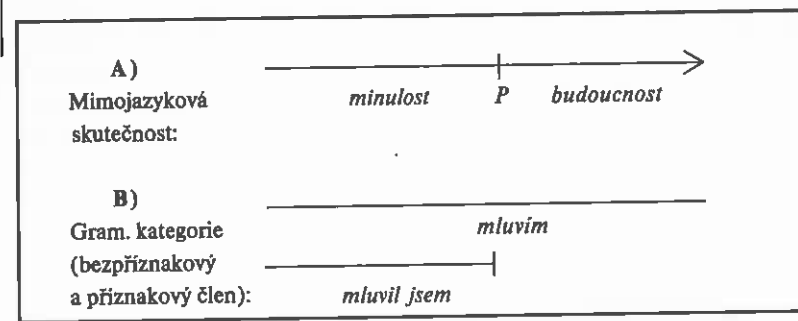
evropských) funkci „příznakového“ členu opozice. I když nám až dosud šlo především o obsahovou stránku (význam), je možné tento výklad podpořit i rozbohem formálním: u výrazu *studentka* naznačuje právě formální příznak *-ka*, že jde o osoby ženské, naproti tomu u výrazu *student* jakýkoli podobný formální prostředek chybí.

Na obr. 34 je graficky znázorněn rozdíl mezi mimojazykovou skutečností (A), v níž je protiklad pohlaví symetrický (polovina lidstva jsou ženy a polovina muži, nadřazený pojem je *člověk*), a gramatickou kategorií rodu (B), která je sice na tomto základě vybudována, ale má asymetrickou strukturu, protože pouze příznakový člen opozice se vztahuje k osobám jednoho pohlaví, ktežto druhý, bezpříznakový, je k tomuto protikladu neutrální; proto může za jistých okolností fungovat i jako pojem nadřazený. Na tom nic nemění ani fakt, že např. v kontextu *studenti a studentky* se první z obou výrazů vztahuje pochopitelně k osobám mužského pohlaví. Jako bezpříznakový člen může v daném kontextu takovou funkci zastávat, důležité je ale to, že se v jiných kontextech chová k danému protikladu zcela neutrálně, jak jsme to viděli v příkladech uvedených v předcházejícím odstavci. S touto jeho „neutralitou“ úzce souvisí jednak to, že v gramatice „má mužský rod přednost“ (viz např.: *studenti a studentky napsali*), jednak i to, že v jazyce, jak ještě uvidíme, je zcela běžné, že bezpříznakový člen gramatické kategorie může snadno zastoupit člen příznakový, je-li splněna podmínka, že „příznak“ vyplývá z kontextu.

3.14 PŘÍKLAD 2: KATEGORIE ČASU A VIDU

Také slovesné kategorie se v různých jazycích značně liší co do počtu jednotlivých členů opozic i pokud jde o jejich vzájemný poměr. Tak např. čeština vystačí s jedním minulým indikativním časem, ale španělština jich potřebuje pět; v češtině neexistuje konjunktiv, ale portugalština jich užívá šest; ve slovanských jazycích prostupuje kategorie vidu celým slovesným systémem, ale v jiných jazycích buď tato kategorie vůbec neexistuje nebo se obdobná kategorie slovesného aspektu omezuje v zásadě na poměr dvou minulých časů. I v tomto případě ale ponecháme stranou rozdíly mezi jednotlivými jazyky a věnujeme se otázkám obecnějším.

Gramatické kategorie jsou v jazyce budovány na různých podkladech. Kategorie rodu substantiv, jak jsme viděli, odráží v jazyce protiklad obou pohlaví. U kategorie času je zřejmé, že je budována na podkladě fyzikálního času. Také v tomto případě je ale mezi fyzikálním časem a jeho zobrazením v gramatice určitý rozdíl.

Obr. 35: Kategorie času

Na obr. 35 nahoře (A) je znázorněna časová osa, která odpovídá průběhu fyzikálního času v mimojazykové skutečnosti. Bod P znázorňuje přítomný okamžik, který je nekonečně krátký, nemá žádný rozměr a odpovídá pouze hranici mezi minulostí a budoucností, které jsou naopak nekonečně dlouhé a na obrázku jsou znázorněny polopřímkami.

V dolní části (B) je znázorněna základní opozice gramatické kategorie času, tj. protiklad mezi tzv. časem přítomným a časem minulým. České tvary *mluvím*, *mluviš*, atd. (a také obdobné tvary přítomného a minulého času v jiných indoevropských i dalších jazycích) jsme označili jako „tzv. čas přítomný“, protože ve skutečnosti neodpovídají bodu P, ale mohou naopak popisovat děje odehrávající se na kterémkoli místě časové osy. Školské gramatiky sice většinou definují přítomný čas jako ten, který popisuje děj probíhající v okamžiku promluvy, ale skutečnost se od této definice značně liší, jak to ukazují příklady uvedené na obr. 36.

Z těchto příkladů vyplývá, že tvary přítomného času jsou ve skutečnosti časově neutrální; jinými slovy: v uvedené opozici zastávají funkci bezpříznakového členu. Vznikly v jazyce patrně kdysi velmi dávno jako vůbec první tvary s osobními koncovkami a s jejich vznikem se zformovala kategorie osoby (*mluvím*, *mluviš*, atd.). Kategorie času v té primitivní podobě jazyka ještě neexistovala; abychom mohli mluvit o gramatické kategorii, je nezbytné, aby vedle sebe existovaly minimálně dvě skupiny tvarů, které se rozlišují pomocí gramatických prostředků.

Kategorie času vznikla teprve později, když se v jazyce objevily tvary, které se od tvarů časově bezpříznakového „přítomného“ času lišily právě tím, že označovaly děje jednoznačně časově zařazené. Takovým příznakovým členem opozice byly nepochybně tvary označující děje minulé. Člověk

si totiž dokázal mnohem dříve uvědomit minulost než budoucnost a snadněji dospěl k popisu jevů a událostí, které se už odehrály, než k úvahám o budoucích událostech, které byly mnohem méně jisté a předvídatelné. Dodnes se tento rozdíl projevuje v jazycích tak, že v nich často počet i frekvence minulých časů značně převyšuje počet i četnost výskytu časů budoucích, pro označování budoucích dějů se často používají tvary vyjadřující určitou míru nejistoty, např. konjunktivy, apod.

Čís.: Příklad:	Místo děje na časové ose:
	<p>časová osa:</p>
(1) <i>Jana se dívá na televizi.</i>	xxx
(2) <i>Tento týden nemáme školu.</i>	xxxxxxx
(3) <i>Vstávám každý den v 7 hodin.</i>	xxxxxxxxx
(4) <i>V r. 1348 zakládá Karel IV. v Praze univerzitu.</i>	x
(5) <i>Příští měsíc jedu na hory.</i>	x
(6) <i>Země obíhá okolo Slunce.</i>	xx

Obr. 36: Funkce tvarů tzv. přítomného času

Důležité je, že si tvary „přítomného“ času dodnes zachovaly schopnost popisovat děje umístěné na kterémkoli místě časové osy, jinými slovy, že jsou i v současném jazyce z hlediska času bezpříznakové. Na tom nic nemění ani fakt, že v tak primitivním stadiu jazyka, kdy ještě kategorie času neexistovala (jiné tvary než tvary přítomného času ještě nebyly k dispozici), potřebovali lidé popisovat patrně jen děje nacházející se v bezprostřední blízkosti okamžiku promluvy. Právě v souvislosti s tím, jak rostla potřeba popisovat stále větší počet dějů minulých, vytvořily se v jazyce postupně tvary základního a univerzálního času minulého. Byly to tvary, v nichž bylo poprvé vyjádřeno časově zařazení dějů pomocí gramatických prostředků. Teprve se vznikem těchto časově příznakových tvarů, které vytvořily opozici s bezpříznakovými tvary „přítomného“, vznikla i gramatická kategorie času.

Fakt, že se tvary „přítomného“ času dodnes chovají jako tvary časově bezpříznakové (jsou schopny popisovat děje, které se odehrávají na kterémkoli místě časové osy), způsobil, že si některé jazyky vytvořily zvláštní tvary k popisu dějů probíhajících v okamžiku promluvy, viz např. angl. *I am speaking*, šp. *estoy hablando*, apod. Také čeština má možnost takové aktuální

děje popisovat, ale používá k tomu prostředky lexikální (např. ve spisovné češtině *právě o tobě mluvíme* nebo v hovorové *teď zrovna mluvíme o politice*). Rozdíl je pouze v tom, že jeden a týž jev se v češtině popisuje prostředky lexikálními a v některých jiných jazycích existují k jeho popisu prostředky gramatické, v našem případě gramatická kategorie aktuálnosti. V obou případech je ovšem možné sekundárně aktualizovat např. i děje minulé (viz angl. *I was speaking about you, when ...*, šp. *estaba hablando de tí, cuando ...*, čes. *zrovna jsem o tobě mluvil, když ...*).

Rozdíl mezi „přítomným“ časem a základním časem minulým je tedy možno vidět v tom, že první z nich je k vyjadřování času neutrální, kdežto druhý může popisovat výhradně děje minulé, tj. takové, které se odehrály kdekoli před okamžikem promluvy. Tento asymetrický vztah je znázorněn na obr. 35. Oba tyto časy pak spolu vytvářejí asymetrickou opozici, s jejímž vytvořením vznikla gramatická kategorie času.

Za základní, prvotní či univerzální minulý čas, který označoval výhradně minulost a neměl žádnou další funkci, je možné považovat indoevropský aorist, který se dochoval např. v klasické řečtině, ale také v starých slovanských jazycích, např. v staroslověně, staré češtině, polštině, ruštině atd. Později byl doplněn dalšími časy, které ale na rozdíl od něho označují vedle minulosti ještě nějaký další příznak. Týká se to např. germánských a románských jazyků, ale také slovanského slovesa, které rozlišuje tvary nedokonavé a dokonavé. Zde jen stručně naznačíme pravděpodobný vývoj, který vedl ke vzniku dalších minulých časů a byl podkladem pro vznik kategorie slovesného vidu.

Fakt, že univerzální minulý čas - řekněme mu aorist - označoval děje minulé, znamenal už sám o sobě, že se vztahoval k dějům, které už skončily nebo dosáhly určité intenzity, zkrátka k dějům chápaným komplexně. Tím se ale lišil od starších tvarů „přítomného“ času, které označovaly vzhledem k neurčitému postavení na časové ose spíše děje kurzivního (průběhového) charakteru. A právě na tomto rozdílném chápání dějů mohla později vzniknout kategorie slovesného aspektu, když se v jazyce objevilo imperfektum, tj. další minulý čas, který ale kromě označování minulosti obnovil navíc kurzivní pojetí dějů, tentokrát na úrovni časů minulých.

V indoevropských jazycích se většinou tato kategorie aspektu udržuje dodnes, i když staré tvary aoristu byly mnohdy nahrazeny tvary novějšími. O kategorii aspektu můžeme mluvit u většiny germánských i románských jazyků, v nichž vedle univerzálního minulého času existuje imperfektum. Jde zřejmě o asymetrickou opozici, v níž je příznakovým členem imperfektum (popisu-

je minulé děje kurzivního charakteru), kdežto příslušný univerzální minulý čas je vzhledem k aspektu neutrální, přestože se často označuje jako „perfektum“. Jestliže říkáme, že je aspektuálně neutrální, znamená to, že je schopen stejně dobře popisovat děje komplexního i kurzivního charakteru, nebo lépe řečeno že se prostě o aspektu nevyjadřuje, stejně jako se „přítomný“ čas nevyjadřuje o čase a „mužský“ rod o pohlaví.

Kategorie aspektu (opozice *aorist/imperfektum*) existovala ještě ve staroslověně, ale už tam byla pomocí nově vzniklých tvarů postupně přebudována na kategorii vidu (na opozici tvarů *dokonavých/nedokonavých*). Tu je možno považovat za zvláštní případ kategorie aspektu, typický pouze pro slovanské jazyky. Její charakteristické rysy jsou tyto:

a) z hlediska formálního má převrácenou strukturu (příznakové jsou tvary dokonavé, viz *dělat/udělat, psát/napsat*);

b) z hlediska funkčního je do značné míry uspořádána symetricky, jako kdyby oba členy opozice byly příznakové (u jiných kategorií může být příznakový člen nahrazen bezpříznakovým, ale dokonavé a nedokonavé tvary nelze zaměňovat bez změny významu; o symetrickém uspořádání svědčí i fakt, že je stejně dobře možné odvozovat tvary dokonavé od nedokonavých jako opačně, viz např. *psát - napsat x přinést - přinášet*);

c) prostupuje celým slovesným systémem, včetně např. infinitivu (*dělat/udělat*), zatímco u ostatních jazyků, pokud tam kategorie aspektu existuje, je omezena zpravidla pouze na opozici typu: univerzální minulý čas/imperfektum.

3.15 ASYMETRICKÁ STRUKTURA KATEGORIÍ A PŘÍZNAKOVOST

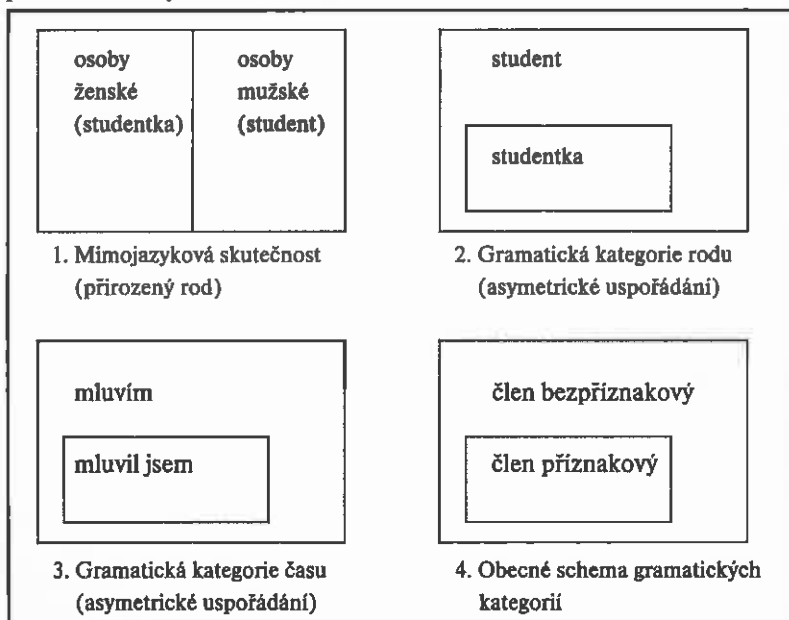
Asymetrická struktura gramatických kategorií, kterou jsme se zabývali v předcházejících částech, byla poprvé popsána v článku, který věnoval Roman Jakobson struktuře ruského slovesa (*Zur Struktur des russischen Verbums*, sborník „Charisteria G. Mathesio, Praha 1932). Porovnal v něm gramatické opozice s fonologickými a ukázal, v čem se tyto dva druhy opozic liší. Tato jeho teorie patří k nejpřínosnějším teoriím pražské školy, a proto ji zde stručně shrneme.

Pro objasnění fonologického systému, jak jsme se zmínili v kapitole věnované fonologii (viz 2.23 a obr. 32), mají zásadní důležitost především opozice privativní, tj. takové, jejich členy se liší pouze přítomností či nepřítomností jediného příznaku. Tak např. v opozici *ten/den* se fonémy *t/d* liší výhradně znělostí: obě hlásky jsou alveolární ústní okluzívy, avšak hláska *t* je

neznělá a *d* je znělá. Protože jsou schopny rozlišit význam, jde o fonémy. Z toho je možné odvodit, že distinktivní rys znělosti je jedním z příznaků, na němž je vybudován fonologický systém češtiny.

Jakobson ve své studii ukázal, že stejně důležité jsou privativní opozice v gramatice; také tam pomáhají odhalit základy, na nichž je budován systém gramatický (v ekvipolentní opozici, např. *mluvím/byl bych mluvil*, je sice zřejmé, že se oba členy liší co do obsahu i funkce, ale není zcela jasné, zda je to způsobeno příznakem minulosti nebo podmíněnosti druhého z nich, případně oběma těmito příznaky). Zároveň ale upozornil na fakt, že gramatické privativní opozice se dost zásadně liší od fonologických.

Rozdíl je v tom, že u fonologických opozic je pro jeden z obou členů charakteristická přítomnost daného příznaku a pro druhý jeho nepřítomnost. Také v opozicích gramatických je jeden z obou členů příznakový, avšak druhý z nich se o daném příznaku vůbec nevyjadřuje, je k němu zcela neutrální. Právě tento fakt je příčinou asymetrického uspořádání gramatických kategorií, o němž jsme se zmínili v předcházejících částech této kapitoly a které je přehledně zachyceno na obr. 37.

Obr. 37: Mimojazyková skutečnost a gramatické kategorie

Jakobsonova teorie privativních opozic v gramatice je schopna objasnit takové výpovědi jako např. *všichni studenti se dostaví k zápisu ...* (kde bezpříznakový člen *studenti* zahrnuje studenty obojího pohlaví) nebo *příští týden jedu do Prahy* (kde bezpříznakový „přítomný“ čas je použit k popisu děje budoucího, protože příznak budoucnosti je dostatečně vyjádřen příslovečným určením *příští týden*; na tom nic nemění fakt, že stejný obsah má i výpověď *příští týden pojedou do Prahy*, kde je budoucnost vyjádřena dvakrát).

Bezpříznakový člen gramatické opozice může právě vzhledem k své neutrálnosti zastávat tyto různé funkce:

a) vyjadřovat neutrálnost vůči příznaku (např.: *všichni studenti se dostaví k zápisu ...; Země obíhá okolo Slunce*);

b) nahrazovat příznakový člen, pokud příznak vyplývá z kontextu (např.: *V r. 1348 zakládá Karel IV. v Praze univerzitu*).

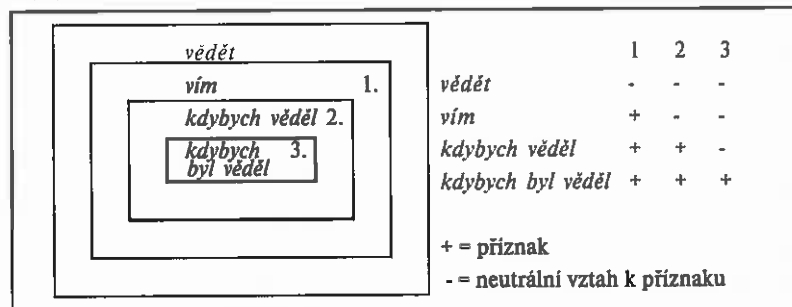
c) zastávat funkci členu s opačným příznakem, pokud se vyskytne v opozici s členem příznakovým (např.: *studenti a studentky; dělal jsem, dělám a budu dělat to, co uznám za vhodné*).

Jakobson zastával názor, že všechny gramatické kategorie jsou uspořádány asymetricky jako opozice členu bezpříznakového a příznakového. Pokud mají kategorie více než dva členy (např. kategorie osoby nebo času), převáděl je na posloupnost několika dvoučlenných (binárních) opozic; proto se jeho teorie zpravidla označuje jako teorie binárních protikladů nebo prostě jako binarismus.

Celá teorie byla v Jakobsonově podání chápána synchronně, tj. týkala se uspořádání gramatických kategorií v současném jazyce. Je ale možné ji podpořit i z hlediska diachronního (vývojového). Částečně jsme to provedli v předcházejících úvahách o pravděpodobném vzniku kategorie rodu substantiv a kategorie slovesného času, aspektu a vidu, které zde ještě doplníme několika závěrečnými úvahami.

Gramatická kategorie vzniká tehdy, když s rostoucí slovní zásobou vzrůstá počet stále se opakujících vztahů. V jistém okamžiku už není ekonomické vyjadřovat tyto vztahy lexikálně a jazyk je začne označovat prostředky gramatickými. K základním výrazům se začne přidávat formální příznak, kterým se z původní velké skupiny výrazů vydělí její část (např. ze skupiny všech osob pouze osoby ženské nebo ze skupiny všech dějů pouze děje minulé). Dochází tak k vnitřní diferenciaci celé skupiny a vzniklá kategorie má od samého počátku asymetrický charakter, který si uchovává i v budoucnu.

Tento proces může pokračovat takovým způsobem, že oblast jevů popísaných členem příznakovým se může později znovu dále diferencovat; tak se může vytvořit řada po sobě jdoucích tvarů, z nichž každý je příznakovým členem privativní opozice (gramatické kategorie), do které vstupuje s tvarem předcházejícím, a zároveň funguje jako bezpříznakový člen privativní opozice následující. Takový předpoklad splňuje v češtině např. řada *vědět / vím / kdybych věděl / kdybych byl věděl*, jak je to znázorněno na obr. 38.

Obr. 38: Postupná diferenciacie dějů (postupné přidávání příznaků: 1. osoba; 2. stanovení podmínky; 3. minulost)

Na této řadě po sobě jdoucích privativních opozic je možné ověřit mimo jiné i poučku o tom, že příznakový člen opozice může být nahrazen členem bezpříznakovým, pokud příznak vyplývá z kontextu. Tak např. souvětí *kdybych to byl věděl, byl bych tam nešel* může být snadno nahrazeno souvětím *kdybych to věděl, byl bych tam nešel*, kde u vedlejší věty chybí příznak minulosti, a to právě proto, že tento příznak jasně vyplývá ze slovesného tvaru věty hlavní. Dokonce může být nahrazena i souvětím *vědět to, byl bych tam nešel*, vněmž infinitiv nevyovídá nic o osobě, podmínce ani minulosti; je to možné proto, že všechny tři příznaky jsou jasně označeny ve větě hlavní a není je třeba opakovat dvakrát, i když je to samozřejmě také jedna z možností.

Tyto příklady snad ukazují dost jasně, že postupná diferenciacie jazykových jevů, k níž došlo v průběhu vývoje, umožňuje v současném jazyce postup do značné míry opačný, totiž nahrazovat novější a specializovanější příznakové tvary za určitých podmínek tvary staršími a méně specializovanými. S tím souvisí také fakt, že bezpříznakové tvary mívají zpravidla vyšší počet výskytu a tvoří jádro gramatického systému, kdežto tvary s větším počtem příznaků jsou pro svou vysokou specializaci méně časté a zaujímají místo na periférii gramatického systému, z něhož mohou za určitých okolností poměrně snadno zcela vypadnout.

Uvedené příklady podmínkových souvětí také naznačují, jak úzce spolu souvisí jednotlivé jazykové roviny; jestliže se Roman Jakobson inspiroval ve fonologii a popsal asymetrickou strukturu morfologických kategorií, je vhodné si uvědomit, že takové jejich uspořádání má značný dosah i pro výstavbu vět, tedy pro otázky, které už patří do syntaxe. Vrátime se k nim ještě v příslušné části této kapitoly (viz 3.29).

3.16 KATEGORIE ČÍSLA

U gramatických kategorií je možné studovat jednak jejich obecně platnou strukturu, jednak jejich využití v různých jazycích. V předcházejících částech jsme na příkladech kategorie rodu a slovesného času zkoumali především to, jak kategorie vznikají, proč jsou uspořádány asymetricky a jak se toto uspořádání projevuje v současném jazyce. Závěry, k nimž jsme dospěli, mají obecnou platnost a týkají se tedy naprosté většiny gramatických kategorií v nejrůznějších jazycích. V následujících úvahách o morfologických kategoriích se věnujeme druhému okruhu otázek, totiž tomu, jak jsou gramatické kategorie v jednotlivých jazycích využívány.

Pokud jde o kategorii čísla, je zřejmé, že je budována na protikladu *jeden/ více než jeden* předmět, jev, osoba, událost, tedy na protikladu kvantitativního charakteru. Rozvinula se primárně u substantiv, ale projevuje se často i u dalších slovních druhů, které jsou se substantivem ve vztahu predikace nebo determinace, případně substantivum zastupují, tedy u sloves, přídavných jmen a zájmen (viz např.: *ten tvůj nový přítel je velmi příjemný - ti tvoji noví přátelé jsou velmi příjemní; on o tom neví - oni o tom nevědí*, atd.). U jazyků analytického typu může být rozsah kategorie čísla omezenější; tak např. v angličtině nezasahuje adjektiva, u sloves je v „přítomném“ čase omezena na 3. osobu, atd. Tvary jednotného čísla (latinský termín *numerus singularis*) se mohou vztahovat k jednotlivinám (např.: *to dítě neví co chce*) nebo mohou mít také platnost obecnou (*dítě často rodiče překvapí nečekanou otázkou*). Některá substantiva mají v zásadě jen tvar jednotného čísla, označují se jako *singularia tantum*; jsou to jednak jména hromadná (*lidstvo, mládež, dříví, listí*), jednak jména látková (*maso, mléko, káva, voda, vzduch, železo, nafta*, atd.). U látkových se v některých kontextech může objevit také tvar množného čísla (*minerální vody, dvě kávy*, apod.). V této souvislosti se také hovoří o genitivu partitivním (*kousek masa, litr mléka*, apod.) a o kategorii počitatelnosti, která dělí substantiva na počitatelná (většina) a nepočitatelná (např. *voda*).

Tvary množného čísla (*numerus pluralis*) se zpravidla vztahují k dvěma nebo více předmětům, osobám, jevům, v některých případech má ale substantivum tvar plurálu, přestože se vztahuje k jednotlivině; taková substantiva se označují jako *pluralia tantum* (např.: *dveře, kamna, nůžky, vidle, hrábě*).

V prajazyce indoevropské i v jazycích z něho vzniklých (též v češtině) existoval také duál (číslo podvojně, *numerus dualis*), tj. člen gramatické kategorie čísla, který se vztahoval ke dvěma předmětům, osobám nebo jevům a stavěl se do opozice jak k číslu jednotnému, tak i k množnému. Většinou zanikl, ale v některých jazycích se dochovaly jeho zbytky. V češtině to jsou jména některých párových orgánů (např.: *oči, uši*, proti plurálu *oka* - na punčoše, *masná oka* na polévce, *ucha* - u hrnce, apod.).

V některých velmi primitivních jazycích gramatická kategorie čísla neexistuje a příslušné rozdíly se vyjadřují lexikálně, např. plurál zdvojením tvaru singuláru.

3.17 KATEGORIE PÁDU A URČENOSTI

Gramatická kategorie pádu vznikla na základě potřeby rozlišovat na jedné straně čisté syntaktické funkce substantiva, na druhé straně i různé vztahy, které bychom mohli souhrnně označit jako místní či lokální. Je tedy vybudována zčásti na syntaktických a zčásti na sémantických základech.

V prvním případě se jedná o rozlišení takových syntaktických funkcí, jako je vztah příslušného substantiva k slovesnému přísudku (nominativ = podmět nebo jmenný přísudek, akuzativ = přímý předmět, dativ = nepřímý předmět), nebo jeho vztah k jinému substantivu (genitiv = bližší určení, např. *knihy mého přítele*). V druhém případě se jedná o značné množství různých místních a dalších vztahů, které je teoreticky možné označovat buď zvláštními tvary (srov. např. lat. *totā Romā* - v celém Římě), nebo kombinací tvarů a předložek (viz např.: *Česká republika - v České republice*), případně jen s použitím předložek (*the Czech Republic - in the Czech Republic*). Pokud má jazyk k dispozici zvláštní tvary, můžeme mluvit o kategorii pádu (v češtině v uvedeném případě o lokativu či lokálu), pokud se takové vztahy rozlišují pouhou předložkou a jméno se nemění (viz angl. příklad), není k tomu žádný důvod.

V některých jazycích, jako je např. angličtina, francouzština a další románské jazyky, se také základní syntaktické funkce vyjadřují jednak pomocí slovosledu, jednak pomocí předložek; substantivum v nich má jediný tvar, který může fungovat jako podmět, předmět i doplnění jiného substantiva.

V takovém případě nelze o kategorii pádu mluvit, i když se někdy z úcty k tradici hovoří o tzv. předložkových pádech.

Na druhé straně se jazyky chovají různě také k označování vztahů, které jsme nazvali souhrnně jako místní. Takových vztahů je značné množství, ale jen málokterý jazyk je všechny gramatikalizuje (vytváří k jejich označení zvláštní tvary).

Když vezmeme v úvahu všechny tyto okolnosti, nepřekvapí nás, že se počet gramatických pádů v jazycích pohybuje mezi hranicemi 0 - 40 (příklady viz na obr. 39).

jazyk:	počet gramatických pádů:
lakština (kavkazský jazyk, dagestánská skupina):	40
maďarština (<i>házba</i> - do domu, <i>házbán</i> - v domě, atd.):	17
čeština („syntaktické“ pády + Vok., Lok., Instr.):	7
ruština („syntaktické“ pády + Lok., Instr.):	6
latina („syntaktické“ pády + Vok., Ablativ):	6
řečtina (<i>koiné</i> , klasická řečtina):	5
němčina (jen „syntaktické“ pády: N, G, D, A):	4
arabština (redukovaný počet „syntaktických“ pádů):	3
abazština (kavkazský jazyk, abcházská skupina):	2
mnoho jazyků má pouze 1 tvar (nulový či jmenovací pád):	0
kategorii pádu tedy nezná (např.: angličtina, franc., ital.; bulharština; většina indiánských jazyků; japonština; jaz. tibetočínské, austronéské, bantuské, atd.).	

Obr. 39: Gramatická kategorie pádu v různých jazycích

Vedle toho, že se v kategorii pádu setkávají dvě základní kritéria (syntaktické a sémantické), není ani postavení jednotlivých pádů rovnocenné. Nominativ se často označuje jako přímý pád a dává se do protikladu s ostatními pády nepřímými. Kromě syntaktických funkcí (označování podmětu nebo jmenného přísudku, např. *Jarda je dobrý kamarád*) se používá i v nadpisech apod. (např. *Vchod* nebo *Atlas Evropy*, kde neplní žádnou syntaktickou funkci). Také vokativ má zvláštní postavení; nikdy není součástí větných konstrukcí a mluvčí se s jeho pomocí obrací na posluchače. Jen poměrně málo jazyků má k dispozici gramaticky odlišné tvary, jako např. latina nebo čeština. Většina jazyků se v tomto případě spokojí se základním tvarem rovným nominativu a jeho odlišením pomocí intonace.

Žádná z poznámek, které jsme až dosud uvedli o nominativu, neplatí vůbec pro jazyky s ergativní konstrukcí, jako je zejména celá řada jazyků

kavkazských, ale také baskičtina a některé jazyky indiánské. Naším větám typu „konatel + tranzitivní sloveso + objekt“ (např. *Honza píše dopis*) odpovídá tzv. ergativní konstrukce, v níž je syntaktickým východiskem objekt ve tvaru přímého nezávislého pádu - tzv. absolutivu - zatímco konatel děje je řízen tranzitivním slovesem a má tvar nepřímého závislého pádu zvaného ergativ nebo také agentiv. Tato konstrukce připomíná naši pasivní konstrukci (*Dopis je psán Honzou*), ale ta je v češtině a v dalších jazycích pouze jednou z obou možností - a to ještě méně častou či okrajovou, kdežto ergativní konstrukce je v uvedených ergativních jazycích nejen konstrukcí základní, ale také jedinou.

V klasické řečtině a v některých moderních indoevropských jazycích se vytvořila u podstatných jmen také kategorie **určenosti**. Pokud substantivum označuje předmět, osobu nebo událost už známou z kontextu, je doprovázeno členem určitým, který se vesměs vyvinul z ukazovacích zájmen (angl. *the*, něm. *der, die, das*, fr. *le, la*, šp. *el, la, lo*, it. *il, la*, rum. *-ul, -le, -a*, bulh. *-i, -ta, -to*, nor. *-en, -et*, z neindoevropských jazyků např. maď. *a*, hebr. *ha-*). Určitý člen má většinou i další funkci: substantivizovat jiné slovní druhy.

Podstatná jména, která se ve výpovědi objevují poprvé a z kontextu nejsou známa, buď člen nemají nebo jsou doprovázena členem neurčitým, který se většinou vyvinul z tvaru číslovky „jeden, jedna“ (něm. *ein, eine*, fr. *un, une*, apod.).

3.18 KATEGORIE OSOBY

U sloves se ve většině jazyků vyvinula gramatická kategorie osoby, která na jedné straně rozlišuje mluvčího (1. osoba) od posluchače (2. osoba) a na druhé straně oba účastníky rozhovoru od jiné osoby nebo věci (3. osoba, někdy také nazývaná jako „neosoba“). Tvary 1. a 2. osoby (např. *jedu, jedeš*) dostatečně identifikují oba účastníky rozmluvy, kdežto tvary 3. osoby je nezbytné doplnit, ať už přímo u slovesa (např.: *on jede, Karel jede, vlak jede*, atd.) nebo v širším kontextu.

V množném čísle ovšem 1. osoba *my* není plurál tvaru *já* (neznamená *já + já*). Může znamenat *já + ty* nebo *já + on(i)*, případně *já + ty + oni* nebo také *já + příslušníci mého kmene*. Některé jazyky tyto rozdíly vyjadřují gramatickými prostředky. Podobně *vy* neznámá *ty + ty*, ale *ty + on(i)*.

Značné rozdíly ve využití gramatické osoby lze pozorovat u zdvořilostních forem oslovení (vykání). Některé jazyky používají ke zdvořilému oslovení jediného posluchače tvary 2. osoby plurálu s příslušným osobním zájme-

nem, psaným v některých případech velkým písmenem (např.: češ. *Vy mluvíte*; fr. *vous parlez*), jiné tvary 3. osoby singuláru doprovázené zájmenem „pán, paní“ (např.: pol. *Pan mówi*; port. *o Senhor fala*) nebo jiným obdobným zájmenem (např. šp. *Vd. habla*, kde *usted* - zkráceně *Vd.* - pochází ze středověkého oslovení *Vuestra Merced*, tedy „Vaše Milost“). Další možnost je použít ke zdvořilému oslovení jediného posluchače tvary 3. osoby plurálu včetně příslušného zájmena (např.: něm. *Sie sprechen*; nebo v češtině dnes už archaické „onikání“: *pane Rambousek, co to povídají, oni nemají rozum*). Mnohé jazyky ovšem rozdíl mezi „tykáním“ a „vykáním“ vůbec neznají (např.: angl. *you speak*).

Ponecháme-li gramatiku na chvíli stranou a podíváme-li se na otázku „tykání“ a „vykání“ z hlediska sociolingvistického, pak je třeba konstatovat, že mezi jednotlivými jazyky jsou značné rozdíly, pokud jde o to komu vykat a koho oslovit zdvořilostní formou. Ve srovnání s češtinou je např. ve španělštině tykání mnohem více rozšířeno: tykají si navzájem často i učitelé a studenti, v Latinské Americe tyká často mladý bankovní úředník nebo taxikář i o hodně staršímu klientovi, kterého vidí poprvé, apod. V polštině je ve srovnání s češtinou naopak více rozšířeno vykání: vykají si často i stejně staří kolegové, kteří se znají dlouhou dobu, apod. (viz obr. 40).

angličtina:	španělština:	čeština:	polština:	
<i>you speak</i>	<i>tú hablas</i>	<i>ty mluvíš</i>	<i>ty mówisz</i>	tykání
	<i>Vd. habla</i>	<i>Vy mluvíte</i>	<i>Pan mówi</i>	vykání

Obr. 40: Tykání a vykání z hlediska sociolingvistického

K zajímavému vývoji došlo v brazilské portugalštině u zájmena *Você*. Má stejný původ jako zdvořilé španělské *Usted* a používá se rovněž se slovesem ve tvaru 3. osoby, ale v současném jazyce převzalo funkci tykání a původní zájmeno *tu*, a tedy ani slovesné tvary 2. osoby sg. ani pl., se ve velké části Brazílie už prakticky nepoužívají. Došlo tak k částečnému rozpadu ka-

tegorie osoby, která je na rozdíl od ostatních jazyků pouze dvoučlenná (mluvčí x všichni ostatní).

3.19 OSTATNÍ SLOVESNÉ KATEGORIE

Vedle kategorií času, vidu, osoby a čísla, o nichž jsme se už zmínili, existují v mnoha jazycích ještě kategorie slovesného způsobu a diateze (či slovesného rodu).

U kategorie slovesného způsobu jde o vztah mluvčího k obsahu výpovědi nebo jinými slovy o modalitu. O gramatické kategorii můžeme v tomto případě mluvit, stejně jako ve všech ostatních případech, pouze je-li tato modalita vyjádřena zvláštními formálními prostředky.

Indoevropské jazyky mají k dispozici nejčastěji tři nebo čtyři slovesné způsoby. V sanskrtu a v klasické řečtině byly čtyři: indikativ, konjunktiv, optativ a imperativ. V češtině (a také ve většině dalších indoevropských jazyků) jsou tři: indikativ, kondicionál a imperativ; kondicionál spojuje funkce konjunktivu (*mluvil bych, kdybych mluvil*) a optativu (*abych mluvil*); v některých případech se pro funkce vyjadřované v řečtině optativem používají v češtině prostředky lexikální (např.: *ať žije*).

Bezpříznakovým členem kategorie je indikativ (způsob oznamovací), kterým mluvčí vyjadřuje svůj neutrální, objektivní vztah k obsahu výpovědi. Příznakové jsou všechny ostatní členy, neboť mluvčí jimi vyjadřuje svůj subjektivní vztah k obsahu výpovědi: konjunktiv znamená podmíněnost či možnost, optativ přání a imperativ rozkaz nebo zákaz.

V některých neindoevropských jazycích má kategorie slovesného způsobu až devět členů.

Kategorie diateze (slovesného rodu) se týká vztahu mezi dějem označovaným slovesem a substantivními větnými členy: podmětem a předmětem. U rodu činného (*activum*) je východisko činnosti (konatel děje, *agens*) podmětem a její cíl předmětem (např.: *Karel píše dopis*). U rodu trpného (*passivum*) je cíl činnosti podmětem a konatel děje je vyjádřen nepřímým pádem, např. v češtině má tvar instrumentálu (*dopis je psán Karlem*). U rodu zvratného (*medium* či *reflexivum*) vychází činnost od podmětu a vrací se k němu; jinými slovy: konatel děje a cíl jsou totožné (*Karel se myje* nebo nepřímě i *Karel si zpívá*).

Toto základní schéma ale nepostihuje některé zvláštnosti, zejména pokud jde o činnosti popisované zvratnými slovesy, kde je situace značně složitější a mezi jednotlivými jazyky bývají dost velké rozdíly (viz obr. 41).

O úplné gramatikalizaci zvratného rodu můžeme mluvit zejména tam, kde se zvratné zájmeno „se“ používá ve všech třech osobách, jako např. u jazyků slovanských (*já se ptám, ty se ptáš, on se ptá*).

O činném a trpném rodu nelze hovořit u jazyků ergativních, které používají zcela odlišné ergativní konstrukce (viz 3.17).

Do kategorie diateze se zahrnují i případy, kdy je sloveso doprovázeno jen jedním jmenným doplněním (*Honza jde* - činnost; *Honza leží* - stav) nebo se bez jmenného doplnění zcela obejde (*prší, mrzne*).

č.: příklad:	komentář:
1. <i>Honza se myje.</i>	Základní schéma: konatel děje vykonává činnost a sám je jejím cílem.
2. <i>Honza si myje ruce.</i>	Děj zasahuje jen část konatele, ta je objektem, sám konatel „nepřímým předmětem“.
3. <i>Honza si zpívá.</i>	Obdobná konstrukce; objekt nevyjádřen, ale vyznívá se (<i>zpívá</i>).
4. <i>Honza se líbá s Eliškou.</i> <i>Potkávají se každý den.</i>	Vzájemný (reciproční) vztah: A líbá (potkává) B a naopak; v některých jazycích zvláštní tvary.
5. <i>Dům se staví.</i>	Zvratné pasivum (formálně zvratná konstrukce, obsahově pasivní). Konatel není vyjádřen.
6. <i>Ptám se proč to děláš.</i>	Sloveso je reflexivní pouze na základě konvence; ekvivalenty v jiných jazycích nejsou zvratné (angl.: <i>to ask</i> , šp.: <i>preguntar</i>).

Obr. 41: Příklady funkcí zvratného slovesa

3.2 SYNTAX

3.21 LINEÁRNÍ CHARAKTER VĚTY A JEJÍ STRUKTURA

Syntax - česky též skladba - je ta část gramatiky, která se zabývá stavbou věty. Tradiční definice věty říká, že je to slovní vyjádření určité myšlenky.

Jednou z charakteristických vlastností jazykového znaku je podle Saussura jeho lineární charakter. Znamená to, že jednotlivé znaky nelze při sestavování věty a textu řadit jinak než jeden za druhým, a platí to samozřejmě i pro opačný proces jejich dekodování. Jestliže např. u výtvarných umění, jako je malířství nebo sochařství, na nás působí najednou celá řada prvků - kompozice, barvy, prostor apod., pak u jazyka a u všech umění, která s jazykem pracují,

jako je zejména literatura, jsme nuceni k postupnému lineárnímu dekodování textu slovo za slovem (např. v češtině zleva doprava a shora dolů).

Za lineární výpovědi je ukryta určitá myšlenka, tj. obsah sdělení, který však sám o sobě lineární není. Obsah věty, tj. její význam či sémantická stránka, odpovídá u mluvčího určitému výseku „langue“, tj. určité omezené části rozsáhlého systému pojmů, který je uložen v jeho mozku na základě složitých vztahů a má tedy spíše prostorový charakter. Při verbalizaci tohoto obsahu pak jde o to, jak takové složité a hierarchicky uspořádané pojmy převést s využitím gramatických pravidel do lineární výpovědi.

Jednotlivé jazyky mají společné to, že věta musí mít nutně lineární charakter, ale liší se v tom, jak ji uspořádat. Mají k dispozici pravidla slovosledu, tj. konvenční návod, kterým se řídí pořadí slov ve větě; není přehnané tvrzení, že každý jazyk má vlastní specifická pravidla slovosledu, tj. jinými slovy vlastní způsob, jak nelineární obsah věty, tzv. propoziční bázi, převést do lineárního řetězce konkrétní výpovědi.

Tak např. u spojení podstatného a přídavného jména (*moderní obraz, velký stůl*, apod.) neexistuje žádný logický důvod k jejich vzájemnému postavení ve větě, ale vzhledem k lineárnímu principu výpovědi není možné jiné řešení než jejich postupné zařazení do věty nebo konkrétní výpovědi. Slovan-ské a germánské jazyky dávají na první místo většinou adjektivum, u román-ských jazyků je pořadí většinou opačné, ale všem jazykům světa je společné to, že musí vzájemně postavení těchto větných členů nějakým způsobem ře-šit.

Jazyky se vzájemně liší také mírou volnosti slovosledu. Čeština a ostatní slovanské jazyky mají poměrně volný slovosled. To znamená, že pravidla slovosledu v nich často připouštějí několik možností jak větné členy seřadit; je to patrné na příkladech uvedených na obr. 42.

Z těchto příkladů je vidět, že čeština má značně volný slovosled. Věta o pouhých sedmi slovech má z čistě formálního hlediska osmdesát možných variant, jejichž základní význam je stejný. Pokud uplatníme teorii aktuálního členění větného (jinými slovy teorii funkční větné perspektivy), rozdělí se nám tyto varianty do pěti skupin po šestnácti. Každá skupina je charakteris-tická tím, že klade důraz na jiné slovo, které je umístěno na posledním místě a tvoří tak při normální intonaci tzv. jádro výpovědi („réma“), které přináší nejdůležitější novou informaci. Umístěním větného přízvuku na jinou část výpovědi je ovšem možné zvýraznit jako „réma“ i jiné než poslední slovo. Při důsledném uplatnění teorie aktuálního členění dostaneme tak několik stovek možných variant, které všechny používají pouhých sedm slov a odpovídají

jediné myšlence. Ponecháváme zde stranou fakt, že je možné vyjádřit tuto myšlenku i s použitím jiných výrazů (např. *nebyl jsem schopn, neměl jsem možnost, neměl jsem čas* apod. místo *nemohl jsem*, nebo *a je mi to líto, je mi to líto, lituji, ale místo bohužel*, případně vedle tohoto výrazu, atd.). Počet možných variant by pak značně přesáhl tisíc.

1. Včera jsem bohužel nemohl ten dopis napsat.
2. Včera jsem nemohl bohužel ten dopis napsat.
3. Včera jsem ten dopis bohužel nemohl napsat.
4. Včera jsem ten dopis nemohl bohužel napsat.
5. Bohužel jsem nemohl včera ten dopis napsat.
6. Bohužel jsem včera nemohl ten dopis napsat.
7. Bohužel jsem nemohl ten dopis včera napsat.
8. Bohužel jsem včera ten dopis nemohl napsat.
9. Nemohl jsem bohužel včera ten dopis napsat.
10. Nemohl jsem včera bohužel ten dopis napsat.
11. Nemohl jsem ten dopis včera bohužel napsat.
12. Nemohl jsem ten dopis bohužel včera napsat.
13. Ten dopis jsem nemohl bohužel včera napsat.
14. Ten dopis jsem bohužel nemohl včera napsat.
15. Ten dopis jsem včera bohužel nemohl napsat.
16. Ten dopis jsem včera nemohl bohužel napsat.
17. Bohužel jsem nemohl ten dopis napsat včera.
-
33. Včera jsem nemohl ten dopis napsat, **bohužel**.
-
49. Včera jsem bohužel ten dopis napsat **nemohl**.
-
65. Včera jsem bohužel nemohl napsat **ten dopis**.
-
80. Bohužel jsem včera nemohl napsat **ten dopis**.

Obr. 42: Příklad volného slovosledu v češtině

Přes značnou volnost slovosledu jsou v uvedeném příkladu také prvky slovosledu pevného: a) ukazovací zájmeno *ten* stojí před příslušným substantivem a tvoří s ním jeden celek; b) pomocné sloveso *jsem* stojí vždy na dru-hém místě ve větě. Pořadí těchto dvou zákonitostí vyjadřuje i jejich preferen-ci (viz příklady 13-16, v nichž dochází ke „střetu zájmů“).

Podobně jako pomocné sloveso *jsem* se chovají v češtině i další tzv. příklonky, tj. krátká pomocná slova, která nemají vlastní přízvuk a stojí v české větě vždy na druhém místě hned za úvodním slovem, víceslovným výrazem nebo podřadící spojkou. Pevný slovosled se netýká pouze tohoto jejich umístění, ale i jejich vzájemného postavení v případě, že se jich ve větě sejde několik. Na obr. 43 uvádíme příklady vět, z nichž vyplývá toto pevné postavení českých příklonek i jejich vzájemná hierarchie.

1. místo (volný slov.)	2. místo		3. zbytek věty		3. zbytek věty (volný slovosled)
	A:	B:	C:	D:	
já	jsem	se	mu	to	měl pokusit vynahradit
měl	jsem	se	mu	to	pokusit vynahradit
oni		se	ji	to	měli pokusit vynahradit
měl	bych	se	Vám	to	pokusit vysvětlit sám
opravdu	jsem	si		Vás	takhle nepředstavoval
takhle	jsem	si		Vás	opravdu nepředstavoval
neodvážil	by	se	mi	to	řict do očí
Karel	by	se	mi	to	neodvážil řict do očí
že	by	se	ti	to	asi také nelíbilo
také	by	se	ti	to	asi nelíbilo
asi	by	se	ti	to	také nelíbilo
moje dcera	by		mi	ho	určitě přestavila
vy	jste	se	mu	to	rozhodli oznámit pozdě
rozhodli	jste	se	mu	to	oznámit pozdě
rádi	jsme		mu	je	představili
představili	by	se	nám		asi sami
asi	by	se	nám		představili sami
sami	by	se	nám		asi nepředstavili
kteří	by	se	nám		sami asi nepředstavili
raději	jsi		mu	ji	měl dát sám
protože	jsi		mu	ji	měl dát raději sám
ještě jednou	bych	si		to	chtěl promyslet
chtěl	bych	si		to	ještě jednou promyslet

Hierarchie příklonek: A) pomocná slova *jsem* nebo *bych*; B) zvrtné zájmeno *se* nebo *si*; C) 3. pád zájmen; D) 4. pád zájmen.

Obr. 43: Příklady pevného slovosledu českých příklonek

Celá řada jazyků má mnohem pevnější slovosled než čeština. Značné rozdíly jsou mezi jazyky syntetickými a analytickými. V češtině je např. běžné začínat větu přímým předmětem (viz věty 13-16 na obr. 42). Často je to usnadněno tím, že takovou funkci signalizuje tvar akuzativu (např.: *tu knihu jsem nečetl; toho člověka nezná nikdo*). V jazycích analytického typu, jako je např. angličtina, je běžné pořadí: podmět - přísudek - předmět. Začínat větu přímým předmětem je v takových jazycích buď zcela nemožné nebo přinejmenším vzácné, a pak to vždy vyžaduje doplnění dalšími prostředky (např. zájmenem), které takovou funkci dodatečně označí.

Ať už jsou ale pravidla slovosledu v jednotlivých jazycích jakkoli různá, je vhodné si uvědomit, že jsou vynucena právě lineárním charakterem jazyka a že se za lineárními výpověďmi vždy ukrývá určitý obsah či myšlenka, které nemají lineární charakter, jsou složitě strukturovány, jejich základní prvky jsou spojeny předivem nejrůznějších vztahů, některé jsou si bližší a jiné vzdálenější, atd. K těmto vztahům se ještě vrátíme v dalších částech této kapitoly.

3.22 VĚTA A TEXT

Naprostá většina výpovědí, s nimiž se v běžném životě setkáváme, tvoří část většího celku - textu. S okolním textem je každá výpověď spojena po stránce formální a zejména obsahové do té míry, že je-li z něho vytržena, často nám poskytne informaci velmi omezenou nebo dokonce vůbec žádnou.

1. *Zůstává mu už jen několik minut života.*
2. *Přesto - a to je nutné zdůraznit - tu nezasáhla žádná fonetická změna, která by ten či onen z posunů vyvolala.*
3. *Jen někteří jeho tajní nepřátelé ho po straně pomlouvali a nemohli potlačit své rozhořčení.*

Obr. 44: Náhodně vybrané výpovědi

Na obr. 44 jsou uvedeny tři věty, které byly vybrány zcela náhodně z různých textů podle tohoto klíče: a) vybrat namátkou tři různé knihy; b) otevřít je na libovolné straně; c) vypsát třetí větu od začátku sudé strany.

U první věty nevíme především, kdo umírá, ale neznáme ani prostředí, příčiny smrti nebo její důsledky pro okolí umírajícího, zkrátka místo, čas ani jiné okolnosti. Proto se informace, kterou nám tato věta poskytuje, blíží nule. U druhé věty se dozvídáme, že došlo k nějakému posunu a že ho nezpůsobila žádná fonetická změna, ale netušíme k jakému posunu došlo, čím byl způso-

ben ani co znamená „přesto“. A rozbořem třetí věty sotva zjistíme, koho jeho tajní nepřátelé pomlouvali a z jakého důvodu byli rozhořčeni.

S podobnou situací se setkáme u naprosté většiny vět vytržených z kontextu. Toto zjištění vedlo některé lingvisty v 70. letech k závěru, že základní jednotkou jazyka není věta, ale text; vznikla tak textová lingvistika, která zdůrazňuje význam kontextu pro pochopení informací obsažených ve větě a zavádí několik termínů (*koheze, koreference* apod.), které mají naznačit vzájemnou spojitost či souvislost vět jako dílčích prvků vyššího útvaru. Formálními prostředky, které takovou souvislost potvrzují, jsou např. tzv. deiktické prvky, které odkazují na informace uvedené v jiné části textu. V našich příkladech to jsou zejména tyto prvky: (1) zájmeno *mu*; (2) adverbium *tu*; (3) zájmena *jeho, ho*. Ty odkazují na předcházející části textu, bez kterých se při dekódování informací neobejdeme (podrobněji o textové lingvistice viz 6.4).

3.23 JEDNODUCHÁ VĚTA A JUXTAPOZICE

Výpověď označená v psané podobě na začátku velkým písmenem a na konci tečkou může obsahovat různý počet větných členů - od jednoho až do několika desítek. Může být tvořena jednou větou nebo se členit do menšího či většího počtu vět, které jsou navzájem propojeny různými vztahy.

Existuje v zásadě pět různých typů takových výpovědí: A) věta jednoduchá, B) juxtapozice, C) souvětí souřadné, D) souvětí podřadné a E) složitá konstrukce obsahující několik vět hlavních i vedlejších. V tomto pořadí se výpovědi nepochybně vyvíjely v procesu rozvoje jazyka u člověka (od primitivních forem do dnešních rozvinutých jazyků) a stejný vývoj se opakuje také v jazyce malých dětí.

Zde se budeme zabývat prvními dvěma typy (A, B), které spolu navzájem úzce souvisí. Na obr. 45 uvádíme přehled základních typů jednoduchých vět a dva příklady juxtapozice. Další typy (C, D, E) probereme v následujících oddílech (viz 3.24 - 3.26).

Naprostá většina všech vět obsahuje oba základní větné členy: **podmět** a **přísudek**; jsou to věty dvoučlenné. V některých případech jeden z obou těchto členů chybí a v tom případě mluvíme o větách jednočlenných. Pokud chybí přísudek, jde o jednočlennou větu jmennou (viz příklad 1), pokud chybí podmět, jedná se o jednočlennou větu slovesnou (2).

A) Jednoduché věty	
(1) <i>Náměstí republiky.</i>	Věta jednočlenná neslovesná.
(2) <i>Prší.</i>	Věta jednočlenná slovesná.
(3) <i>Honza je student.</i>	Holá věta: S + P (V _{CO} + J)
(4) <i>Babička spala.</i>	Holá věta: S + P (V _{IN})
(5) <i>Prodal jsem auto.</i>	S (já) + P (V _{TR}) + O
(6) <i>Řeknu ti to zítra.</i>	S (já) + P (V _{TR}) + NPř + O + PU
(7) <i>Můj přítel mi koupil minulý týden v Praze atlas Evropy.</i>	(R + S) + NPř + P (V _{TR}) + (R + PU) + (PU) + (O + R)
Zkratky:	
S - podmět (subjekt)	J - jmenná část přísudku
P - přísudek (predikát)	O - přímý předmět (objekt)
V _{CO} - sponové sloveso	NPř - nepřímý předmět
V _{TR} - tranzitivní sloveso	PU - příslovečné určení
V _{IN} - intransitivní slov.	R - rozvíjející větný člen
B) Juxtapozice	
(8) <i>Vím to; zařídím se podle toho.</i>	Přechod od jednod. věty k souvětí;
(9) <i>Nepůjdu tam; nemám čas.</i>	obsahová souvislost; bez spojek

Obr. 45: Základní typy jednoduchých vět a juxtapozice

Často se setkáváme s větami, v nichž podmět „je zamlčen“, tj. není vyjádřen samostatným větným členem, ale je zcela jasně označen koncovkou slovesa (gramatickou kategorií osoby - 5, 6). Takové věty jsou dvoučlenné.

U vět dvoučlenných je třeba rozeznat věty s přísudkem jmenným (sponové sloveso + jméno, příklad 3) a věty s přísudkem slovesným (významové sloveso, 4 - 7). Holá věta má pouze podmět a přísudek (3, 4). Za holý přísudek se považují i složené slovesné tvary (5); rozdíl mezi tvary *prodávám* a *prodal jsem* je pouze v tom, že se v prvním případě vyjadřují slovesné kategorie koncovkou (typ syntetický) a v druhém případě pomocným slovesem (typ analytický).

Věta často obsahuje tranzitivní sloveso, které vyžaduje doplnění přímým předmětem (v češtině ve 4. pádu, viz příklad 5). Intransitivní slovesa takové doplnění nepřipouštějí (4).

Každá věta může obsahovat také další doplnění slovesa: nepřímý předmět (ve 3. pádě) a příslovečné určení (místa, času, způsobu). Příklad (6) je věta, která obsahuje vedle základních větných členů (podmět a přísudek)

i všechny tři druhy doplnění přísudku (přímý a nepřímý předmět i příslovečné určení).

Kterýkoli z uvedených větných členů (kromě přísudku) může být doplněn dalšími rozvíjecími větnými členy. Příkladem takové rozvíté věty je (7). Strukturu věty je možné znázornit několika různými způsoby (viz 3.28).

Juxtapozice (8, 9), jinými slovy souřadné přiřazování, je přechod mezi jednoduchými větami a souvětím. Je to volné spojení jednoduchých vět, které spolu obsahově souvisí. K tomu, aby mohly být považovány za souvětí, jim chybí spojka. Místo ní jsou odděleny v psaném jazyce nejčastěji středníkem, v mluveném je jejich rozhraní signalizováno tak, že hlas zpravidla neklesá tolik jako u samostatné věty ukončené tečkou a mezera mezi nimi bývá kratší nebo se dokonce blíží nule.

3.24 SOUVĚTÍ SOUŘADNÉ

Souvětí souřadné je spojení dvou (nebo více) jednoduchých vět, které spolu obsahově souvisí. Po formální stránce je pro takovou konstrukci charakteristické, že obě věty jsou k sobě připojeny pomocí souřadící spojky a hlas klesá až na konci celé konstrukce. V psaném jazyce je takový konec označen tečkou.

Od juxtapozice se souvětí liší právě jen tím, že jsou jeho věty spojeny pomocí spojky; ta u juxtapozice chybí. Z tohoto hlediska má juxtapozice k souvětí velmi blízko. Po stránce formální jí sice chybí spojka, ale povaha spojení je i bez ní jasná, jak to vyplývá z porovnání juxtapozice *vím to; zařídím se podle toho* a souvětí *vím to a zařídím se podle toho*. Značný rozdíl je naopak mezi souvětím souřadným a podřadným.

Souřadné spojení (cizím slovem *parataxe*) znamená spojení dvou syntaktických prvků, které na sobě nejsou obsahově ani formálně závislé, a mohou tedy existovat jeden bez druhého. V širším smyslu to může být např. spojení jednotlivých morfémů (*Zeměkoule*), výrazů (*chlapci a děvčata; mladí i starí; upřímně a vesele*), syntagmat (*dobrý hráč karet, ale špatný společník; psát dopis a poslouchat rozhlas*), avšak nejčastěji se užívá termín *parataxe* v užším smyslu právě pro označení souřadně spojených vět, jinými slovy pro označení souvětí souřadného.

Také pro souřadně spojené věty platí, že jsou na sobě nezávislé; proto se kterákoli z nich může vyskytnout i samostatně nebo ve spojení s jinými větami.

Na obr. 46 uvádíme příklady tři základních typů souvětí souřadného. Jsou to souvětí slučovací, odporovací a vylučovací. Lingvisté se často liší, pokud jde o ostatní možné typy souřadného souvětí, ale u těchto tří základních typů zpravidla k rozdílům nedochází.

C) Souvětí souřadné	
Slučovací:	(10) <i>Vím to a zařídím se podle toho.</i> (11) Jana <u>ani</u> nepřišla, <u>ani</u> se neomluvila.
Odporovací:	(12) <i>Dnes nemám čas, <u>ale</u> zítra to určitě udělám.</i> (13) Jana nepřišla, <u>avšak</u> aspoň se omluvila.
Vylučovací:	(14) <i>Řekni mi to hned, <u>nebo</u> mi zítra zavolej!</i> (15) <u>Bud'</u> Jana přijde, <u>nebo</u> se aspoň omluví.

Obr. 46: Základní typy souvětí souřadného

3.25 SOUVĚTÍ PODŘADNÉ

V této části si všimneme toho, co je to podřadné spojení, jak se liší souvětí podřadné od souvětí souřadného a jaké jsou jeho základní typy.

Podřadné spojení (cizím slovem *hypotaxe*) je v širším smyslu spojení dvou gramatických prvků, z nichž jeden je řídicí a může stát sám o sobě, kdežto druhý je na něm závislý. Takovými prvky mohou být např. morfémy (*rozdělit, trojúhelník*), výrazy (*velký dům, kniha básní, psát dopis, velmi dobře*), syntagmata (*špatný odhad ministerstva financí; dobře poslouchat rozhlasové zprávy*) apod., ale nejčastěji se termín *hypotaxe* používá pro označení vztahu mezi hlavní a vedlejší větou, tedy pro souvětí podřadné. V takovém spojení představuje hlavní věta řídicí a nezávislý prvek. Naproti tomu je vedlejší věta formálně i obsahově závislá na větě hlavní a nemůže bez ní existovat.

Mezi souvětím souřadným a podřadným je zásadní rozdíl. U souřadného souvětí jde vždy o spojení dvou (nebo více) vět jednoduchých, kdežto souvětí podřadné vzniká vždy z jediné věty jednoduché. Dochází k tomu tehdy, když se některý z jejích větných členů rozvine do té míry, že se v něm objeví sloveso s osobním zakončením (nikoli tedy jmenné tvary slovesné, jako je infinitiv *psát*, přičestí *píšící* nebo podstatné jméno slovesné *psaní*). Takový osobní slovesný tvar, např. *píše*, zastává totiž vždy funkci přísudku a stává se tak jádrem nové věty.

Charakter a typ vedlejší věty je dán právě tím, kterému větnému členu původní věty jednoduché odpovídá. Jako příklad může sloužit věta (16) z obr. č. 47, na kterém uvádíme základní typy vedlejších vět. Porovnejme věty:

Uchazeč o místo poslance musí přesvědčit voliče.

(16) *Kdo chce vyhrát volby, musí přesvědčit voliče.*

V obou případech odpovídá podtržená část podmětu a nepodtržená část přísudku. V prvním případě jde ale o rozvitý podmět jednoduché věty, kdežto v druhém případě se v podmětové části objevil osobní tvar slovesa (*chce*), takže funkci podmětu zastává vedlejší věta podmětná a z původní jednoduché věty se tak stalo souvětí podřadné. Na tomto principu jsou založeny všechny typy vedlejších vět.

D) Souvětí podřadné

Vedlejší věty substantivní (stojí na místě podmětu, předmětu, ...):

- (16) *Kdo chce vyhrát volby, musí přesvědčit voliče.* (podmětná)
 (17) *Všichni svorně tvrdí, že o tajném kontu nevěděli.* (předmětná)

Vedlejší věty adjektivní (zastupují přídavné jméno, přívlastek):

- (18) *Projev, který jsme právě slyšeli, nás nepřesvědčil.* (vztažná)

Vedlejší věty adverbiální (zastupují příslovce času, místa, ...)

- (19) *Když jsem ho poslouchal, udělalo se mi špatně.* (časová)
 (20) *Kde se hospodaří, tam se dobře daří.* (místní)
 (21) *Vypnul jsem televizi, protože nesnáším násilí.* (důvodová)
 (22) *Kdybych mohl, odjel bych na ostrovy Bora-Bora.* (podmínková)
 (23) *I když je to málo pravděpodobné, přemyslím o tom.* (připustková)
 (24) *Koruna oslabila, takže teď platíme 20 Kč za marku.* (důsledková)
 (25) *Babička má velké oči, aby Karkulku lépe viděla.* (účelová)

Obr. 47: Základní typy vedlejších vět

Při klasifikaci vedlejších vět se zásadně řídíme tím, že každá taková věta zastává funkci určitého větného členu věty hlavní. Základní klasifikace rozlišuje věty substantivní, adjektivní a adverbiální. Protože substantivum zastává ve větě zejména funkce podmětu nebo předmětu, setkáváme se v praxi nejčastěji s vedlejšími substantivními větami podmětnými (16) nebo předmětnými (17). Pro takové věty, které zastávají funkci přímého předmětu (17), se v naší praxi vžil název vedlejší věty „obsahové“. Jsou to např. věty *řekl, že nemá čas; chce, abych přišel; nevím, co budu dělat* (řekl něco, chce něco, nevím něco). Patří ve všech jazycích k velmi častým typům vedlejších vět.

Vedlejší věty adjektivní (18) odpovídají z hlediska morfologie adjektivu a z hlediska syntaxe přívlastku. Mají stejnou funkci jako každý jiný přívlastek, totiž blíže určovat substantivum (podmět, předmět, doplněk), k němuž se vztahují. Vžil se pro ně název vedlejší věty „vztažné“.

Konečně vedlejší věty adverbiální (příslovečné) zastávají v souvětí funkci příslovečného určení času, místa, atd., a podle toho dostávají názvy „příslovečná časová“ atd. (viz 19-25). Zvláštní případ jsou vedlejší věty přísudkové; ty jediné neodpovídají větnému členu hlavní věty, ale pouze jedné jeho části, totiž jmenné části jmenného přísudku (srovnej větu jednoduchou *ta studentka je hezká* a souvětí *ta studentka je taková, jakou jsem si představoval*).

3.26 SLOŽITÉ VĚTNÉ KONSTRUKCE

Až dosud jsme si uváděli takové příklady souvětí, v nichž se objevovaly vždy jen dvě věty. V praxi se ale často setkáváme se složitějšími souvětími, v nichž se kombinuje větší počet vět spojených různě uspořádanými vzájemnými vztahy. Šest takových složitějších konstrukcí uvádíme na obr. 48. Při jejich rozboru nám půjde zejména o zjišťování počtu a typů jednotlivých vět, ale věnujeme se i dalším otázkám, jako je existence mnohonásobných větných členů a podstata syntagmat. Základní statistické údaje jsou uvedeny na obr. 49.

Při syntaktickém rozboru je vhodné zjistit nejprve počet vět, z nichž se dané souvětí skládá. Zpravidla k tomu postačí zjistit počet slovesných tvarů s osobní koncovkou, protože pouze takové tvary mohou zastávat funkci přísudku. Jediná komplikace může nastat, když se několik takových souřadně spojených přísudků vztahuje k společnému podmětu, jako např. u věty: ... *Vosátku, který se ... hlásil jako krajan, švadronil španělsky ... a všechny zval ...* (příklad 27); v tom případě máme dvě možnosti jak takovou konstrukci posuzovat: a) řídit se významem, tj. považovat slovesné tvary za mnohonásobný přísudek (téhož podmětu) a celou konstrukci za jedinou větu; b) řídit se formou, tj. považovat každý slovesný tvar za přísudek samostatné věty (přestože všechny tyto věty mají týž podmět). Blíží se nám první z obou možností, ale připustit je třeba obě.

Tento problém odpadá, mají-li přísudková slovesa vždy jiný podmět, jako např. *kdyby ... někdo řekl, že Kitty zemřela, že on zemřel s ní, že jejich děti jsou andělé a že zde stojí před tváří boží* (28). Pak jde nepochybně o různé věty, v tomto případě čtyři.

Počet vět jednotlivých složitých konstrukcí nemusí nutně být přímo uměrný celkovému počtu jejich použitých slov. Vždyť např. souvětí (26) má jen 10 slov a skládá se ze čtyř vět, ale souvětí (27) má 103 slova a skládá se z pouhých tří vět. V prvním případě připadají na jednu větu průměrně dvě a půl slova, v druhém 34 slov.

E) Složitě větné konstrukce

(26) *Ženy nevědí, co chtějí, a nedají pokoj, dokud to nedostanou.*

(27) *Velké transatlantické parníky z Buenos Aires, Montevidea, Ria de Janeiro, Pernambuco, lodí s mateřským přístavem New Orleans, Tampico, Vera Cruz, bachraté lodí nabírající náklad v Cayenne, Paramoribu, Georgetownu, Maracaibu a Cartageně, lodí zastavující se v Colonu, Habaně, Kingstonu, Port au Prince, lodí, na nichž se plavili lidé z Argentiny, Brazílie, Guayany, Venezuely, Kolumbie, Kostariky, Nicaraguy, Hondurasu, Guatemaly, Mexika, Texasu a Arkansasu, lidé z Antill a Yucatanu - ty všechny poznávaly zjizveného Ference Vosátku, který se k bílým i k barevným hlásil jako krajan, švadronil španělsky, francouzsky, anglicky, holandsky, paterou řečí nigrů a desaterým nářečím indiánským a všechny zval do svého útulku, k Námořnickově nevěstě. (Eduard Bass, 1955, s. 303, starší pravopis neopraven.)*

(28) *Kdyby byl předtím Levinovi někdo řekl, že Kitty zemřela, že on zemřel s ní, že jejich děti jsou andělé a že zde stojí před tváří boží - nic by se nebyl divil. Ale když se teď vrátil do světa skutečnosti, dalo mu velkou námahu, aby si uvědomil, že je živa a zdráva a že ten nemožně vřeštící tvor je jeho syn. (Lev Nikolajevič Tolstoj, 1964, s. 703.)*

(29) *Každý divadelní podnikatel, každá herecká společnost si měnili text po svém, upravovali jej, přidávali verše, škrtili v textu a krátili, vypouštěli celé role atd.; často bývala hra tištěna, dostalo-li se jí totiž štěstí tisku a nezůstala-li v rukopise, teprve a výhradně v takové upravené nebo zmrzačené podobě. (Václav Černý, 1996, s. 37.)*

(30) *Kdybych mohl psát o jeho knížkách, o jeho poetické demokratičnosti, o jeho geniálním optimismu, byl by to nejveselejší z mých listů; ale protože jsem si vzal do hlavy psát jenom o tom, co jsem viděl svýma očima, popisuji vám rozsáhlého pána, jenž prostorovým útvarem připomíná Viktora Dyka, má mušketýrské kníry a plachá, chytrá očka pod skřípцем a rozpačité ruce, jaké mívají tlustí lidé, a vlající kravatu; je to zároveň dítě, obr, kudrnatý beránek a tur; má velkou brunátnou hlavu zamýšleného a vrtoslivého výrazu a na první pohled ve mně budil ostych a prudkou náklonnost; vickrát jsem ho neviděl. (Karel Čapek o G. K. Chestertonovi, 1980, s. 147.)*

(31) *..., Bořivoj psal úporně dál a kromě kladných, prostých a zásadně vítězících bezzemků přibývali v jeho stále tlustších románech z dávných století knížata se zlatými řetězy kolem hrdel, krásné hraběnky ověšené perlami a démanty flirtující za vějíři, lesk křišťálových lustrů v benátských zrcadlech, třpyt dvorských plesů, jemné cinkání masivního zlata na zeleném suknu hráčských stolků a vzdechy lásky v budoárech potažených růžovým hedvábím. (Vladimír Páral, 1990, s. 248.)*

Obr. 48: Příklady složitých souvětí

- (26) Počet slov: 10 Počet vět: 4 (2 hlavní + 2 vedlejší)
 Hlav. věty: *nevědí + nedají pokoj* (souvětí souřadně slučovací)
 Vedl. věty: *chtějí* (obsahová), *nedostanou* (přísllovečná časová)
- (27) Počet slov: 103 Počet vět: 3 (1 hlavní + 2 vedlejší)
 Hlav. věta: *parníky, lodí, ..., ty všechny poznávaly Vosátku*
 Vedl. věty: *na nichž se plavili lidé* (vztažná); *kteřý se hlásil, švadronil a zval* (vztažná)¹⁾
- (28) Počet slov: 60 Počet vět: 11 (2 hlavní + 9 vedlejších)
 Hlav. věty: *nedivil by se, ale dalo mu velkou námahu* (odporovací)
 Vedl. věty: *kdyby někdo řekl* (podmínková); *že Kitty zemřela, že on zemřel, že děti jsou, že stojí* (4 věty obsahové souřadně spojené); *když se vrátil* (přísllovečná časová) *aby si uvědomil* (podměťová, závislá na hlavní) *že je živa, že je syn* (2 věty obsahové, souřadně spojené, závislé na vedl. větě *aby si uvědomil*)
- (29) Počet slov: 47 Počet vět: 4 (2 hlavní + 2 vedlejší)
 Hlav. věty: *měnili, upravovali, přidávali, škrtili, krátili, vypouštěli* (mnohonásobný přísudek)²⁾
hra bývala tištěna (připojena juxtapozicí)
 Vedl. věty: *dostalo-li se a nezůstala-li* (2 věty podmínkové souřadně mezi sebou spojené)
- (30) Počet slov: 98 Počet vět: 12 (6 hlavních + 6 vedlejších)
 Hlav. věty: *byl by to*
; popisují vám (odporovací, připojena juxtapozicí)
; je to (připojena juxtapozicí)
; má hlavu a budil ve mně (2 věty - souvětí souřadně slučovací, připojené juxtapozicí)
; neviděl jsem ho (připojena juxtapozicí)
 Vedl. věty: *kdybych mohl* (podmínková)
protože jsem si vzal do hlavy (důvodová)
co jsem viděl (předmětná, závislá na důvodové)³⁾
jenž připomíná, má kníry (2 souřadné věty vztažné)
jaké mívají (vztažná, závislá na předch. vztažné)
- (31) Počet slov: 62 Počet vět: 2 (obě hlavní)
 Hlav. věty: *Bořivoj psal a v románech přibývali* (souvětí souřadně slučovací)

¹⁾Věta s mnohonásobným přísudkem. Pokud uplatníme formální hledisko (osobní tvar slovesa = věta), pak jde o tři věty vedlejší.

²⁾Věta s mnohonásobným přísudkem. Při uplatnění formálního hlediska by šlo o šest vět tvořících souvětí souřadně slučovací.

³⁾Z čistě formálního hlediska jde o větu vztažnou (*o tom, co jsem viděl* - stejně jako např. *o muži, kterého jsem viděl*).

Obr. 49: Základní statistika složitých souvětí

Tyto rozdíly jsou způsobeny tím, do jaké míry jsou rozvinuty jednotlivé větné členy. Holá věta se skládá z podmětu a přísudku, zpravidla tedy ze dvou nebo u jmenného přísudku ze tří slov (*Babička spala. Honza je student.*). Slovesný přísudek může být doplněn přímým a nepřímým předmětem a příslovečným určením (*Karel mi to řekne zítra*). Kterýkoli z těchto pěti základních větných členů pak může být jednak doprovázen libovolným množstvím rozvíjejících větných členů, které jsou na něm závislé (vztah *hypotaxe*), jednak se vedle něho mohou objevit další souřadně připojené větné členy se stejnou syntaktickou funkcí (*parataxe*).

Podmět:

Velké transatlantické parníky z Buenos Aires, Montevidea, Ria de Janeiro, Pernambuca (27);

krásné hraběnky ověšené perlami a démanty flirtující za vějíři (31)

Přímý předmět:

(má) velkou brunátnou hlavu zamyšleného a vrtošivého výrazu (30);

(má) plachá, chytrá očka pod skřipcem (30)

Príslovečné určení místa:

v jeho stále tlustších románech z dávných století (31)

(všecky zval) do svého útluku, k Námořnickově nevěstě (27)

Príslovečné určení způsobu:

(švadronil) desaterým nářečím indiánským (27)

Obr. 50: Příklady rozvíjených větných členů (hypotaxe)

Na obr. 50 uvádíme několik příkladů bohatě rozvíjených větných členů. Z hlediska morfologického může být např. substantivum blíže určeno adjektivem, číslovkou, zájmenem, jiným substantivem apod., adjektivum adverbium, atd. V rámci syntaxe ovšem nemluvíme o slovních druzích, ale spíše nás zajímají větné členy. Konkrétně to znamená, že např. podmět, předmět nebo příslovečné určení mohou být doplněny shodným přívlastkem (*transatlantické parníky, nářečím indiánským*), neshodným přívlastkem (*parníky z Montevidea, hlavu zamyšleného výrazu*), přístavkem (*do svého útluku, k Námořnickově nevěstě*), apod.

Kterýkoli z rozvíjejících větných členů může být doplněn dalším rozvíjícím členem. Tak např. v příslovečném určení „v jeho stále *tlustších románech*“ je přívlastek *tlustších* blíže určen rozvíjícím výrazem *stále*. Několikanásobné postupné rozvíjení (a tedy i postupnou závislost) je možné pozorovat např. u rozvíjených podmětů „*jemné cinkání masivního zlata na zeleném suknu hráčských stolků*“ a „*vzdechy lásky v budoárech potažených růžovým hedvábím*“ (31).

Na obr. 51 jsou uvedeny příklady druhého způsobu rozvíjení vět, kdy se k libovolnému větnému členu souřadně připojí další nebo několik dalších větných členů se stejnou syntaktickou funkcí a vznikne tak mnohonásobný větný člen.

Podmět:

přibývali v ... románech ... knížata ..., hraběnky ..., lesk ..., třpyt ..., cinkání ... a vzdechy lásky (31)

Jmenný přísudek:

je to zároveň dítě, obr, kudrnatý beránek a tur (30)

Přímý předmět:

(má) ... kníry a ... očka ... a ruce ..., a ... kravatu (30)

Nepřímý předmět:

Kdybych mohl psát o jeho knížkách, o jeho poetické demokratičnosti, o jeho geniálním optimismu (30)

Príslovečné určení způsobu:

švadronil španělsky, francouzsky, anglicky, holandsky, paterou řečí nigrů a desaterým nářečím (27)

Obr. 51: Příklady mnohonásobných větných členů (parataxe)

Když si uvědomíme, že se oba uvedené způsoby rozvíjení vět často vzájemně kombinují, není divu, že tak mohou vzniknout velmi dlouhé věty i větné členy obsahující několik desítek slov. Jako příklad zde může sloužit hlavní věta z příkladu (27):

Velké transatlantické parníky z Buenos Aires, Montevidea, Ria de Janeiro, Pernambuca, lodi s mateřským přístavem New Orleans, Tampico, Vera Cruz, bachraté lodi nabírající náklad v Cayenne, Paramoribu, Georgetownu, Maracaibu a Cartage

ne, lodí zastavující se v Colonu, Habaně, Kingstonu, Port au Prince, lodí, (na nichž se plavili ...)- ty všechny poznávaly zjizveného Ference Vosátku, ...

Celá věta se skládá ze 48 slov; odečteme-li z této věty poslední čtyři slova (přísudek a přímý předmět), zbude nám rozvitý mnohonásobný podmět, který obsahuje 44 slov.

3.27 ZKRACOVÁNÍ VĚT A POLOVĚTNÉ VAZBY

Věty vedlejší je možné považovat, jak jsme viděli, za výsledek procesu, při kterém se větný člen rozvine do té míry, že se v něm objeví slovesný tvar s osobní koncovkou (viz 3.25).

V jazyce je ale běžný také opačný proces, během něhož sloveso (např. *čte*) ztratí osobní zakončení a změní se na neosobní tvar slovesný (příčestí *čtoucí, přečtený*, infinitiv *číst*, podstatné jméno slovesné *čtení*) nebo dokonce na podstatné jméno od slovesa odvozené (*čítba*). V takovém případě se naopak z věty stává pouhý větný člen jiné věty.

Tento proces má zpravidla za následek zkrácení věty a souvětí; používá se tehdy, když se např. konatel děje vyrozumívá z kontextu nebo je pro danou výpověď nepodstatný. Zkracování vět je umožněno tím, že je v neosobních tvarech slovesných ukryta (koncentrována, kondenzována) jak příslušná činnost, tak i její konatel. Proto se těmto tvarům někdy říká *kondenzory*.

Také za obvyčejným vztahem determinace (např. *velký dům*) je možné vidět původní větu (*dům je velký*). Při takovém pohledu by také kterýkoli přívlastek splňoval funkci kondenzoru.

Sečteme-li všechny tyto úvahy, pak nepřekvapuje, že za jedinou rozvitou větou můžeme najít celou řadu ukrytých dílčích vět, které jsou „kondenzovány“ do pouhých větných členů. Velmi ilustrativní je druhá hlavní věta příkladu (31):

kromě kladných, prostých a zásadně vítězících bezzemků přibývali v jeho stále tlustších románech z dávných století knížata se zlatými řetězy kolem hrdel, krásné hraběnky ověšené perlami a dýmanty flirtující za vějíři, lesk křišťálových lustrů v benátských zrcadlech, třpyt dvorských plesů, jemné cinkání masivního zlata na zeleném suknu hráčských stolků a vzdechy lásky vbudoárech potažených růžovým hedvábím

Za touto jedinou větou jsou ukryty tyto činnosti a stavy: bezzemci *byli* kladní, *byli* prostí a *vítězili*, to *bylo* zásadní; a kromě toho on (Bořivoj) *psal* romány, které *byly* stále tlustší a *odehrávaly se* v dávných stoletích; knížata *měla* kolem hrdel řetězy, ty *byly* ze zlata; hraběnky *byly* krásné, *ověsily se*

perlami a dýmanty, *ukrývaly se* za vějíři a *flirtovaly*; lustry *byly* z křišťálu a *leskly se* v zrcadlech, která *pocházela* z Benátek; plesy, které *se konaly* na dvorech, *se třpytily*; zlato *bylo* masivní, *leželo* na stolicích a *cinkalo*, *byl* to jemný cinkot, stolky *byly určeny* k hrám a *měly* sukno, které *bylo* zelené; lidé *pobývali* v budoárech a *vzdychali*, protože *byli zamilovaní*, budoáry někdo *potáhl* hedvábím, které *bylo* růžové.

Angličtina:

- A) *I must take a plane, in order that I should be there in time.*
 B) *I must take a plane, to be there in time.*

Němčina:

- A) *Ich muß ein Flugzeug nehmen, damit ich rechtzeitig dort bin.*
 B) *Ich muß ein Flugzeug nehmen, um rechtzeitig dort zu sein.*

Francouzština:

- A) *Je dois prendre l'avion, pour que j'y sois à temps.*
 B) *Je dois prendre l'avion, pour être là à temps.*

Španělština:

- A) *Tengo que tomar el avión, para que esté allí a tiempo.*
 B) *Tengo que tomar el avión, para estar allí a tiempo.*

Ruština:

- A) *Мě přijďotsja letěť na samolotě, čtoby ja pribyl tuda vovremja.*
 B) *Мě přijďotsja letěť na samolotě, čtoby pribyl tuda vovremja.*

Polština:

- A) *Muszę wziąć samolot, żebym był zawczas na miejscu.*
 B) *Muszę wziąć samolot, żeby być zawczas na miejscu.*

Čeština:

- A) *Musím letět letadlem, abych tam byl včas.*

Čeština se od ostatních uvedených jazyků liší tím, že v případě účelových vět nemá polovětnou vazbu k dispozici. Všechny ostatní uvedené jazyky se shodují v tom, že vesměs dávají přednost polovětným vazbám; vedlejší věta typu (A) v nich sice toreticky existuje, ale v praxi se nepoužívá. Dokonce i v případě, že jde o věty s různými podměty (např. *je třeba, aby tam byl včas*), dává se často přednost polovětné vazbě a podmět věty vedlejší se označuje zvlášť ve větě hlavní (např. angl. *for him*, rus. *jemu*).

Je jisté, že by autor mohl v uvedeném příkladu docela dobře použít kterýkoli z třiceti uvedených osobních tvarů slovesných (nebo některý jiný), v krajním případě všechny. To by ovšem znamenalo, že by tak vzniklo třicet nových vět. V původní verzi jsou ale všechny tyto možné přísudky „kondenzovány“ do té míry, že všem těmto třiceti možným větám odpovídají pouze dva větné členy: rozvítené příslovečné určení a rozvítený mnohonásobný podmět. Redukci 31 vět na jedinou odpovídá i zkrácení textu ze 109 na 57 slov, tedy téměř o polovinu; obsah tím není nijak dotčen.

S těmito otázkami úzce souvisí také problematika tzv. **polovětných vazeb**. Jsou to takové konstrukce, v nichž se osobní tvar slovesa nahradí tvarem neosobním a vznikne tak celek, který obsahově zcela odpovídá větě, ale po formální stránce ho lze sotva za větu považovat, a to právě proto, že mu chybí přísudkové sloveso, i když se konatel děje (a tedy i osobní tvar slovesný) z kontextu snadno vyrozumívá.

Mezi jazyky mohou být rozdíly pokud jde o využívání možnosti takové polovětné vazby konstruovat. Jako příklad nám zde poslouží vedlejší věty účelové a jejich převádění na polovětné vazby v několika jazycích (viz obr. 52).

3.28 METODY SYNTAKTICKÉHO ROZBORU

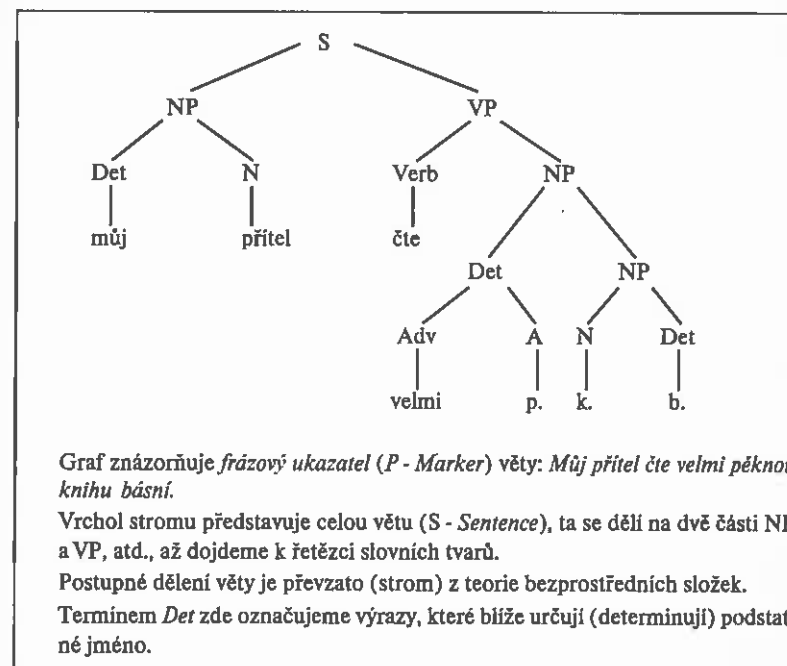
Existují různé metody, jak zjistit často složitou strukturu věty nebo souvětí, tj. odhalit, které větné členy (věty) jsou závislé na jiných a o jaký druh závislosti se jedná.

Pokud jde o větu jednoduchou, seznámíme se zde stručně s rozbořem, který je běžný v americké generativní mluvnici, a s metodou, která vychází z pražského strukturalismu a je typická pro evropské pojetí větné struktury.

V Chomského generativní gramatice se používá grafické znázornění větné struktury ve formě *frázového ukazatele*. Tato metoda vychází z teorie bezprostředních složek, která vznikla v rámci amerického strukturalismu a dělila větu vždy do dvou částí, každou z nich opět do dvou atd., až došla k jednotlivým výrazům. Také Chomsky, jinak přísný kritik strukturalismu, dělí větu (*S - sentence*) do dvou částí (*NP - noun phrase* a *VP - verb phrase*), které odpovídají tradičnímu dělení na část podmětovou a přísudkovou, a pokračuje v podobném dělení, dokud nedojde k jednotlivým výrazům. Na rozdíl od svých předchůdců však využívá matematickou teorii grafů a znázorňuje větnou strukturu ve formě stromu (viz obr. 53).

Výhodou této metody je to, že za lineární formou věty odhaluje proces jejího vytváření, tj. zejména fakt, že větné členy jsou uspořádány hierarchicky, některé mají k sobě blíže než jiné, některé jsou závislé na jiných apod. Na frázový ukazatel je třeba se dívat dynamicky: mluvčí při vytváření (generování) věty (*S*) musí postupně formulovat její podmětovou a přísudkovou část atd., až dojde k její konečné podobě. U posluchače pak jde o proces opačný.

Jako ukázkou evropského pojetí jsme zde vybrali metodu, kterou u nás rozpracoval především V. Šmilauer. Také ona používá grafické znázornění věty ve formě stromu, ale přesto se od předcházející metody značně liší. Především v tom, že jednotlivé větné členy neleží teprve pod stromem jako tzv. koncový řetězec, ale tvoří uzly stromu, tj. průsečíky přímek.

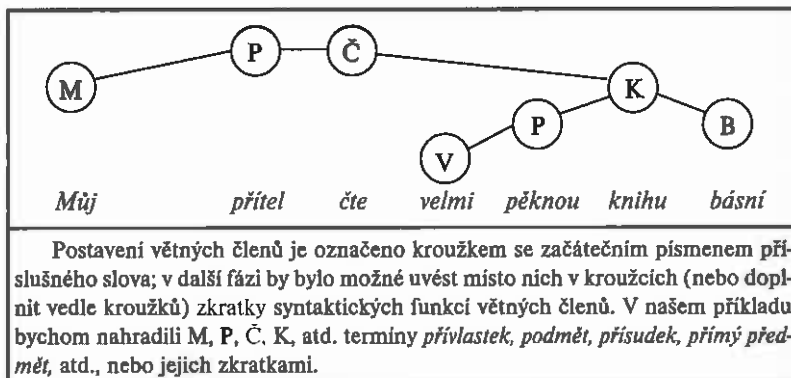
Obr. 53: Struktura věty podle generativní gramatiky (Chomsky)

Graf (viz obr. 54) je konstruován podle těchto zásad: (a) každá přímka spojuje dva větné členy, které spolu tvoří *syntagma*, tj. dvojici výrazů úzce spojených vzájemným vztahem; (b) vodorovné přímky označují vztah mezi rovnocennými větnými členy, tj. větotvorný vztah *predikace* mezi podmětem

a přísudkem; (c) šikmé přímký označují vztah mezi výše položeným členem řídicím a níže položeným členem závislým, např. vztah *rekce* mezi přísudkem a přímým předmětem nebo vztah *determinace* mezi předmětem (podmětem, doplňkem) a příslušným přívlastkem; (d) graf zachovává slovosled věty.

Na rozdíl od dynamického pojetí frázového ukazatele je tento graf spíše statický: ukazuje uspořádání (strukturu) věty, hierarchii (vzájemné vztahy) větných členů ze synchronního hlediska.

Další rozdíl mezi oběma metodami je možné vidět v tom, že se Chomského frázové ukazatele konstruují výhradně pro jednotlivé věty, kdežto Šmilauerovy grafy mohou s malými úpravami znázorňovat i strukturu libovolně složitých souvětí.

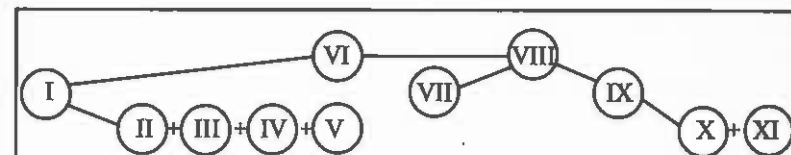

Obr. 54: Struktura věty podle české tradice (Šmilauer)

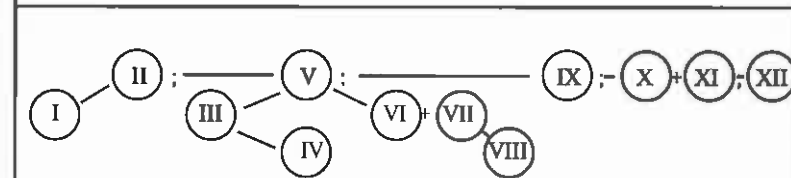
Jako příklad jsme vybrali dvě nejsložitější souvětí (28 a 30) z obr. 48. Jejich strukturu zachycují grafy na obr. 55. Jsou konstruovány podle těchto zásad: (a) každá přímký spojuje dvě věty, které spolu tvoří souvětí, tj. dvojici vět úzce spojených vzájemným vztahem; (b) vodorovné přímký označují vztah mezi rovnocennými větami, tj. mezi větami souřadně spojenými; (c) šikmé přímký označují vztah mezi výše položenou větou řídicí a níže položenou větou závislou, např. vztah mezi hlavní a vedlejší větou nebo mezi větou vedlejší a další větou, která je na ní závislá; (d) graf zachovává slovosled souvětí.

Z porovnání obou grafů (54 a 55) vyplývá, že v horním řádku je u prvního grafu pouze vztah predikace (podmět + přísudek) a u druhého grafu pouze souvětí souřadné; odráží to jejich nadřazené postavení v hierarchii obou struktur. V druhém řádku jsou pak pouze ty větné členy (věty), které jsou

bezprostředně závislé na těchto vyšších jednotkách, ale zároveň mohou mít nadřazené (řídicí) postavení vzhledem k dalším větným členům; ty jsou uvedeny na spodním řádku. U některých grafů bychom nepochybně potřebovali i více než tři řádky.

(I) Kdyby byl předtím Levinovi někdo řekl, (II) že Kitty zemřela, (III) že on zemřel s ní, (IV) že jejich děti jsou andělé a (V) že zde stojí před tváří boží - (VI) nic by se nebyl divil. Ale (VII) když se teď vrátil do světa skutečnosti, (VIII) dalo mu velkou námahu, (IX) aby si uvědomil, (X) že je živ a zdráva a (XI) že ten nemožně vřešticí tvor je jeho syn (příklad 28).

(I) Kdybych mohl psát o jeho knížkách, o jeho poetické demokratičnosti, o jeho geniálním optimismu, (II) byl by to nejveselejší z mých listů; ale (III) protože jsem si vzal do hlavy psát jenom o tom, (IV) co jsem viděl svými očima, (V) popisují vám rozsáhlého pána, (VI) jenž prostorovým útvarem připomíná Viktora Dyka, (VII) má mušketýrské kníry a plachá, chytrá očka pod skřípcem a rozpačité ruce, (VIII) jaké mívají tlustí lidé, (pokračování VII) a vlající kravatu; (IX) je to zároveň dítě, obr, kudrnatý beránek a tur; (X) má velkou brunátnou hlavu zamýšleného a vrtošitého výrazu a (XI) na první pohled ve mně budil ostych a prudkou náklonnost; (XII) víckrát jsem ho neviděl (příklad 30).

Středníky naznačují juxta pozici. Věty spojené znaménkem + mají u druhého příkladu stejný podmět; přesto je považujeme za samostatné věty a ne za větu s mnohonásobným přísudkem. V prvním případě proto, že VIII se vztahuje pouze k VII a ne k VI; v druhém případě proto, že X a XI se značně liší obsahem (stav x činnost) i formou (přítomný x minulý čas). Viz též poznámky 1) a 2) na obr. 49.

Obr. 55: Struktura souvětí

Při rozboru souvětí postupujeme nejraději tímto způsobem.

1) Rozdělíme si souvětí do jednotlivých vět a ty očísujeme. Při zjišťování hranic jednotlivých vět je třeba si uvědomit, že mohou nastat případy, kdy je některá věta vložena do jiné, kterou tak rozdělí na dvě části, jako např.: *má mušketýrské kníry a plachá, chytrá očka pod skřipcem a rozpačité ruce, jaké mívají tlustí lidé, a vlající kravatu.*

2) Zjistíme, jaké vztahy mezi větami existují; většinou nám to naznačí předložky, které až na výjimky (*uvědomil si ale, dozvěděl jsem se však*) stojí na začátku věty. Pokud tam najdeme vedle sebe dvě předložky (např. *ale i když*), zpravidla druhá z nich uvozuje následující větu (v tomto případě přípostkovou), kdežto první z nich spojuje některou větu předcházející s některou následující, jako např.: *kdybych mohl psát ..., byl by to nejveselejší z mých listů, ale protože jsem si vzal do hlavy psát jenom o tom, co jsem viděl svýma očima, popisují vám rozsáhlého pána, jenž ...*

3) Načrtneme si grafické znázornění struktury souvětí podle vzoru na obr. 55. Důležité je dodržet všechny zásady (vodorovné a šikmé přímkové spojovací souvětí, sled jednotlivých vět).

4) Každou jednotlivou větu pak ještě můžeme znázornit grafem podle vzoru na obr. 54.

3.29 PŘÍKLAD ASYMETRIE V SYNTAXI: PODMÍNKOVÉ VĚTY

Na závěr těchto poznámek o syntaxi si chceme všimnout toho, jak se některé systematické prvky jazyka projevují při formulování konkrétních vět, nebo jinými slovy, jaký dosah mají některé teoretické otázky pro praxi. Ukážeme si to na příkladu podmínkových souvětí v češtině, ale podobné závěry by bylo možné formulovat u ostatních typů souvětí a také u jiných jazyků.

Za východisko nám poslouží věta „*jít sám, tak ho dal*“. Není to výpověď uměle vykonstruovaná, ale konkrétní spontánní výpověď odposlouchaná v praxi. Bez kontextu je sotva srozumitelná a v daném případě ji ani žádný jazykový kontext nedoprovázel. Přesto byla pro posluchače zcela srozumitelná, a to díky kontextu situačnímu; pronesl ji zklamaný divák po nepovedené akci útočníka olomoucké Sigmy v průběhu fotbalového utkání. Situační kontext umožňuje rekonstruovat její plný význam: „*kdyby býval šel sám na bran-ku (a nepřihrával na křídlo), byl by dal góla*“.

Zajímá nás teď, jak je možné, že mluvčí zkrátil složité podmínkové souvětí takovým podstatným způsobem a že mu posluchači přesto dokonale porozuměli; vždyť ve zkrácené spontánní výpovědi chybí např. tvary kondicio-

nálu, které by se podle vžitých představ měly objevit jak v hlavní tak i ve vedlejší větě.

Stručná odpověď může znít takto: v uvedeném podmínkovém souvětí jde o to vyjádřit jednak podmíněnost děje věty hlavní (to, že by se mohl uskutečnit, kdyby byla splněna podmínka vyjádřená větou vedlejší), jednak jeho minulost. Obě tyto okolnosti jsou v souvětí vyjádřeny minimálně dvakrát (podmíněnost: *kdyby, dal by*; minulost: *býval šel, byl by dal*). Ve zkrácené podobě jsou ale rovněž jasně vyjádřeny, i když pouze jednou (podmíněnost: *tak*; minulost: *dal*).

K podrobnějšímu objasnění těchto otázek může dobře posloužit Jakobsonova teorie o asymetrickém charakteru gramatických kategorií, v níž aplikoval poznatky o privativních fonologických opozicích na systém morfolo-gický; je známa jako teorie binarismu a zmínili jsme se o ní v paragrafu 3.15. Zde nejprve shrneme její hlavní teze.

1. V průběhu vývoje jazyka vzniká nová gramatická kategorie vytvořením nového tvaru, který na rozdíl od tvaru předcházejícího vyjadřuje jeden příznak navíc. Tak např. tvar *vím* ve srovnání s tvarem *vědět* vyjadřuje navíc kategorii osoby, tvar *kdybych věděl* má navíc ještě příznak podmíněnosti a tvar *kdybych byl věděl* kromě toho vyjadřuje ještě příznak minulosti. K podobným závěrům bychom došli např. u řady tvarů: *jít, jdu, šel bych, byl bych šel* apod.

2. Každý příznakový člen opozice může být nahrazen členem bezpříznakovým za předpokladu, že se daný příznak vyzumívá z kontextu. Tak např. tvar *kdybych byl věděl* může být nahrazen tvarem *kdybych věděl*, pokud je příznak minulosti jasně vyjádřen v jiné části výpovědi, a tvar *šel bych* může být nahrazen tvarem *jdu*, pokud z kontextu vyplývá podmíněnost děje.

Pokud není toto stručné shrnutí dostatečně srozumitelné, doporučujeme přečíst si znovu celý oddíl 3.15, kde jsou tyto otázky rozvedeny podrobněji.

Teorie o asymetrickém charakteru gramatických kategorií je schopna vysvětlit fakt, se kterým se běžně setkáváme v češtině i v cizích jazycích: větné vzorce předepisované v gramatikách spisovného jazyka mají v běžném hovorovém jazyce celou řadu ekvivalentů, tj. rovnocenných náhradních konstrukcí, které mohou předepsaný vzor úspěšně zastoupit.

Zůstaneme-li u českých podmínkových souvětí, můžeme se v gramatikách spisovné češtiny setkat s jeho třemi základními typy: a) *kdybych to věděl, šel bych tam*; b) *kdybych to byl věděl, byl bych tam šel*; c) *jestli to budu vědět, půjdu tam*.

Na obr. 56 uvádíme jako příklad pouze varianty druhého typu (b), které se v hovorové češtině zcela běžně používají. Stranou necháváme fakt, že se v nich spisovný tvar *byl* často nahrazuje hovorovým tvarem *bejval*; pro naši potřebu to zde není důležité.

1. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>byl bych tam šel</i>
2. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>tak bych tam šel</i>
3. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>šel bych tam</i>
4. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>tak jsem tam šel</i>
5. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>šel jsem tam</i>
6. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>tak tam jdu</i>
7. <i>kdybych to byl věděl,</i>	<i>jdu tam</i>
8. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>tak bych tam byl šel</i>
9. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>byl bych tam šel</i>
10. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>tak jsem tam šel</i>
11. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>šel jsem tam</i>
12. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>tak bych tam šel (+ kontext)</i>
13. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>šel bych tam (+ kontext)</i>
14. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>tak tam jdu (+ kontext)</i>
15. <i>kdybych to věděl,</i>	<i>jdu tam (+ kontext)</i>
16. <i>vědět to,</i>	<i>tak bych tam byl šel</i>
17. <i>vědět to,</i>	<i>byl bych tam šel</i>
18. <i>vědět to,</i>	<i>tak jsem tam šel</i>
19. <i>vědět to,</i>	<i>šel jsem tam</i>
20. <i>vědět to,</i>	<i>tak bych tam šel (+ kontext)</i>
21. <i>vědět to,</i>	<i>šel bych tam (+ kontext)</i>
22. <i>vědět to,</i>	<i>tak tam jdu (+ kontext)</i>
23. <i>vědět to,</i>	<i>jdu tam (+ kontext)</i>

U souvětí označených (+ kontext) není explicitně vyjádřena minulost, ale může se vyvozovat z kontextu (např.: *ale nevěděl jsem to nebo proč jsi tam nešel?*). U všech ostatních vět jsou příznaky osoby, podmíněnosti i minulosti dostatečně vyjádřeny alespoň v jedné části souvětí, podmíněnost někdy i výrazem *tak*. Proto může kterýkoli z uvedených příkladů dokonale nahradit základní souvětí (1). Náš příklad „*jít sám, tak ho dal*“ odpovídá vzoru č. 18.

Obr. 56: Ekvivalenty minulého podmínkového souvětí v češtině

Těchto 23 variant by bylo ještě možné doplnit o varianty vět (a) a (c), např. *jestli to budu vědět, jdu tam*. Bylo by jich už méně (minulost není třeba vyjadřovat), ale i tak by počet variant podmínkových souvětí v češtině přesáhl třicet možných variant, které jsou v hovorovém jazyce zcela běžné. Nás zde ale především zajímá fakt, že je taková variabilita umožněna právě asymetrickým charakterem gramatických opozic, který umožňuje nahrazovat za určitých podmínek příznakové tvary opozic příslušnými tvary bezpříznakovými.

Zbývá ještě dodat, že jsem v 70. letech vedl na katedře romanistiky Univerzity Marie Curie Skłodowské v Lublinu čtyři diplomové práce věnované podmínkovým souvětím ve francouzštině, španělštině, italštině a rumunštině. Ve všech čtyřech jazycích našly diplomantky vždy více než třicet možných variant, i když také tam gramatiky spisovného jazyka připouštějí tři základní typy podmínkových souvětí, které jsou v zásadě podobné třem typům běžným v češtině.

SLOVNÍ ZÁSoba

4.1 LEXIKOLOGIE A LEXIKOGRAFIE

4.11 OBSAH LEXIKOLOGIE

Třetí základní složkou jazyka je vedle zvukové stránky a gramatiky jeho slovní zásoba. Tou se zabývá především lexikologie a lexikografie, do značné míry také sémantika, i když ta má poněkud širší dosah; zkoumá vedle významu jednotlivých výrazů také větný význam, jehož výzkum patří spíše do syntaxe; v širším smyslu se zabývá sémantika také významem obecně a zkoumá tedy významovou stránku všech systémů, i neязыkových.

Lexikologie si klade za cíl dva základní úkoly: (1) zkoumá inventář jazykových znaků (výrazů, slov a slovních spojení), které má daný jazyk k dispozici; (2) popisuje teorii slovní zásoby, tj. její uspořádání, hierarchizaci, kvantitativní vztahy, původ slov, poměr mezi slovy základními a odvozenými, formální prostředky a způsoby tvoření nových slov, využívání a vliv cizích slov na slovní zásobu mateřského jazyka apod. Těmto otázkám se věnujeme v oddílech 4.12-15.

Lexikografie má podobné cíle, ale je zaměřena prakticky: zabývá se sestavováním jedno nebo vícejazyčných slovníků (viz 4.16).

Lexikologie a lexikografie mají vedle sémantiky mnoho styčných bodů s několika úzce zaměřenými disciplínami, které zkoumají některé dílčí aspekty slovní zásoby. Takovými specializovanými disciplínami jsou např. etymologie a onomastika. Více než dva tisíce let stará etymologie se zabývá původem slov; věnujeme se jí podrobněji v následující kapitole (viz 5.2). Onomastika zkoumá vlastní jména, tj. zejména jejich typy, způsob tvoření a ty vlastnosti, kterými se liší od jmen obecných. Dělí se dále na *toponomastiku* či *toponymii*, která studuje tzv. *toponyma*, tj. místní názvy (vesnic, hor, řek apod.) a na *antroponymii*, která zkoumá tzv. *antroponyma*, tj. vlastní jména osob.

4.12 KVANTITATIVNÍ VZTAHY VE SLOVNÍ ZÁSObĚ

Slovní zásoba každého přirozeného jazyka se skládá z výrazů (lexémů, jazykových znaků), které jako celek pojmenovávají neopakovatelným způsobem okolní svět, respektive jeho jednotlivé předměty, osoby, jevy a události. Tyto výrazy však netvoří prostý nediferencovaný inventář, ale jsou jistým

způsobem uspořádány, hierarchizovány a spojeny předivem různých vztahů, které se týkají jejich kvality i kvantity.

Pokud jde o kvalitu, liší se mezi sebou obsahem a rozsahem pojmů, k nimž se jednotlivé tvary vztahují, a také různými vztahy nadřazenosti a podřazenosti apod. Tak např. pojem *zvíře* je nadřazený pojmem *pes* nebo *veverka* a má menší obsah a větší rozsah než tyto pojmy podřazené. Jinými slovy: při jeho definici vystačíme s daleko menším počtem základních rysů, ale díky tomu může zahrnout daleko větší počet jednotlivin.

Proces pojmenování se netýká pouze dvou složek (slovo a věc), ale má tři základní složky: *slovní tvar* se pojí s určitým *pojmem* a spolu - jako jazykový znak o dvou nerozlučných stránkách - se vztahují k příslušné *části světa*, který nás obklopuje. To všechno jsou otázky spojené s významem a patří proto spíše do oblasti sémantiky (viz 4.2).

Nás zde ale zajímají především otázky kvantitativních vztahů uvnitř slovní zásoby. Z tohoto hlediska je důležité si uvědomit, že stejně jako v jiných rovinách jazyka (a ostatně i mimo jazyk), setkáváme se i v tomto případě s jevy, které mají velmi různou frekvenci nebo jinými slovy různou četnost výskytu.

Dosavadní výzkumy vedly k závěru, že ve slovníku kteréhokoli přirozeného jazyka je možné rozlišit tři skupiny výrazů: a) slova s velmi vysokou frekvencí; b) slova se střední četností výskytu; c) slova s velmi nízkou frekvencí.

Pořadí	slovo	frekvence	Pořadí	slovo	frekvence
1.	<i>a</i>	67.122	6.	<i>na</i>	27.753
2.	<i>být</i>	43.148	7.	<i>že</i>	18.092
3.	<i>ten</i>	37.280	8.	<i>s(e)</i>	14.951
4.	<i>v(e)</i>	33.679	9.	<i>z(e)</i>	13.408
5.	<i>on</i>	32.496	10.	<i>který</i>	11.692

Obr. 57: Deset českých slov s nejvyšší frekvencí

Do první skupiny se zpravidla zahrnuje deset slov, která se v daném jazyce vyskytují nejčastěji (mají nejvyšší frekvenci). V češtině jsou to slova uvedená na obr. 57 (podle dosud jediného frekvenčního slovníku češtiny: J. Jelínek - J. V. Bečka - M. Těšitelová, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha 1961).

Autoři frekvenčních slovníků v různých jazycích došli vesměs k těmto obecně platným závěrům:

1) Nejčastěji užívané slovo pokrývá přibližně 5 % textu; v průměru je to tedy každé dvacáté slovo jakéhokoli textu.

2) Prvních deset slov s nejvyšší frekvencí pokrývá asi 20 % textu, tedy celou jeho pětinu.

3) Tato slova patří v daném jazyce vždy k nejkratším; souvisí to s principem ekonomičnosti.

4) Jsou to vesměs slova formální či gramatická (předložky, spojky, zájmena), kterých je v jazyce poměrně málo, ale mají mnohem vyšší četnost výskytu než slova plnovýznamová.

5) Na konci frekvenčního seznamu bývá zpravidla velké množství slov, která mají mimořádně nízkou frekvenci: objeví se např. v textech o rozsahu miliónu slov pouze jednou.

Podobné kvantitativní vztahy existují i v ostatních jazykových rovinách (fonetika, fonologie, morfologie, syntax, atd.) a zabývá se jimi především kvantitativní lingvistika (viz 6.12). Z praktického hlediska pedagogického jsou kvantitativní vztahy důležité např. při sestavování učebnic a slovníků.

4.13 ZÁKLADNÍ A ODVOZENÁ SLOVA

Když se podíváme do kteréhokoli slovníku libovolného jazyka, zjistíme, že je v něm poměrně velmi malé množství slov základních, tj. takových, která není možné odvodit od jiných. Naprostá většina jsou naopak slova odvozená, jak to můžeme např. pozorovat u základního výrazu *voda* a jeho odvozenin na obr. 58.

Z tohoto neúplného přehledu je vidět, že se v češtině vytvořila od jediného základního substantiva *voda* jednak celá řada dalších substantiv, ale také mnoho výrazů, které patří k jiným slovním druhům; v tabulce jsme uvedli alespoň několik adjektiv a sloves, ale existují i adverbia odvozená od adjektiv (*vodorovně, vodotěsně, vodohospodářsky*, atd.).

Některé z nově vytvořených lexikálních jednotek vznikly odvozováním, tj. pomocí sufixů (*vodárna*) nebo i prefixů (*povodeň*), jiné skládáním, tj. spojením lexému *voda* s jiným výrazem základním nebo odvozeným (*vodoléčba*). Od slov už odvozených nebo složených byla často odvozena další (*vodárenský, povodňový, vodoléčebný*) a tento proces mohl pokračovat (*protipovodňový*). Vznikla i řada víceslovných pojmenování (*povrchová voda, vodní*

ZÁKLADNÍ SLOVO: voda

ODVOZENÁ SUBSTANTIVA:

pomocí sufixů: vodák, vodáctví, vodárna, voděnka, vodička, vodka, vodnatost, vodné, vodouch, vodovky, vodstvo, atd.;

i prefixů: povodí, povodeň, rozvodí, odvodňování, zavodňování;

složeniny: vodojem, vodoléčba, vodoměr, vodoměrka, vodopád, vodotrysk, vodováha, vodoznak, atd.

ODVOZENÁ ADJEKTIVA:

pomocí sufixů: vodní, vodnatý, vodový; vodácký; vodárenský, atd.;

i prefixů: povodňový, protipovodňový, odvodňovací, zavodňovací;

složeniny: sladkovodní, vodohospodářský, vodoléčebný, vodorovný, vodotěsný, atd.

ODVOZENÁ SLOVESA:

odvodnit, rozvodnit se, zavodnit, atd.

VÍCESLOVNÁ POJMENOVÁNÍ:

borová voda, divoká voda (sport.), dobrá voda, minerální voda, stolní voda, plodová voda, podzemní voda, povrchová voda, sladká voda, velká voda, atd.;

vodní dýmka, vodní hospodářství, vodní lyže, vodní mlýn, vodní růže, vodní sklo, vodní slalom, vodní stavitelství, vodní tok; vodové barvy, vodíková bomba, atd.;

protipovodňová komise, druhý povodňový stupeň, povodňové konto; teplovodní potrubí, sladkovodní ryby, atd.

FRAZEOLISMY:

z jedné vody načisto; hrne se jak velká voda; samá voda; uplyne ještě hodně vody; to uteče jako voda; proměnit vodu ve víno; držet se nad vodou; honit vodu; pustit někoho k vodě; vařit z vody, atd.

CHEMICKÉ TERMÍNY:

vodík, sirovodík, uhlovodík, uhlovodany; vodný, voditý, vodičitý, vodistý, vodičelý; vodný roztok, oxid vodíku, atd.

MOŽNÝ SVĚT POHÁDEK:

vodník, vodníkova říše, vodní víla, živá a mrtvá voda, atd.

TOPONYMA:

Bílá Voda, Červená Voda, Dobrá Voda, Stará Voda; Vodňany, Vodochody, atd.

ANTROPONYMA:

Voda, Vodička, Vodák, Vodňanský, atd.

INSTITUCE:

Východočeské vodovody a kanalizace; Aero Vodochody; Povodí Labe; atd.

UMĚLECKÁ DÍLA:

Knihy lesů, vod a strání; Konec vodníků v Čechách; Teče voda teče; Teče voda proti vodě; Tam za vodou v rákosí; Vodní hudba; atd.

Obr. 58: Rozšiřování slovní zásoby od základu „voda“

slalom), odborných termínů (*vodík, uhlovodany*), názvů patřících do světa pohádek (*vodník, živá voda*), frazeologismů (*pustit někoho k vodě*), vlastních jmen (*Vodička, Dobrá Voda, Povodí Labe, Vodní hudba*) atd.

U vlastních jmen, která na rozdíl od obecných odkazují na určitou jednotlivinu, je vhodné poznamenat, že bývají sice často odvozena od jmen obecných (vedle uvedených na obr. 58 např. *Hradec Králové* od *hrad - hradec* a *král - královna*), ale sama mohou být naopak podkladem pro odvozování dalších jmen vlastních (*Hradeček, Nový Hradec Králové*) nebo obecných (*hradecký, královéhradecký, novohradecký, hradečák*), a od těchto obecných se mohou odvozovat další jména vlastní (*Hradecký*).

Procesy, které slouží k rozšiřování slovní zásoby jazyka, se shrnují pod společným názvem „tvoření slov“. Z hlediska diachronního jsme o nich pojednali už v první kapitole v oddílech věnovaných vývoji slovní zásoby (viz 1.24-25). Na obr. 58 je tvoření slov zachyceno spíše z hlediska synchronního; v tabulce jsou uvedeny dílčí výsledky těchto procesů, totiž četná pojmenování, která v češtině vznikla v průběhu těchto procesů a jejichž společným východiskem bylo jediné slovo základní. V obou případech se jednalo o názorné vysvětlení principu obohacování slovní zásoby. V následující části (viz 4.14) půjde zejména o zdůraznění systematických prvků a o vybrané příklady formálních prostředků, které se při tvoření slov uplatňují.

4.14 TVOŘENÍ SLOV

Hlavní procesy, které umožňují významným způsobem rozšiřovat slovní zásobu, jsou z formálního hlediska odvozování a skládání, z hlediska sémantického změny významu a výpůjčky (podrobněji viz 1.24).

Zde si chceme všimnout zejména některých systematických rysů odvozování, které je nepochybně nejproduktivnějším a nejrozšířenějším způsobem obohacování slovní zásoby, alespoň pokud jde o jazyky afijující, a těch je naprostá většina (viz 1.44 a obr. 18).

V češtině a v dalších jazycích indoevropských se významně uplatňují prefixy a sufixy. Pokud jde o prefixy, vybrali jsme na ukázkou deset českých sloves a osmnáct prefixů, které se s nimi mohou kombinovat; některá slovesa se mohou pojit se všemi uvedenými prefixy, u jiných má taková kombinace jistá omezení, jak je to znázorněno na obr. 59.

Mezi zvláštní rysy slovanského slovesa patří možnost vytvářet pomocí některých prefixů dokonavé tvary; v tom případě zastává prefix funkci gramatickou a lexikální význam se u takto vytvořeného slova nijak nemění. Také

zde můžeme pozorovat rozdíly v distribuci prefixů, protože k vytvoření dokonavých tvarů slouží u různých sloves různé prefixy (*pojede, udělá, napíše*). Mezi uvedenými slovesy je i jedno, které k vytvoření dokonavého tvaru žádný prefix nepotřebuje (*pouští - pustí*) a jiné, které k tomu může použít dva různé prefixy, podle toho, v jakém významu je použito (*vojsko táhne - potáhne, táhne za brzdu - zátáhne*).

	jede	nese	vede	piše	razí	pouští	radí	sune	dělá	táhne
do-	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
na-	*	*	*	FUT	FUT	*	-	*	*	*
nad(e)-	*	*	-	*	-	-	-	-	*	-
o-	*	-	-	*	*	*	-	-	-	-
ob(e)-	*	*	*	-	*	-	-	-	*	*
od(e)-	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
po-	FUT	FUT	FUT	*	*	*	FUT	FUT	*	FUT
pod(e)-	*	*	*	*	*	-	-	*	-	*
pro-	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*
pře-	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*
před(e)-	*	*	*	*	*	-	-	*	-	-
při-	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*
roz(e)-	*	*	*	*	*	*	-	-	*	*
s(e)-	*	*	*	*	*	*	-	*	-	*
u-	*	*	*	*	*	*	*	*	FUT	*
v(e)-	*	*	-	*	*	*	-	*	-	*
vy-	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*
za-	*	*	*	*	*	*	-	*	*	*

Teoreticky by kombinací 18 prefixů a 10 základních sloves mohlo vzniknout 180 sloves odvozených; 36 míst ale není obsazeno a v 9 případech označených zkratkou FUT slouží prefix pouze k vytvoření dokonavého tvaru; má tedy pouze význam gramatický a nijak nemění základní význam lexikální. Nových výrazů je tedy 135.

Obr. 59: Slovesné prefixy a jejich distribuce u deseti sloves

Vedle těchto příkladů, kdy různé prefixy zastávají jedinou funkci, existují naopak případy, kdy jeden a týž prefix pomáhá posunout význam základního tvaru vždy jiným směrem (např.: *donést, donosit, donášet*), i když je to dáno především tvarem slovesa (*nést* je základní nedokonavý tvar, *nosit* odvozený nedokonavý tvar s významem opakování děje, *nášet* bez prefixů neexistuje, *donést* je dokonavý tvar, *donosit* odvozený dokonavý tvar s významem ukončení opakování děje, *donášet* je odvozeno od *donosit*, zachovává význam opakování děje, ale mění vid na nedokonavý).

Inventář sufixů bývá zpravidla podstatně bohatší než tomu je u prefixů. I v tomto případě se setkáváme s jevem, který je u flexivních jazyků běžný, že totiž na jedné straně týž sufix může plnit různé funkce (mít různé významy) a na druhé straně jednu a touž funkci může plnit několik různých sufixů.

Vyjdeme-li např. z deseti základních sloves uvedených na obr. 59 (včetně odvozených tvarů *nese - nosí, vede - vodí*, atd.) a zkoumáme-li, který sufix u nich slouží k vytvoření lexému „konatel děje“, pak dojdeme k těmto výsledkům: *jezdec; nosič, nositel; vodič, vůdce, vedoucí; pisatel, psavec; razič; radí, radní, ráde; dělník; tahoun*.

Řada odvozených konatelů děje se značně rozroste, vezmeme-li v úvahu také příslušné prefixy; vzniknou např. tvary: *předjezdec; nájezdník, dojíždějíci; donašeč, přednášející, roznašeč, únosce; převaděč, podvodník, průvodce, průvodčí, svůdce, závodčí, závodník, uvaděčka; dopisovatel, spisovatel, zapisovatel; poradce; posunovač*; atd.

Na obr. 60 uvádíme příklady odvozenin a složenin vytvořených od pouhých tří základních sloves. Vybrali jsme tři první slovesa z tabulky 59 a uvádíme zde pouze čtyři druhy lexémů vyjadřující postupně „činnost“, „místo děje“, „výsledek děje“ a „nástroj“, protože i tak je počet odvozených a složených výrazů značný. Je ale vhodné si uvědomit, že bychom tento stručný a neúplný přehled mohli snadno doplnit jednak četnými dalšími výrazy a zejména četnými dalšími druhy lexémů, jako jsou např. „příslovce způsobu“ (*jízdo, přeneseně, svůdně*), „přívlastky“ (*najetý, vznešený, podvedený*), „pojmenování vlastností“ (*sjízdnost, snesitelnost, rozvodovost*), „antroponyma“ (*Jezdinský, Přenosilová, Závodný*), „toponyma“ (*Horní Újezd*), „vlastní jména uměleckých děl“ (*Jízda, Únos ze serailu*) atd., ale i „víceslovná pojmenování“ (*ojetá pneumatika, spanilá jízda, nedonošené dítě, rozvedená žena*) a „frazologismy“ (*vyjezdit si první místo, donést až pod nos, doneslo se nám, dovést do konce, zavádět novoty, svádět vinu na*).

Nemá smysl dále rozšiřovat tento seznam odvozených a složených výrazů vytvořených vesměs od tří základních slovesných tvarů. Proto ponecháme

stranou některé další prefixy (*vznést*), záporné tvary (*nesnášenlivý*), desítky dalších „pojmenování vlastností“ (*proveditelnost*), tvary trpného rodu (*je podváděn*) atd. a věnujeme se teď několika úvahám o systému tvoření slov.

Činnost:

jízda, dojíždění, dojezd, objíždění, popojíždění, projíždění, předjíždění, najíždění, nájezd, sjíždění, sjezd, rozjíždění, rozjezd, zajíždění;

nošení, donášení, nanášení, odnášení, přednášení, roznášení, unášení, vznášení,

dovádění, navádění, odvádění, podvádění, provádění, předvádění, rozvádění, svádění, uvádění, zavádění.

Místo děje:

nájezd, nadjezd, přejezd, podjezd, újezd, vjezd, sjezdovka, objížďka, jízďarna, zájezdni hostinec, vojenský újezd, pojízdná prodejna;

rozvodna, závod, rozvodné závody;

Výsledek děje:

příjezd, odjezd, zájezd, nadjetí, projetí, předjetí, vyjetí, projížďka, objížďka, rozjížděka, zajížděka, sjetina;

nános, obnos, přenos, přednes, přednos, přínos, únos, výnos, pronesení, unesení, usnesení, vynesení, donáška, přednáška, roznáška, snáška, přímý přenos, televizní přenos, roční výnos;

návod, odvod, podvod, průvod, převod, rozvod, úvod, svod, svodka, odvedení, provedení, předvedení, rozvedení, svedení, uvedení, zavedení, rozvodové řízení, bankovní převod, bezhotovostní převod, úvodní část;

Nástroj:

jezdec, jízdní řád, jízdní kolo, sjezdové lyže, jezdecké boty;

nosník, nosítka, podnos, unašeč, nosný pilíř, přenosný počítač, přenosová technika, dalekonosná zbraň;

vodítko, převodovka, rozvaděč, rozvodovka, svodidla, vodovod, plynovod, hromosvod,bleskosvod, převodová skříň, vodovodní potrubí, prováděcí vyhláška, převodní jazyk, zaváděcí cena;

Obr. 60: Několik odvozenin a složenin sloves *jede, nese, vede*

Přes značnou neúplnost a namátkový charakter jsme v této části (4.14) uvedli více než 150 substantiv a více než 100 slovených tvarů (včetně typu *donést, donosit, donášet*), tedy více než 250 příkladů pouhých dvou slovních druhů; všechny jsou vytvořeny od pouhých tří základních sloves, a to v případě derivace s pomocí poměrně omezeného počtu afixů a v případě kompozice jejich spojením s jinými lexémy. Svědčí to nepochybně o značně ekonomickém charakteru tvoření nových pojmenování; je to proces, který umožňuje s minimálním počtem formálních prostředků prakticky neomezeně rozšiřovat slovní zásobu.

Na závěr této části opustíme na chvíli lexikologii a věnujeme se systému gramatickému. Jestliže vezmeme jako střízlivý odhad, že české sloveso má v průměru okolo 40 různých tvarů (*nesu, neseš, nesl jsem, budu nést, nesl bych*, atd.) a substantivum v průměru okolo 12 různých tvarů (*nositel, nositele, nositeli, nositelovi*, atd.), pak vynásobením údajů uvedených v předcházejícím odstavci dojdeme k počtu okolo 5.000 různých slovesných a jmenných tvarů, které představují pouhé tvaroslovné obměny podstatných jmen a sloves uvedených v této části 4.14 a jsou tedy vesměs vytvořeny od základních tvarů *jede, nese, vede*. Zde bychom museli opakovat poznámku o značně úsporném charakteru - tentokrát systému gramatického, který s použitím omezeného počtu formálních prostředků (v tomto případě koncovek a gramatických slov, jako je pomocné sloveso *být*) umožňuje značně rozšířit počet slovních tvarů a rozlišit tak všechny slovesné a jmenné kategorie (viz též poznámky o podstatě gramatiky a o „vnitřní gramatice“ v oddílu 3.11).

4.15 INTERNACIONALISMY

V části věnované vývoji slovní zásoby jsme si všimli mimo jiné toho, z jakých zdrojů se slovní zásoba přirozených jazyků obohacuje (viz 1.24). Jedním z takových důležitých zdrojů pro češtinu a ostatní evropské jazyky byly dva klasické jazyky, jejichž značný vliv je patrný ve všech evropských a v mnoha dalších jazycích; byla to klasická řečtina a latina, na jejichž základě se vytvořily a v případě potřeby dodnes vytvářejí četné internacionalismy. Při přejímání nebo tvoření těchto mezinárodně srozumitelných výrazů se uplatňovala jednak plnovýznamová slova, jednak celá řada prefixů nebo sufixů.

Na obr. 61 uvádíme deset vybraných řeckých prefixů, které se spolu s několika desítkami dalších podílejí na dlouhé řadě internacionalismů, tj. takových výrazů, které byly s malými pravopisnými nebo gramatickými úpravami převzaty do mnoha jazyků. V některých případech mají takové převzaté

výrazy charakter odborných termínů (*dyslexie*), v jiných se staly často užívanou součástí běžného každodenního života (*sympatický*).

prefix:	význam:	příklady:
<i>a(n)-</i>	zápor	<i>anonym, analfabet, anestézie</i>
<i>anti-</i>	proti	<i>antifašista, antibiotika, antikrist</i>
<i>apo-</i>	od, dále	<i>apoštol, apostrof</i>
<i>di-</i>	dvoji	<i>diglosie</i>
<i>di(a)-</i>	skrz, odděleně	<i>dioptrie, diagram, diakritika, diachronie</i>
<i>dys-</i>	špatně	<i>dysentérie, dyslálie, dyslexie, dysgrafie</i>
<i>eu-</i>	dobře	<i>eufemismus, euforie, eutanázie</i>
<i>meta-</i>	za, změna	<i>metafyzika, metateze, metastáze</i>
<i>par(a)-</i>	proti, u	<i>paradox, paralela, parafráze</i>
<i>sy(l,m,n)-</i>	spolu, s	<i>symbióza, sympatie, symetrie, syntéza, synchronie</i>

Obr. 61: Deset řeckých prefixů a jejich využití v češtině

Totéž platí pro prefixy latinské, z nichž jsme rovněž na ukázkou vybrali deset (viz obr. 62). Zdá se ale, že latinské prefixy v češtině ve větší míře zdomácněly (*abnormální, centimetr, decilitr, semestr*). Z latiny ovšem pochází samozřejmě většina slovní zásoby románských jazyků, ale také asi polovina slovníku angličtiny atd., a celá řada původně latinských prefixů a celých výrazů přešla do češtiny právě prostřednictvím některého z těchto jazyků (např. *akvarel* z italštiny do ostatních jazyků). Ostatně i většina řeckých prefixů a výrazů se do moderních jazyků dostala prostřednictvím latiny a do češtiny pak byly takové výrazy převzaty z některého moderního jazyka.

prefix:	význam:	příklady:
<i>ab(s)-</i>	vzdálený	<i>abstinent, abnormální,</i>
<i>centi-</i>	stý	<i>centimetr, centilitr</i>
<i>co(l,m,n)-</i>	s	<i>kooperace, kolaborant, komunita</i>
<i>contra</i>	proti	<i>kontrarevoluce, kontrarozvědka</i>
<i>deci-</i>	desátý	<i>decilitr, decimetr</i>
<i>infra-</i>	pod	<i>infračervený, infrastruktura</i>
<i>post-</i>	po	<i>postkomunistický, postmodernismus</i>
<i>r(e)-</i>	znovu	<i>reakce, reaktivace, recyklace</i>
<i>tri-</i>	tři	<i>triangl, trimestr, tripartita</i>
<i>ultra-</i>	za	<i>ultrafialový, ultranacionalistický</i>

Obr. 62: Deset latinských prefixů a jejich využití v češtině

Často vedle sebe existují prefixy domácí a „internacionální“ (např. *mezi-* a *inter-*), a nejsou vzácné ani případy, kdy ve stejném významu používáme prefix řecký, latinský a slovanský (*anti-*, *contra-*, *proti-* nebo *mono-*, *uni-*, *jedno-*). V některých případech má čeština k dispozici dokonce čtyři varianty prefixů (*di-*, *bi-*, *dvoj-*, *dvou-* nebo *poly-*, *multi-*, *více-*, *mnoho-*). Jejich distribu-

lexém:	význam:	příklady:
<i>anthrópos</i>	člověk	<i>antropologie, antropomorfismus, misantrop</i>
<i>aster(os)</i>	hvězda	<i>astrologie, astronomie, astronaut</i>
<i>autos</i>	vlastní, samo-	<i>automobil, autosalon, autogram, automat</i>
<i>démos</i>	lid	<i>demokracie, demografie, demagogie</i>
<i>graphein</i>	psát	<i>grafit, grafologie, grafoman, stenografie</i>
<i>hudór</i>	voda	<i>hydraulika, dehydratace</i>
<i>idea</i>	myšlenka	<i>idea, ideologie, ideogram, idealismus</i>
<i>khronos</i>	čas	<i>chronologie, chronometr, anachronismus, synchronní</i>
<i>khilioi</i>	tisíc	<i>kilogram, kilometr, kilovolt, kiloherz</i>
<i>kosmos</i>	svět, vesmír	<i>kosmonaut, kosmodrom, kosmopolita, mikrokosmos</i>
<i>kratos</i>	síla, moc	<i>autokracie, demokracie, byrokracie</i>
<i>makros</i>	velký	<i>makroekonomický, makrostruktura</i>
<i>mega(lo)s</i>	velký	<i>megalomanie, megalit, megaheřz</i>
<i>metron</i>	míra	<i>metr, kilometr, metronom, galvanometr</i>
<i>mikros</i>	malý	<i>mikrob, mikroskop, mikrokosmos</i>
<i>monos</i>	jediný	<i>monogamie, monolit, monogenetická teorie</i>
<i>morfé</i>	tvar	<i>morfologie, amorfni, antropomorfismus</i>
<i>pai(do)s</i>	dítě	<i>pedagogika, pediatrie, podofilie</i>
<i>phoné</i>	hlas	<i>fonetika, telefon, xilofon, eufonie</i>
<i>photos</i>	světlo	<i>fotografie, fotosyntéza</i>
<i>polus</i>	početný	<i>polyp, polygon, polygenetická teorie</i>
<i>prótos</i>	první	<i>prototyp, protoplazma, protagonist</i>
<i>pseudos</i>	špatný	<i>pseudonym, pseudoprobém, pseudogotika</i>
<i>pur</i>	ohně	<i>pyrit, pyrotechnik, pyromaniak</i>
<i>takhus</i>	rychlý	<i>tachograf, tachometr, tachikardie</i>
<i>theos</i>	bůh	<i>teologie, teokracie, ateista, polyteismus</i>
<i>thermos</i>	teplo	<i>termální, termonukleární, termometr, izoterm</i>

Obr. 63: Řecké výrazy a jejich využití v češtině

ce má potom buď oporu v diachronii nebo je prostě záležitostí konvence (termíny *diglosie* a *bilingvismus* by logicky mohly mít stejný význam, ale využívají se v sociolingvistice k označování různých jevů; podobně řecký prefix *kilo-* a latinský *milli-* pocházejí z téže číslovky „tisíc“, ale využívají se v protichůdném smyslu: *kilometr/milimetr*; zcela konvenční je např. distribuce prefixů ve výrazech *poliklinika*, *multimilionář*, *vícerozměrný*, *mnohostranný*).

Vedle prefixů posloužily k vytvoření internacionalismů mnohé řecké a latinské výrazy plnovýznamové. Ostatně prefixy se často vyvinuly z původních slov plnovýznamových, a to jednak v rámci vývoje uvnitř určitého jazyka nebo také tak, že plnovýznamové slovo jednoho jazyka po určitém vývoji posloužilo v jiných jazycích jako afix.

Na obr. 63 uvádíme několik řeckých a na obr. 64 několik latinských výrazů, které se velmi často v takových mezinárodně rozšířených výrazech objevují. Stejně jako u prefixů existují i v tomto případě některé internacionalismy, které nemají v jiných jazycích „domácí“ protějšek, jako např. *dinosaurus*, jehož překlad z řečtiny do češtiny by zněl „hrozný plaz“, ale také takové termíny, jako *pedagogika*, *mononukleóza*, *kilogram*, *milimetr*, *automat*, *televize* a celá řada dalších. Naproti tomu u jiných internacionalismů takové „domácí“ ekvivalenty existují (např. *lingvistika* - *jazykověda*, *gramatika* - *mluvnice*, *morfologie* - *tvárovslví*, *konsonant* - *souhláska*, *radio* - *rozhlas*, *fotografie* - *snímek*, *amorfní* - *beztvarý*, *nukleární* - *jaderný* a mnoho dalších).

lexém:	význam:	příklady:
ager, agri	pole	agronom, agrikultura, agrotechnik
aqua	voda	akvadukt, akvaplán, akvárium, akvarel
avis	pták	aviatika, avion, aviarium
calor(is)	teplo	kalorie, kalorifer, kalorimetr
caput,-itis	hlava	kapitál, kapitán, kapitola, kapitulace
carbo(nis)	uhlí	karbon, karbonace, karbonáty, karbonizace
color	barva	kolorit, koloratura, kolorovat
forma	tvár	formovat, formulovat, reforma, uniforma
metallum	kov	metalurgie, metalizace, metaloidy
mobilis	pohyblivý	mobilní telefon, mobilita, automobil
modernus	nedávný	moderní, modernizace, postmodernismus
multus	mnohý	multilaterální, multimilionář

Obr. 64: Latinské výrazy a jejich využití v češtině

I v těchto případech rozhoduje o výběru konvence - často jde o prostou náhodu nebo o módní trend. V češtině se ujal výraz *termostat*, ale místo mezinárodního *termometru* dáváme přednost *teploměru*. Naproti tomu se neujal *rychloměr* a užíváme *tachometr*. V případě, že se národní společenství cítí nějakým způsobem ohroženo, snaží se někdy oficiální instituce mezinárodní termíny potlačovat a prosazují jejich ekvivalenty domácí. Takové tendence jsou většinou jedním z průvodních jevů nacionalismu a mívají velmi malou naději na úspěch; jazykový vývoj se totiž sotva dá jakýmkoli způsobem regulovat nebo předpisovat.

Klasická řečtina a latina jsou jazyky dávno mrtvé v tom smyslu, že neexistuje homogenní jazykové společenství, kterému by sloužily jako živý prostředek každodenního dorozumívání. Přesto jsou dodnes zdrojem nových výrazů, protože moderní evropské jazyky se k nim zpravidla obracejí v případě, že je třeba pojmenovat nový technický vynález nebo novou vědeckou disciplínu, vytvořit terminologii pro nové jevy vědeckého, odborného a často i každodenního charakteru. Z latinského základu pochází např. rozsáhlá vědecká terminologie takových oborů, jako je lékařství, farmaceutika, zoologie, botanika, chemie, fonetika apod., ale z řeckého nebo latinského základu byly vytvořeny i termíny *automobil*, *motor*, *olej*, *volant*, *televize*, *symfonie*, *opera*, *koalice* a *opozice*, *koordinátor*, *operátor*, *mobilní telefon* neboli *mobil*, *metaliza*, *permanentka* a stovky dalších výrazů, s nimiž se denně setkáváme. Také v současné době vznikají nová pojmenování, která se inspiroují v některém z obou těchto klasických jazyků, a nepochybně budou vznikat i v budoucnosti.

4.16 LEXIKOGRAFIE

Lexikografie, jak ostatně naznačuje sám tento mezinárodní termín, je ta část lingvistiky, která se zabývá „sepisováním slovní zásoby“, tj. sestavováním slovníků. Ty se mohou značně lišit obsahem i rozsahem. Pokud jde o obsah, existují na jedné straně slovníky výkladové, které mají s lingvistikou poměrně málo společného, pokud na ni přímo nejsou zaměřeny, jako např. slovník lingvistické terminologie. V ostatních případech jde o popis jiných disciplín nebo oblastí lidské činnosti, v rozsáhlých encyklopediích pak o popis celého světa, který nás obklopuje.

S jazykem ovšem souvisí každý slovník už tím, že zahrnuje, nejčastěji v abecedním pořádku, určitou část jeho slovní zásoby a podává výklad jednotlivých hesel, tj. interpretaci jejich významů. Kromě toho je převážná část slovníků zaměřena přímo na slovní zásobu některého jazyka a uvádí buď překlad jednotlivých hesel do jiného jazyka, nebo jejich zpracování z lingvistické

ho hlediska (např. z hlediska pravopisu, synonym, původu slov apod.). Jednu z možných klasifikací slovníků uvádíme na obr. 65.

Při běžné práci s cizím jazykem se osvědčují zejména středně rozsáhlé dvojjazyčné slovníky. Velké slovníky jsou určeny překladatelům a jiným specialistům. Obsahují většinou velké množství takových výrazů, s kterými se běžný uživatel nikdy nesetká; v takovém množství se pak mohou obtížně hledat opravdu potřebné informace. Malé slovníky mají naopak tu nevýhodu, že zastírají složité vztahy mezi slovní zásobou dvou jazyků. A tak zvané kolibří slovníky jsou vhodné spíše pro sběratele kuriozit.

Typy slovníků:	Obsah:
1. VÝKLADOVÉ	
1.1 Univerzální	- celkový popis světa, který nás obklopuje
1.2 Speciální	- popis některého oboru (např. filozofický sl.)
2. JAZYKOVÉ PŘEKLADOVÉ	
2.1 Dvojjazyčné	- např. česko-anglický nebo anglicko-český; dělí se podle rozsahu, tj. počtu zahrnutých hesel; pro běžnou práci jsou nejvhodnější
2.1.1 Kolibří	hesel; pro běžnou práci jsou nejvhodnější
2.1.2 Malé	středně velké slovníky, které obsahují
2.1.3 Střední	okolo 30 - 40 tisíc hesel a dostatečnou
2.1.4 Velké	zásobu frazeologismů
2.2 Vícejazyčné	- kdysi oblíbené, dnes ojedinělé (nedostatky)
3. JAZYKOVÉ SPECIÁLNÍ	
3.1 Ortografické	- např. „Pravidla českého pravopisu“
3.2 Etymologické	- u každého výrazu uvádějí jeho původ
3.3 Synonym	- nabízejí synonyma (vhodné pro překladatele)
3.4 Frazeologické	- zaměřují se na frazeologismy, příslovi atd.
3.5 Slangové	- zkoumají slovní zásobu sociolektů (slangů)
3.6 Terminologické	- terminologie jednoho nebo několika oborů
3.7 Technické	- zaměřeny na překlad technické literatury
3.8 Autorské	- slovní zásoba spisovatele nebo jediného díla
3.9 Frekvenční	- řadí výrazy podle četnosti výskytu, ne abecedně

Obr. 65: Základní typy slovníků

ZÁKLADNÍ SLOVO: slip

Slovesné ekvivalenty základního slova:

1. uklouznout, vyklouznout, proklouznout, vloudit se, vykrást se;
2. mihnout se, uniknout;
3. přefeknout se, podřící se, chybovat;
4. plynout, míjet;
5. podstrčit, zastrčit (závoru);
6. předčasně vrhnout (mládě);
7. spustit (kotvu), vypustit (střelu);
8. dostat smyk, mít skluz (přenes.), táhnout se (do dalšího období);

ekvivalenty složenin:

<i>slip open</i>	9. vycházet, jít vzhůru, vyrazet, provalit se;
<i>let slip</i>	10. pustit;
<i>slip away</i>	11. proklouznout, vykrást se;
<i>slip off</i>	12. utrhnout, stáhnout, svléci;
<i>slip on</i>	13. hodit na sebe šaty;
<i>slip out</i>	14. vyklouznout, proklouznout;
<i>slip up</i>	15. klopytnout;

Jmenné ekvivalenty základního slova:

1. uklouznutí, vyklouznutí, smeknutí; skluz, smyk;
2. přefeknutí;
3. poklesek, omyl, selhání, nedopatření;
4. proužek papíru, sloupcová korektura;
5. řemen (na psa);
6. dětská zástěrka;
7. odnož, sazenice;
8. hráz, příkrý břeh;
9. kombiné, živůtek, spodky (bez nohavic), slipy;
10. mezikulisi;
11. povlak polštáře;
12. ztráta (bitu ve výpočetní technice);

ekvivalenty frazeologismů a složenin:

<i>a slip of a girl</i>	13. mladá dívka;
<i>slip of the pen</i>	14. přepsání;
<i>slip of the tongue</i>	15. přefeknutí;
<i>slip of the press</i>	16. tisková chyba;
<i>get the slip</i>	17. dostat košem;
<i>give the slip</i>	18. upláchnout;
<i>slippage</i>	19. plánovací skluz;
<i>slipping</i>	20. sběrací kroužek (elektr.);
<i>slip-road</i>	21. odlehčovací silnice;
<i>slip-shod</i>	22. mající sešlapané střevíce, nedbalý;
<i>slip-shoe</i>	23. sešlapaný střevíc;
<i>slip-slop</i>	24. tlachání, cancy; slabý nápoj, brynda, břečka;
<i>slip-stream</i>	25. vrtulový proud, vir vzduchu (za autem).

Obr. 66: České ekvivalenty angl. morfému slip (podle Poldaufa)

Pokud jde o slovníky vícejazyčné, ty patří většinou minulosti. Objevovaly se už v 16. století, u nás mezi ně patří např. čtyřjazyčný slovník česko-latinsko-německo-řecký, který vydal Daniel Adam z Veleslavína v r. 1598 pod názvem *Silva quadrilinguis*. Nevýhodou vícejazyčných slovníků je především to, že se většinou spokojují u každého jazyka s jediným ekvivalentem daného výrazu, podobně jako malé nebo kolibří dvojazyčné slovníky současné. To je ale ve většině případů naprosto nedostatečné, protože každému výrazu výchozího jazyka téměř vždy odpovídá několik různých výrazů jazyka cílového. Proto je také značný rozdíl např. mezi slovníkem česko-anglickým a anglicko-českým; v žádném případě nejde o pouhé mechanické převrácení hesel a jejich seřazení podle abecedy, jak by se snad mohlo zdát. Právě z těchto důvodů se nám jeví střední dvojazyčné slovníky jako nejvhodnější pro běžnou práci s jazykem. Jako příklad uvádíme na obr. 66 anglické slovo *slip* a jeho české ekvivalenty uvedené v Poldaufově slovníku (9. vydání, Praha 1994).

Z přehledu vyplývá, že tomuto jedinému anglickému výrazu odpovídá několik desítek českých sloves a substantiv; počet českých ekvivalentů se značně zvýší, vezmeme-li v úvahu také složeniny a frazeologismy, do nichž výraz *slip* vstupuje. Ve slovníku najdeme také dvě odvozená slova, která v tabulce neuvádíme (*slipper* - 1. treпка, pantofel; 2. smykadlo vozíku; *slipper* - 1. kluzký, hladký, smekavý; 2. nestálý, nejistý; 3. těžko pochopitelný; 4. úskočný). A např. velký slovník „*The Random House College Dictionary*“ (New York 1969) obsahuje navíc několik desítek dalších významů základního slova i dalších odvozených a složených slov, kterým by nepochybně odpovídal ještě větší počet možných ekvivalentů českých.

Z těchto údajů ale vůbec nevyplývá, že by snad čeština byla, pokud jde o slovní zásobu, bohatší než angličtina. K opačným závěrům bychom nutně došli, kdybychom vyšli od základního výrazu českého a hledali ve slovníku česko-anglickém jeho možné ekvivalenty anglické (viz 4.22, obr. 68).

V předcházejících částech této kapitoly jsme zjistili, že v každém rozvínutém jazyce je poměrně malý počet slov základních, od nichž se ale díky procesu zvanému tvoření slov odvozuje značný počet dalších výrazů (odvozenin, složenin, viceslovných pojmenování a frazeologismů). Gramatický proces ohýbání slov (skloňování, časování, stupňování) pak počet možných tvarů ještě mnohonásobně zvyšuje. To všechno jsou úvahy zaměřené převážně na formální stránku jazyka, protože si všimají zejména slovních tvarů, jejich počtu, způsobu tvoření atd., a jen v menší míře se zabývají stránkou obsahovou (význam či obsah se s každým novým tvarem mění).

Při porovnání jednoho anglického lexému s jeho možnými českými ekvivalenty jsme se ale dostali k úvahám, které se týkají spíše významové stránky jazykových jednotek. Vždyť fakt, že týž lexém má v jiném jazyce celou řadu ekvivalentů, není dán ničím jiným než jeho mnohoznačností - cizím slovem *polysémií*.

Otázkám významu jazykových znaků se věnujeme v následující části této čtvrté kapitoly. Zde ještě dodáme, že mnohoznačnost výrazu *slip* není výjimkou, ale že se naopak s polysémií jazykových znaků setkáváme na každém kroku, jak se o tom snadno můžeme přesvědčit nahlédnutím do kteréhokoli dvojazyčného slovníku, samozřejmě s výjimkou těch „kolibřích“.

Po této chvále středně velkých dvojazyčných slovníků je třeba dodat, že po dosažení určitých základních znalostí cizího jazyka se velmi osvědčuje také práce s výkladovým slovníkem jednojazyčným, jako jsou např. slovníky *Larousse*. Po vyhledání hesla je uživatel nucen pochopit jeho možné významy z textu, který je psán ve stejném jazyce jako dané heslo. Aby takový text pochopil, často je nucen vyhledat další hesla. Tím vším si nejen rozvíjí pasivní znalost jednotlivých lexémů, ale i schopnost porozumět celým větám a větším textovým celkům. Při překládání textů do cizího jazyka je navíc možné u dobře voleného hesla najít základní terminologii určitého oboru, kterou by uživatel musel v překladovém slovníku dlouho a pracně hledat, navíc s pocitem nejistoty, který z uvedených ekvivalentů je pro daný kontext správný. Proto by si každý vážný zájemce o cizí jazyk měl co nejdříve opatřit oba tyto základní slovníky - překladový a encyklopedický - a soustavně s nimi pracovat.

4.2 SÉMANTIKA

4.21 VÝVOJ SÉMANTIKY

Sémantika je nauka, která se zabývá významem. V případě lingvistiky jde tradičně zejména o význam jednotlivých slov, jinými slovy o významovou složku jazykového znaku (viz 4.22).

Určitý zájem o význam slov existoval už u starověkých a středověkých filozofů, ale o systematické zpracování této složité problematiky se pokusili až na přelomu 19. a 20. století zejména M. Bréal, A. Meillet a další francouzští lingvisté. Některé jejich pojmy a termíny dodnes patří k základním prvkům moderní sémantiky (viz obr. 67).

Termín:	Označuje:	Příklady:
synonymie	- dvě slova mají stejný význam	hezký/pěkný
homonymie	- dvě slova mají stejný tvar	bílí/bílí
polysémie	- jedno slovo má různé významy	vlna
hyponymie	- nadřazený a podřazený pojem	zvíře/pes
antonymie	- dva konce graduálního vztahu	vysoký/nízký
komplementárnost	- jedno slovo je popřením druhého	živý/mrtvý
solidárnost	- vzájemná souvislost dvou pojmů	uší/slyšet
příčinnost	- jeden pojem je příčinou druhého	zabít/zemřít
inverze	- dvě slova s převráceným významem	kupovat/prodávat

Obr. 67: Základní sémantické pojmy

V šedesátých letech 20. století došlo k dalšímu rozkvětu sémantiky. V gramatice se v té době přesouval zájem lingvistů od morfologie k syntaxi a v souvislosti s tímto posunem také začal vzrůstat zájem o sémantiku věty. Byly definovány další pojmy a termíny, jako např. *presupozice* (význam, který není ve větě výslovně pojmenován, ale nepochybně z ní vyplývá), *ilokuční akt* (tvoření věty v souladu se záměrem mluvčího, např. otázka nebo zákaz), *performativní slovesa* (taková, která rozhodují o ilokuční síle věty, tj. o druhu výpovědi, např. *ptám se tě, zakazují ti*) apod.

V rámci strukturalismu došlo k pokusům hledat základní jednotky významu, *sémy*, jejichž kombinací by se daly sestavovat významy jednotlivých slov, případně k pokusům rozkládat význam slov na jednotlivé dále nerozložitelné složky. Přestože měla tato složková analýza jisté úspěchy (např. pří-

buzenské vztahy se dají analyzovat podle vzoru *otec* = + předeek, + 1. generace, + samec), pokusy popsat tímto způsobem celou slovní zásobu selhaly.

Ve stejné době Noam Chomsky zavedl do své generativní gramatiky pojem *hloubková struktura*, aby tím čelil kritice, že zcela přehlíží významovou stránku jazyka.

Přes všechny tyto pokusy je možné říci, že je významová stránka jazyka dodnes poměrně málo prozkoumaná. Sémantika je sice disciplína s dost dlouhou tradicí, ale přesto dosud patří k málo propracovaným lingvistickým disciplínám.

4.22 VÝZNAMOVÁ SLOŽKA JAZYKOVÉHO ZNAKU

Také Ferdinand de Saussure, zakladatel jazykovědného strukturalismu, se věnoval otázkám významu slov, a to především ve své teorii jazykového znaku. Ten se podle něho skládá ze dvou neoddělitelných složek: *signifiant* (složka označující, forma, tvar, sled hlásek, např. český výraz „strom“, *gn* čti jako *ň*) a *signifié* (složka označovaná, obsah či význam tohoto výrazu).

Saussure také definoval tři základní vlastnosti jazykového znaku: lineárnost, arbitrárnost a diskontinuitu. První z nich, *lineárnost*, se týká především jazykové formy, souvisí totiž s faktem, že v jazykové výpovědi není možný jiný způsob než řadit postupně jeden znak za druhým. Druhé dvě vlastnosti mají úzký vztah také k jazykovému významu.

Pokud jde o *arbitrárnost* (libovolný charakter) jazykového znaku, míni se tím fakt, že obě jeho složky (označovaná a označující, tj. obsah a forma) jsou spojeny na základě pouhé konvence a neexistuje mezi nimi žádný logický vztah. Tomu se vymykají pouze *onomatopoická* slova (např. *kukačka, syčet, prskat, chrchlát* apod.), jejichž zvuková podoba má přímou souvislost s jejich významem. Naproti tomu u naprosté většiny slov, alespoň pokud jde o rozvinuté jazyky, taková souvislost neexistuje; ostatně slovní zásoba jednotlivých jazyků se liší právě z toho důvodu, že pro stejné nebo obdobné jevy okolního světa užívají tyto jazyky různá pojmenování vytvořená na základě konvence, viz např. čes. *kůň*, rus. *lošad*, angl. *horse*, něm. *Pferd*, šp. *caballo*, atd.

Třetí vlastnost, *diskontinuita* (ohraničenost), se týká toho, že se jazykový znak vztahuje k určité vymezené části okolního světa a díky tomu se stává do opozice s jinými znaky, s nimiž ho nelze libovolně zaměňovat. Také tato jeho vlastnost je nesporná, ale kontroverzní je v této souvislosti Saussurova myšlenka o tom, že svět, který nás obklopuje, je beztvaré kontinuum

(v Saussurově pojetí tzv. „mlhovina“) a že teprve jazyk vyděluje z tohoto nerozhraňovaného světa jednotlivé pojmy. Někteří jeho pokračovatelé zašli ještě dále, když tvrdili, že okolní svět vlastně neexistuje, dokud není nějakým jazykem klasifikován a pojmenován (podobné teorie se vyznačují přeceňováním úlohy jazyka při poznávání mimojazykové skutečnosti a shrnují se obyčejně pod názvem „jazykový relativismus“).

Řešení této složité otázky bychom mohli zjednodušeně formulovat asi tímto způsobem: a) svět, který nás obklopuje, je dostatečně diferencován sám o sobě a bez přispění kteréhokoli jazyka, proto ho lze sotva přirovnat k nediferencované mlhovině; b) jazyky se nicméně často výrazně liší v tom, jak okolní svět klasifikují, segmentují a jak jeho jednotlivé složky pojmenovávají.

V těchto poněkud rozporných tvrzeních se skrývá fakt, že na jedné straně nám okolní svět nepochybně vnucuje svou vlastní „diferencovanost“ (něco jiného je „pes“ a něco jiného „růže“ - a jazyky jsou nepochybně nuceny to respektovat), a že se v jazyce projevuje silný vliv světa, v němž žijeme (běžně nám např. stačí jeden výraz pro bílou barvu a jeden pro sníh, ale Eskymáci nebo lyžaři jich rozeznávají několik). Na druhé straně je ale stejně nesporné, že se jazyky často mezi sebou liší právě ve vyčleňování a pojmenovávání jednotlivých předmětů, jevů a událostí z okolního světa. Právě proto se běžně setkáváme s tím, že hranice pojmů jsou v různých jazycích různé, nebo jinými slovy, že výrazy dvou porovnávaných jazyků většinou nejsou zcela ekvivalentní.

Pro ilustraci těchto odlišností se často uvádějí dva názorné příklady: „barvy“ a „dřevo“. Barevné spektrum (duha) je nediferencované kontinuum neomezeného počtu barevných odstínů. Jazyky ale sotva mohou pracovat s neomezeným počtem barev, a proto si spektrum rozhraničují a vybírají z něho pouze několik barev, které pokládají za základní. A právě v této diferenciaci spektra se jazyky mohou lišit, a pak se stává, že barvy nejsou ve dvou porovnávaných jazycích zcela ekvivalentní.

Podobně českým výrazům *strom, dřevo, dříví, háj, les, prales* odpovídá v jiných jazycích zpravidla celá řada výrazů, které však diferencují toto sémantické pole jiným způsobem, takže není možné mechanicky přiřazovat jednotlivým výrazům příslušné ekvivalenty (např. fr. *bois* znamená jednak *dřevo*, jednak *malý les*, atd.).

Tyto dva příklady by mohly sloužit k podpoře Saussurovy teorie „mlhoviny“, ale na druhé straně i v těchto případech najdeme vliv mimojazykové skutečnosti, která si příslušnou diferenciaci v jednotlivých jazycích vynucuje.

ZÁKLADNÍ SLOVO: cesta

Ekvivalenty základního slova:

1. way (kudy třeba jít);
2. road (pro vozy i pěší), track (vyježděná), path (vyšlapaná), drive (příjezdová);
3. passage, channel (prostředkující), way, means (prostředek), process (chem.);
4. journey (podniknutá), tour (okružní), voyage (po vodě nebo vzduchem), trip (krátká nebo zábavní), walk, an hour's walk (pěší);

Ekvivalenty frazeologismů:

<i>brát se cestou</i>	5. go one's way, go the way of;
<i>na cestě</i>	6. on the way;
<i>být na dobré cestě</i>	7. be well under way, be progressing well;
<i>po cestě</i>	8. along the way;
<i>(po) celou cestu</i>	9. all the way;
<i>přímou cestou</i>	10. right ahead;
<i>jít svou cestou</i>	11. go one's (own) way;
<i>na poloviční cestě</i>	12. halfway;
<i>připravit cestu</i>	13. pave the way;
<i>razit si cestu</i>	14. make one's way;
<i>sejít z cesty</i>	15. go astray;
<i>stát v cestě</i>	16. be in a p.'s way;
<i>šťastnou cestu</i>	17. pleasant journey;
<i>u cesty</i>	18. by the roadside;
<i>ukázat komu cestu</i>	19. direct, put right, show the right way;
<i>vyšlapaná cesta</i>	20. beaten track;
<i>jít komu z cesty</i>	21. go out of a p.'s way;
<i>zpáteční cesta</i>	22. return journey, way back;

Ekvivalenty odvozených slov a víceslovných pojmenování:

<i>cestář</i>	23. road-mender;
<i>cestička</i>	24. narrow path;
<i>cestmistr</i>	25. chief road-mender;
<i>cestopis</i>	26. travel(s), book of travel(s);
<i>cestovat</i>	27. travel, tour a t., travel (in) a t.;
<i>cestovatel</i>	28. traveller;
<i>cestovné</i>	29. travelling money;
<i>cestovní</i>	30. travel(ling);
<i>cestovní horečka</i>	31. excitement before a journey;
<i>cestovní kancelář</i>	32. travel agency;
<i>cestovní mapa</i>	33. tourist map;
<i>cestovní pas</i>	34. passport;
<i>cestovní příkaz</i>	35. travel warrant, travelling order/instructions;
<i>cestovní ruch</i>	36. tourism, travel trade, holiday trade;
<i>cestující</i>	37. traveller, passenger (z hlediska dopravy);
<i>obchodní cestující</i>	38. commercial traveller.

Obr. 68: Anglické ekvivalenty čes. morfému cest- (upraveno podle Poldaufa)

Tak u Eskymáků a lyžařů je rozlišování několika „bílých“ nebo několika „sněhů“ dáno vlivem prostředí, v němž se pohybují; totéž platí pro „šedohně-do zelené“ barvy rozlišované v jazycích Indiánů žijících v jihoamerických Andách. A to, že *les* je ve Španělsku *bosque* a v tropických zemích Jižní Ameriky *selva*, je dáno odlišným charakterem obou „lesů“.

Poznámky o rozdílech v obsahu jednotlivých výrazů v různých jazycích úzce souvisí s jevem, který se označuje jako *polysémie* (česky *mnohoznačnost*) jazykových znaků. Ta se velmi výrazně projevuje při překladu z jednoho jazyka do druhého. Názorně je to vidět na obr. 66 (viz 4.16), kde jsme uvedli s použitím Poldaufova slovníku některé z možných českých ekvivalentů anglického morfému *slip*, a stejně dobře je to možné pozorovat na obr. 68, kde s použitím česko-anglického slovníku téhož autora uvádíme možné anglické ekvivalenty českého morfému *cest*. I v tomto případě samozřejmě platí, že jde o středně rozsáhlý slovník a že ve velkých slovnících by se počet možných anglických ekvivalentů ještě výrazně zvýšil.

Z porovnání obou tabulek také dost jasně vyplývá, proč se např. týmy, které se věnují strojovému (počítačovému) překladu, zásadně specializují na jednostranný překlad, např. z angličtiny do ruštiny. Opačnému překladu z ruštiny do angličtiny se věnují jiné týmy, které jsou nuceny řešit zcela jiné problémy.

4.23 SÉMIOTIKA

Hovoříme-li o sémantice, je vhodné se alespoň krátce zmínit také o *sémiotice*. Ta má širší a obecnější rozsah, protože např. sémantiku v sobě zahrnuje. Sémiotika je nauka o znakových systémech a věnuje se zkoumání nejen jazykových znaků, ale obecně i všech ostatních znakových systémů, s nimiž se všichni pravidelně setkáváme, jako jsou např. systémy dopravních značek, názorné mezinárodní značky v bankách nebo na letištích, atd.

Ferdinand de Saussure používal pro označení téže disciplíny název *sémiologie* a definoval ji jako nauku o životě znaků v lidské společnosti; jako příklady znakových systémů uváděl např. i řeč hluchoněmých, Morseovu abecedu, šachovou hru, další strukturalisté do nich zahrnovali i těsnopis, folklór, lidové kroje a mnoho dalších systémů. Jazykové znaky jsou podle této teorie pouze jedním z mnoha znakových systémů a lingvistika je pak logicky součástí sémiologie. V některých zemích, např. ve Francii, se termínu *sémiologie* dodnes dává přednost.

V druhé polovině 20. století se objevily názory, že vydávat člověka za jediného uživatele znaků je projevem antropocentrismu. Zastánci *zoosémie*

tiky tvrdí, že uživateli znaků jsou také zvířata, a zastánci *biosémiotiky* jsou dokonce přesvědčeni, že interpretace znaků je běžná v celé živé přírodě; jako názorný příklad uvádějí fakt, že buňky interpretují příslušné zakódované genetické informace a řídí se jimi po celou dobu svého života.

Sémiotika

- zabývá se znakovými systémy (nejen jazykovými); podle Morrise se dělí na *sémantiku* (ta se zabývá významem), *syntax* (studuje vzájemné vztahy mezi znaky) a *pragmatiku* (vztahy mezi znaky a jejich uživateli); *zoosémiotika* studuje využívání znaků u zvířat a *biosémiotika* jejich všestranné využívání v živé přírodě.

Sémantika

- část sémiotiky, která se zabývá významem, tj. vztahem mezi znaky a označovanými předměty (jevy, událostmi), jinými slovy mezi tvary či formami a jejich obsahem či významem; pracuje s minimálními jednotkami významu, tzv. *sémantémy*, zkráceně též *sémy*.

Sémaziologie

- ta část sémantiky a lexikologie, která vychází od jednotlivých tvarů a zkoumá jejich význam a také změny významu, k nimž u nich dochází.

Onomaziologie

- volí opačný postup než sémaziologie, tj. zkoumá proces pojmenovávání (přizpůsobování formy k významu).

Sémiologie

- Saussurův termín pro vědu o znakových systémech; dnes se někdy užívá jako synonymum *sémiotiky*.

Obr. 69: „Význam“ a disciplíny, které se jím zabývají

Termín *sémiotika* má dlouhou historii, používal ho už římský filozof a lékař Galénos jako označení „vědy o příznacích“ v rámci lékařství. Základy k moderní sémiotice položil na přelomu 19. a 20. století americký filozof a logik Charles S. Peirce, když rozdělil znaky na *ikony*, *indexy* a *symboly*. V současné době se prosazuje zejména pojetí jeho krajana Charlese Morrise, který rozdělil sémiotiku do těchto tří částí: sémantika, syntax a pragmatika. Jejich stručnou charakteristiku uvádíme spolu s dalšími termíny na obr. 69.

Teoretická sémiotika se dnes zabývá podstatou znaků a jejich klasifikací. Nejstručnější definice znaku říká, že „znak je něco, co stojí na místě něčeho jiného“; nutným předpokladem k existenci znaku je ale také „interpretant“,

tj. někdo, kdo tuto záměnu chápe a rozumí jí, jinými slovy dokáže ji správně interpretovat.

Jazyky jsou pouze jednou z oblastí, které sémiotiku zajímají, protože vedle nich existuje prakticky neomezená řada dalších znakových systémů. Tak např. s určitými znaky pracuje každé umění (mluví se proto o „jazyce“ filmu, architektury atd.), ale také nejrůznější náboženství, hry, rituály, věštění z ruky nebo z karet, sestavování horoskopů atd. Aplikovaná sémiotika se proto věnuje také studiu těchto systémů, a to bez ohledu na jejich charakter. Z hlediska sémiotiky i lingvistiky je zajímavé, že se ve všech těchto případech jedná o systém znaků, tedy o určitý „jazyk“ v širším smyslu, který má podobně jako přirozené jazyky svou gramatiku (pravidla), své základní jednotky (znaky) i svou sémantiku (význam znaků).

5.1 RÉTORIKA

5.11 VZNIK A VÝVOJ RÉTORIKY

K nejstarším naukám, které se vůbec zabývají některou stránkou jazyka, patří nepochybně rétorika. Stručně řečeno, je to umění správně mluvit, to znamená formulovat projev tak, aby jeho poslech byl po formální i obsahové stránce příjemný a dokonalý, tak aby řečník dokázal posluchače přesvědčit nebo dojmout, atd., to vše ve shodě se svým záměrem.

Podle některých pramenů vznikla rétorika na Sicílii, ale k jejímu velkému rozkvětu došlo ve starověkém Řecku v 5. století př. n. l. V Athénách tehdy poprvé v dějinách vzniklo demokratické zřízení a spolu s ním se vytvořila potřeba ovládat řečnické umění, zvláště v politickém životě a při soudních jednáních (v době samozvaných vládců a tyranů, ani v době moderních diktátorů to jistě není tak důležité, protože k předvedení řečnického umění mají příležitost většinou jen oni sami, nehledě na to, že mají po ruce i jiné přesvědčivé „argumenty“).

V řečnickém umění vynikl zejména Protagoras (481-411) a další sofisté, tj. „mudrci“, kteří vedle filozofie, politiky a práva vyučovali také umění správně se vyjadřovat. Jejich odpůrci, často zároveň i odpůrci demokracie, jim kladli za vinu, že učili politiky a soudce mluvit přesvědčivě bez ohledu na to, zda obhajovaná věc byla správná, pravdivá a prospěšná či naopak. Proto dostal termín „sofistika“ postupně pejorativní zabarvení a často se užívá ve smyslu „dovednost používat logické úskoky“.

Tento určitý rozpor se ostatně udržuje dodnes. Umění politiky spočívá i dnes do značné míry v dovednosti přesvědčit posluchače (voliče) vhodně volenými a srozumitelně vyloženými argumenty, že sdělovaná myšlenka či teorie je pro ně právě ta nejlepší, a to bez ohledu na to, jaké důsledky pro ně ve skutečnosti bude mít. Podobně je advokát povinen představit soudu svého klienta v tom nejlepším světle bez ohledu na to, zda se jedná o okradeného či zloděje. To všechno ale nic nemění na původní myšlence rétoriky, že jazykový projev by měl být po obsahové i formální stránce dokonalý.

Také ve starověkém Římě se rétorika těšila značnému rozkvětu. Za jejího vrcholného představitele je považován Marcus Tullius Cicero (106-43 př. n. l.), z jehož pera se dochovaly nejen skvěle formulované obhajoby a obžaloby, ale dokonce i celé traktáty věnované řečnickému umění.

Ve středověku byla rétorika jedním ze sedmi svobodných umění; dokonce patřila spolu s gramatikou a dialektikou (tj. logikou) k tzv. *triviu*, ke skupině tří nejdůležitějších. Pro lingvistiku je zajímavé, že všechna tato tři „umění“ měla úzký vztah k právě k jazyku.

5.12 DNEŠNÍ APLIKACE

Umění správně formulovat mluvené i psané projevy má své místo i v současné době a nepochybně bude důležité i v budoucnosti. Po stránce obsahové se týká zejména vhodného rozvržení jednotlivých sdělovaných informací, po stránce formální pak takových jevů, jako je správná a zřetelná výslovnost, přiměřené tempo řeči, intonace a síla hlasu, výstavba a délka vět, atd.

Jako příklad nevhodných řečových návyků mohou sloužit tzv. „vycpávky“ či „berličky“, tj. výrazy, které z hlediska obsahu žádnou informaci nenesou a jsou tedy zcela nadbytečné, z hlediska formy pak působí velmi rušivě a nepřírodně. V některých případech se možná jedná o charakteristický prvek, který oživuje řeč jednotlivce, pokud není používán příliš často, ale zcela nevhodné jsou neobyčejně rozšířené módní vycpávky, jako byly před lety např. výrazy „prostě“ nebo „jako“ a dnes slovo „vlastně“ (viz věty typu: *rétorika je prostě věda, která jako popisuje...; rétorika je vlastně věda, která vlastně popisuje...; apod.*).

Bližší informace o rétorice podává Lotko (1997).

5.2 ETYMOLOGIE

5.21 NAUKA O PŮVODU SLOV

Etymologie je nauka o původu slov; snaží se odhalit jazyk, z něhož jednotlivá slova pocházejí, zjistit jejich původní význam a změny významu, i tvaroslovné změny, k nimž v průběhu přecházení do jiných jazyků i později v jednotlivých jazycích došlo. Podobně jako rétorika patří k nejstarším jazykovědným disciplínám: její tradice sahají až do starověkého Řecka, pěstuje se tedy už přibližně dva a půl tisíce let.

O výklad původního významu slov se pokoušeli starořeční filozofové, zejména Platón (v dialogu *Kratylos*) a stoikové. Na ně pak navázali římská filozofové a autoři latinských gramatik. Vzhledem k významu gramatiky (rozumí se latinské) v období středověku, rozvíjela se etymologie také v rámci tohoto „svobodného umění“, které patřilo k základům středověké vzdělanosti. Na začátku moderní doby, tj. v období renesance, a v dalších obdobích,

včetně 18. století, pěstovala se etymologie zvláště v souvislosti s rostoucím zájmem o živé evropské i „exotické“ jazyky a v při sestavování slovníků.

Pro celé toto dlouhé období bylo charakteristické, že se etymologové opírali často o náhodné podobnosti mezi jazyky, a docházeli tak většinou k fantastickým a zcela nepodloženým závěrům.

Ke změně došlo až v 19. století, kdy se v rámci srovnávací a historické gramatiky začaly vědeckými metodami zkoumat otázky příbuznosti jazyků, a v souvislosti s tím byly postupně zjišťovány i zákonitosti vývoje zvukové stránky jazyka.

Odhalení fonetických změn umožnilo kvalifikovaně objasnit původ značného množství slov, která jsou součástí slovní zásoby moderních jazyků. Dnes už existují obsáhlé etymologické slovníky, které z tohoto hlediska zpracovávají slovní zásobu mnoha jazyků. U nás patří k základním pracím slovník Václava Machka (2. vydání, 1968) a stručnější slovník Josefa Holuba a Stanislava Lyera (1968). Český čtenář má k dispozici i „Úvod do etymologie“ (Adolf Erhart, Radoslav Večerka, 1981).

5.22 PŘÍKLADY

Přes značný pokrok etymologických studií naráží tato nauka na často nepřekonatelné překážky. Nejčastější příčinou neúspěchu je fakt, že se etymologové mohou bezpečně opírat výhradně o dochované písemné památky. Ty jsou ale v nejlepším případě staré okolo pěti tisíc let, kdežto člověk, a s ním i jazyk, je na světě možná už pět miliard let, tedy tisíckrát déle. Z toho důvodu často etymologický výzkum končí např. u řečtiny nebo sanskrutu, ale od-
kud se tam příslušný tvar a význam objevil, je sotva možné prokázat.

O celé řadě otázek souvisejících s etymologií jsme se zmínili v části věnované jazykovému vývoji (viz zejména 1.22 - 26, 1.63, kde je stručně uvedena etymologie několika desítek výrazů). Zde uvedeme několik příkladů, které mají přiblížit značné úspěchy etymologie ve zjišťování původu slov a změn jejich významu, ale i základní potíže, kterým musí čelit.

1. příklad: voda

Protože se výraz *voda* vyskytuje ve všech slovanských jazycích, musel být už v praslovanštině; má ale také stejný původ s angl. *water*, něm. *Wasser*, apod., a dokonce i s řec. *hydor* a s dalšími tvary indoevropských jazyků. Z toho vyplývá, že má s největší pravděpodobností původ v prajazyce indoevropské, ale např. i to, že český prefix *vodo-* a cizí prefix řeckého původu

hydro- jsou nejen významové ekvivalenty, ale že se vyvinuly ze stejného základu.

2. příklad: víra

Má patrně původ v lat. *verum* (pravý, opravdový); odtud staročeské *vie-ra* (ženský rod patrně analogicky podle *mienka* apod.) a novější *víra*, ale také *věřit*, *nevěřit*, *nevěra*, atd.; polysémie výrazu *verum* se dochovala i v moderní češtině: *věřit v Boha* (pravého) *x věřit, že mi Franta vrátí dvě stovky* (doopravdy). České *ověřit* a internacionální *verifikovat* mají stejný původ.

3. příklad: dítě

Původně hromadné jméno *děti*, od něho *dítě*; pochází z indoevropského základu *dhé* (nechat sát, kojit) a původně asi označovalo „kojenectvo“ (děti se kojily déle než je to dnes obvyklé, často už uměly i chodit, je to běžné i dnes u některých přírodních národů); od stejného základu pochází také *dojit*, *děva* (původně asi pohlavně dospělá, žena toužící po dětech), odtud *dievka*, *dívká*, *dívěnka*, *děvče*, *děvčátko*, *děvečka*, ale stejného původu je i *děloha* atd.

4. příklad: kormidlo

Pochází z řec. *kybernao* a lat. *guberno* (kormidluji, řídím); ze stejného základu pochází také výrazy *guvernér*, *gubernie*, *kybernetika* a mnoho dalších odvozených (také např. angl. *government* a šp. *gobierno* - vláda).

5. příklad: šalotka

Název této pikantní cibulky pochází z franc. výrazu *échalotte*, ten ze starofrancouzského *eschaloigne*, ten má původ v lat. slově *ascalonia*, které bylo odvozeno od názvu palestinského města Askalónu.

6. příklad: migréna

Do češtiny se dostalo toto slovo z francouzštiny (*migraine*), kde je doloženo v 13. století; vzniklo z lidově latinského základu *hemicrania* (3. století) převzatého z řeckého *hémikrania*, tj. bolest v polovině (*hémí*) hlavy (*kraní-on*).

7. příklad: tábor

V roce 1420 založili husité město a nazvali je podle biblické hory Tábor (odkud pochází její jméno, ovšem nevíme); pak začali označovat slovem *tábor* i svá opevněná ležení, a v době tažení je zanesli i do Německa a zejména do Uher; odtud se výraz dostal k Turkům, Arabům a Španělům (jednotka marocké armády ve španělských službách), prostřednictvím ruštiny pak do Střední Asie. Maďarští etymologové ale soudí, že slovo *tábor* má původ v turečtině. Moderní odvozeniny: *tábořit*, *tábořiště*, *táborák*, atd.

8. příklad: káva

První veřejné kavárny (sloužící často k setkáním literátů a dalších umělců) vznikly v 15. století v Arábii, zejména ve městě Mekka; v 16. století se rozšířily do Turecka, v 17. století do Itálie a Francie, postupně pak do celého světa. S kávou se šílil i její název: z arabského *qahva* vznikl jednak turecký výraz *kahvé* (a z něho italský *caffè*), jednak v Severní Africe argotový arabský tvar *kaua*. Český spisovný výraz *káva* je tedy odvozen od lidového tvaru arabského, český lidový výraz *kafe* od turecké podoby, oba tvary ovšem mají původ ve spisovné arabštině.

9. příklad: port. quilombo

V africkém jazyce kimbundu původně znamená „jednota, osada“, později i „opevnění, opevněná vesnice“. Ve slovnících evropské portugalštiny se většinou uvádí jako základní význam „opevněný tábor lidožroutů kmene Jaga, kteří na konci 16. století zaplavili Kongo a Angolu“. V brazilské potugalštině se jím označovala místa, kde se ukrývali uprchlí otroci (v proslavené republice „dos Palmares“ to bylo koncem 17. století až 30.000 uprchlých černých otroků a jejich dětí narozených už na svobodě). Dnes je tento výraz pro afrobrazijské skupiny symbolem boje za svobodu.

10. příklad: angl. cheeseburger

Výraz vznikl omylem na základě lidové (též: falešné) etymologie odvozením od slova *hamburger*; to je substantivizované původně přídavné jméno (*Hamburger steak*) odvozené od města Hamburg; lidová etymologie vzala omylem jeho první slabiku za označení šunky (*ham*) a u „hamburgerů se sýrem“ ji nahradila slovem sýr (*cheese*).

5.3 DIALEKTOLOGIE

5.31 VZNIK A OBSAH DIALEKTOLOGIE

Dialekty, česky též nářečí, jsou místní varianty jazyka, kterými se hovoří na určitém různě velkém území, někdy pouze v několika sousedních vesnicích. V porovnání se spisovným jazykem mají zpravidla archaický charakter, protože se nejlépe udržují v odlehlých místech, jejichž obyvatelé mají omezený kontakt s okolním světem; jazykový vývoj, který probíhá nejrychleji v ekonomicky a kulturně důležitých centrech, zasahuje dialekty většinou opožděně a v omezené míře.

Až do 19. století neprojevovala jazykověda o dialekty prakticky žádný zájem; vesměs byly považovány za degenerovanou formu jazyka, která není hodna výzkumu. Jednu z mála výjimek představuje významný italský básník Dante Alighieri, který na začátku 14. století v díle „O řeči lidové“ charakterizoval všech čtrnáct italských dialektů.

Obrat nastal v polovině 70. let 19. století v souvislosti se vznikem mladogramatického hnutí na univerzitě v Lipsku (viz 1.63). V roce 1876 se tam čtyřiařicetiletý německý jazykovědec Georg Wenker rozhodl, že podpoří hlavní mladogramatickou poučku o zákonitosti fonetických změn výzkumem německých dialektů. Vycházel přitom z předpokladu, že se v dialektech lépe a déle uchovává starší podoba jazyka, protože nejsou vystaveny tak silným vlivům jako jazyk spisovný. Výzkum měl potvrdit, že fonetické změny jsou skutečně zákonité, tj. že k nim dochází ve všech srovnatelných případech.

Wenker rozeslal učitelům základních škol v Porýní dotazník obsahující 40 vět a požádal je, aby věty přepsali do místního dialektu. Později projekt rozšířil na celé Německo a získal celkem 44.251 odpovědí.

Základní předpoklad o konzervativním charakteru dialektů byl sice správný, ale výsledky průzkumu byly překvapující. Ukázalo se totiž, že mezi hornoněmeckým a dolnoněmeckým dialektem neexistuje pevná hranice, ale naopak poměrně rozsáhlé území, na kterém jako by se postupně přecházelo od jednoho dialektu k druhému. Jednotlivé hláskové změny se projevovaly u různých slov v různém stupni a zasahovaly v nestejně míře do sousedního dialektu. Místo aby výzkum potvrdil hlavní mladogramatickou poučku, přinesl výsledky, které ji jednoznačně vyvracely.

Wenker neváhal výsledky zveřejnit. V roce 1881 publikoval první mapy a stal se tak zakladatelem lingvistické geografie a dialektologie. Jeho zásluhy se dají stručně shrnout do dvou základních bodů: a) neváhal jako první zkou-

mat dialekty, které stály do té doby mimo pozornost jazykovědců; b) byl první, kdo zanesl výsledky svých pozorování do přehledných map.

Ve všech pozdějších dialektologických výzkumech se také potvrdila většina závěrů, které při svém výzkumu formuloval. Především to bylo zjištění, že mezi dvěma dialekty nebo jazyky neexistuje jasná dělicí čára, ale přechodné území, na němž se postupně přechází od jednoho jazyka či dialektu k druhému. Formuloval v základních rysech i myšlenku, že toto přechodné území může být různě rozsáhlé v závislosti na geografických podmínkách: vysoké a nepřístupné hory nebo velké vodní toky mohou vzájemnému ovlivňování sousedních jazyků bránit nebo je zcela znemožnit, kdežto volně přístupný rovinatý terén, případně rušné dopravní spoje (silnice, lodní linky apod.) vzájemně prolínání značně podporují.

Jako ilustrace této poučky by nám mohl posloužit vzájemný vztah češtiny jednak se slovenštinou, jednak s polštinou. Hranice mezi Českou republikou a Slovenskem se sotva dají označit jako jasné rozhraní mezi češtinou a slovenštinou. Ve skutečnosti zasahuje vliv slovenštiny v různé míře a různé daleko do území zejména jihovýchodní Moravy, jak je to vidět zvláště v oblasti Moravského Slovácka; netýká se to ostatně pouze jazyka, ale i folklóru, stravování a celkového způsobu života. Podobně by bylo možné nalézt naopak vlivy češtiny ve slovenštině přilehlých oblastí Slovenské republiky. V severních hornatých oblastech je vzájemné ovlivňování obou jazyků daleko méně výrazné.

Pokud jde o polštinu, pak např. sotva najdeme nějaký její vliv v jazyce obyvatel Trutnova nebo Nového města nad Metují, a stejně obtížně budeme hledat jakýkoli vliv češtiny na polštinu v přilehlých oblastech Polska, přestože jde o poměrně krátkou vzdálenost; vzájemnému ovlivňování brání vysoké hory. Naproti tomu na celkem rovinaté trase Katowice - Těšín - Olomouc, dlouhé asi 150 km, je možné pozorovat postupné prolínání obou jazyků. Je samozřejmě nejsilnější právě na hranicích, v rozděleném Těšíně, ale silný vliv polštiny najdeme nejen v Ostravě nebo Karvině, ale i ve Frýdku nebo v Kopřivnici. Směrem do vnitrozemí se pak tento vliv výrazně omezuje a v Olomouci už bychom našli jen velmi omezené a málo užívané případy ve slovní zásobě (např.: v *mezičase*). Obdobná situace je na polské straně.

V každém případě se i zde potvrzuje Wenkerův závěr o tom, že přechodné území mezi dvěma jazyky či dialekty je oblast, v níž se postupně přechází od jednoho k druhému.

5.32 LINGVISTICKÉ ATLASY

Wenkerův výzkum měl vedle značných zásluh také dvě slabá místa. Pokud jde o jazykový materiál, předmětem výzkumu byla prakticky pouze zvuková stránka jazyka, tak jak to vyžadoval původní záměr, totiž potvrdit mladogramatickou poučku o zákonitosti fonetických změn.

Druhý nedostatek se týkal metodologie: jeho dotazníky vyplňovaly tisíce učitelů, kteří k tomu nebyli nijak školeni. Proto mohly být výsledky zkresleny vzhledem k subjektivnímu posuzování jazykových jevů velkým a nesourodým množstvím pozorovatelů.

Oba tyto nedostatky odstranil Jules Gilliéron při zpracování „Lingvistického atlasu Francie“ (ALF - *Atlas linguistique de la France*, 1903-1910). Vedle zvukové podoby francouzštiny se zaměřil zejména na slovní zásobu, kde jsou vzájemné vlivy nejvýraznější a celkový vývoj nejrychlejší, a v jeho dotazníku byly i otázky, které umožnily vyvozovat závěry také pro gramatiku.

Významné bylo i zlepšení metodologické, tj. způsob vyplňování dotazníků. Gilliéronův spolupracovník E. Edmont navštívil v průběhu čtyř let (1897-1901) všech 639 vybraných míst na celém území Francie a sám všechny dotazníky zpracoval. To byl velký pokrok, protože tím bylo zajištěno jejich jednotné zpracování.

V průběhu 20. století se dialektologický výzkum rozšířil do dalších zemí a pokračuje dodnes. Vznikly různé rozsáhlé nové lingvistické atlasy v Německu, Itálii, Švýcarsku, Rumunsku, Španělsku, Spojených státech a Kanadě, v Brazílii atd., a také v současné době se pracuje na několika desítkách dalších atlasů. U nás zatím lingvistický atlas České republiky postrádáme a k dispozici jsou pouze dílčí práce věnované jednotlivým dialektům nebo stručné práce obecnějšího charakteru, např. Běličův „Nástin české dialektologie“ z roku 1973. Také myšlenka o všeslovanském lingvistickém atlase, která se objevila už v Tezích Pražského lingvistického kroužku, se do dnešního dne nerealizovala, a je málo pravděpodobné, že by se mohla uskutečnit v nejbližších letech. A pokud jde o vzdálenější budoucnost, existuje reálné nebezpečí, že nebude co zkoumat, protože dialekty jsou vzhledem k současnému vývoji moderní společnosti odsouzeny k postupnému zániku.

Neutěšená situace dialektologie v České republice a v mnoha dalších zemích je způsobena vážnými překážkami, které se staví do cesty při zpracovávání lingvistických atlasů. V další části této kapitoly stručně shrneme postup, který se v podobných projektech uplatňuje, včetně potíží, kterým musí dialektologové čelit.

5.33 METODY DIALEKTOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Práce na lingvistickém atlasu se dají rozdělit do dvou hlavních etap: shromáždění materiálu a jeho zpracování. Každá z těchto etap se ale skládá z celé řady dílčích kroků, které zde budeme stručně charakterizovat.

1. Vymezení zkoumané oblasti

Nezbytným předpokladem je vymezení oblasti, v níž bude výzkum prováděn. Dosud se nepodařilo realizovat velkolepé projekty dialektologického výzkumu rozsáhlých územních celků zahrnující větší počet dialektů (např. atlas brazilské portugalštiny) nebo dokonce jazyků a dialektů (např. všeslovanský atlas).

Úspěšně byly dosud dokončeny atlasy některých zemí (Francie, Německo, Itálie, Švýcarsko, Rumunsko) nebo jejich částí (atlas andaluzského dialektu ve Španělsku nebo bahijského dialektu v Brazílii).

Kdybychom měli zpracovat lingvistický atlas češtiny, bylo by třeba rozhodnout, zda se omezíme na území České republiky nebo zda do výzkumu zahrneme také českou menšinu zejména na Slovensku, případně i potomky českých vystěhovalců např. na Ukrajině nebo v okolí Darúvaru a v dalších oblastech bývalé Jugoslávie. Protože hranice jazyků i dialektů jen zřídka odpovídají administrativním hranicím zemí či krajů nebo provincií, je třeba se rozhodnout pro jednu z obou možných variant. Není-li zcela zřejmé, kam až příslušný jazyk či dialekt zasahuje, je někdy nutné zjistit to předběžným výzkumem.

2. Stanovení míst, v nichž se výzkum provede

Ve vymezené oblasti je třeba stanovit místa, v nichž se bude podoba dialektu či jazyka zkoumat. Výběr nemůže být náhodný. Je nutné opatřit si údaje o celkovém počtu obyvatel, rozhodnout se pro přiměřený počet míst a volit je tak, aby na každé z nich připadl stejný počet obyvatel (někdy bude připadat jedno místo na několik vesnic, jindy případně na jedno městečko míst několik).

Čím menší bude počet vybraných míst, tím méně průkazné budou dosažené výsledky a tím obtížnější bude zakreslovat do map izoglosy (křivky ohraničující výskyt jazykových jevů). Při neúměrně velkém počtu naopak hrozí nebezpečí, že výzkum bude příliš nákladný nebo že nikdy neskončí.

3. Příprava výzkumného týmu

O výsledku celého projektu často rozhoduje složení výzkumného týmu a jeho příprava. V čele týmu stojí zpravidla zkušený dialektolog, který tým sestavuje, seznamuje jeho členy se svým záměrem a se způsobem jeho provedení. Určité školení je nezbytné, má-li být projekt zpracován jednotně. Členové týmu se zpravidla musí smířit s tím, že práce na projektu bude tvořit po několik let hlavní náplň jejich pracovní činnosti.

Čím menší je výzkumný tým, tím snazší je zajistit zpracování projektu podle jednotného hlediska, ale tím déle může celá práce trvat. Naopak se vzrůstajícím počtem pracovníků se sice práce může urychlit, ale hrozí nebezpečí, že bude do projektu zavedeno velké množství individuálních přístupů, které se mohou mezi sebou značně lišit.

Pokud trvá výzkum příliš dlouho (v některých případech se jednalo např. o více než třicet let), může se změnit složení výzkumného týmu, jeho vedení, a s ním často i původní záměr, používaná technika apod., a dokonce se může částečně změnit i sám zkoumaný dialekt.

4. Sestavení dotazníku

Dalším důležitým krokem je sestavení dotazníku, který poslouží ke zjišťování jazykových dat v určených místech. V současné době se zpravidla zjišťují data, která umožňují dělat závěry pro všechny hlavní jazykové plány (slovní zásoba, zvuková podoba, gramatika). Dotazník zpravidla obsahuje několik set dotazů, které mají v terénu sloužit ke zjištění relevantních rysů příslušného jazyka či dialektu.

Pokud jde o tématické členění, obsahuje dotazník zpravidla otázky týkající se rodinných vztahů, bydlení, denního režimu, počasí a ročních období, polních prací, domácích a hospodářských zvířat, atd., stručně řečeno takových témat, která bývají předmětem každodenních rozhovorů a mají tedy v daném dialektu vysokou frekvenci.

Často je obtížné předem určit, které jazykové jevy jsou pro daný dialekt relevantní. V takovém případě se někdy vypracuje rozsáhlý dotazník (obsahující např. 3.000 otázek) a ten se ověří na několika vybraných místech. Na základě takového předběžného výzkumu se pak počet otázek značně redukuje a do definitivního dotazníku se zařadí pouze vybrané otázky, které jsou pro posouzení daného dialektu rozhodující (může jich být např. 250). Hlavním cílem předběžného výzkumu je vyloučení takových otázek, jejichž zpracování by projekt neúměrně prodloužilo, a přitom by takové otázky nevedly

k žádným výsledkům. Kromě toho může předběžný výzkum sloužit také k zaškolení členů výzkumného týmu a ke sjednocení metodologie.

V „klasickém“ období dialektologie, tj. v první polovině 20. století, se při zpracovávání lingvistických atlasů věnovala pozornost vedle čistě jazykových jevů také některým jevům etnografického charakteru; ukázalo se totiž, že se často v různých oblastech zkoumané jazykové oblasti liší nejen pojmenování jistých věcí (např. části venkovského domu, nádobí apod.), ale že jsou často značné rozdíly i v podobě samotných těchto věcí. Proto se vedle údajů čistě jazykových často zachycovaly i tyto rozdíly „věcné“, např. v podobě nákrešů typických obydlí nebo jejich částí (střech, štítů, komínů, míst pro skladování obilí), nádobí, pluhů, studní apod.

V současném „moderním“ období se jednak značně změnila technika pořizování údajů (používají se magnetofony, videokamery), ale navíc se začaly zkoumat i některé otázky sociolingvistického charakteru, jako jsou rozdíly v mluvě mladších a starších generací, mužů a žen, apod. Všechny tyto „novoty“ se pochopitelně promítly jednak do sestavování dotazníků, jednak i do výběru informátorů (vzhledem k změně významu u slova „informátor“ se dnes někdy dává přednost termínu „respondent“).

5. Vyhledání informátorů ve stanovených místech

V „klasickém“ období se dialektologové soustředili na hledání takových osob, u nichž se dialekt dochoval v pokud možno nedotčené podobě. Ideálním informátorem byla např. stará žena, která se v dané vesnici narodila a nikdy ji neopustila; u mužů mohl být jejich dialekt narušen několikaletým pobytem mimo vesnici, např. v době vojenské služby nebo při cestách za prací.

Pokud se dnes dialektologové snaží shromáždit také materiál sociolingvistického charakteru, musí vybírat informátory s ohledem na tyto cíle. V praxi to znamená minimálně to, že je třeba hledat respondenty rovnoměrně mezi muži a ženami, a mezi různými věkovými skupinami (např. ve věku do 35 let, od 36 do 55 let a nad 55 let). Jen tak mohou být výsledky sociolingvisticky zajímavé; mohou např. ukázat, že jazyk žen má konzervativnější podobu než tomu je u mužů, že nositelem inovací, a tedy i jazykového vývoje, je mladá generace, apod. Při opakovaném výzkumu se později může prokázat, k jakým změnám v daném období došlo, která věková skupina se o to zasloužila, apod.

Výzkumný tým musí v každém případě předem stanovit minimální požadavky, které je třeba dodržet při výběru informátorů. Mezi takové požadavky může patřit např.: daná osoba se ve vesnici narodila nebo v ní žije nejméně od svých 3 let, školní docházku absolvovala v dané oblasti, mimo vesnici žila maximálně dva roky, oba rodiče pocházejí ze stejné oblasti, apod.

6. Zpracování dotazníku

Po všech uvedených přípravných krocích se přistupuje k důležitému a náročnému shromažďování materiálu v určených místech. S každým informátorem je třeba vést dialog tak, aby se zjistily a zapsaly či nahrály všechny jazykové jevy uvedené v dotazníku.

Hlavní potíž této práce spočívá v tzv. „paradoxu pozorovatele“. Člen výzkumného týmu, který dialog s informátorem vede, má za úkol zjistit všechny požadované údaje v nezkrácené podobě. Avšak informátor má často tendenci upravovat a „vylepšovat“ svůj jazykový projev zejména vzhledem k přítomnosti neznámých osob, které mluví převážně spisovně, a také proto, že se jeho projev zaznamenává buď písemně nebo dokonce pomocí magnetofonu, videokamery apod. Proto hrozí nebezpečí, že získaný materiál nebude zcela odpovídat spontánním jazykovým projevům daného dialektu.

Tomuto nebezpečí je třeba čelit zejména tím, že se před zahájením samotného výzkumu oba účastníci seznámí a člen výzkumného týmu se postará o přátelskou a nenucenou atmosféru. Veškerou techniku nahrávání je třeba co nejvíce potlačit, nejlépe použitím skrytého mikrofonu nebo skryté kamery.

Dotazy na jednotlivé jazykové jevy nemohou být vedeny přímo (např.: *jak se tady u vás vyslovuje „na shledanou“?*), protože by se tím informátor upozornil na jev, který je předmětem výzkumu, nebo by dokonce mohl být ovlivněn výslovností tazatele, případně i jeho výběrem slov. Otázky je třeba formulovat tak, aby jeho odpověď byla spontánní (např.: *co si většinou říkáte, když se s někým loučíte?*).

Při práci v terénu se někdy může stát, že se objeví nový lingvisticky či sociolingvisticky relevantní prvek, který byl při sestavování dotazníku opomenut. Pokud je shromažďování materiálu v počáteční fázi, je možné jej dodatečně do výzkumu zahrnout. Výhodnější je ovšem postarat se při sestavování dotazníku a během jeho ověřování o to, aby takové jevy neunikly a byly do dotazníku zahrnuty od samého začátku.

Podrobnosti o potížích při získávání jazykového materiálu v terénu viz v příkladu 5.34.

7. Záznam relevantních údajů o informátorech

O každém respondentovi, od něhož se podaří získat informace o všech jazykových jevech zahrnutých v dotazníku, je třeba pořídit záznam. Jeho jméno není příliš důležité a v některých případech se od jeho záznamu upouští (zvláště v policejním režimu zůstávají lidé raději v anonymitě). Zaznamenat je třeba především údaje důležité z hlediska výzkumu, tj. např. kde se informátor narodil, kolik je mu let, kde a jak dlouho chodil do školy, jak dlouho a kde byl v době vojenské služby nebo při jiných delších pobytech mimo bydliště, odkud pocházejí jeho rodiče apod. (viz příklad 5.35).

8. Vyhodnocování a porovnávání získaných dat

Všechny dosavadní popsané kroky se dají shrnout do jediné etapy: shromažďování materiálu. Jakmile je tato etapa úspěšně dokončena, nastává vlastní práce s materiálem. Při jeho zpracování jde zhruba o to, aby se systematickým porovnáváním zjistily takové jazykové jevy, které jsou z hlediska výzkumu relevantní.

Pokud jde např. o slovní zásobu, zjišťují se všechny varianty pojmenování určitého předmětu nebo jevu, které se v dotaznících vyskytly, a dále jaká je jejich distribuce v jednotlivých zkoumaných místech. Podobně se zpracovávají údaje fonetického charakteru, a pokud to získaný materiál umožní, také údaje svědčící o rozdílech gramatických. Cílem této náročné práce je zjistit pokud možno všechny jazykové (případně i sociologické) jevy, které jsou pro daný dialekt nebo jazyk charakteristické, zejména takové jevy, které svědčí jednak o jeho vnitřní diferenciaci, jednak o jeho vymezení vzhledem k jazykům nebo dialektům okolním.

V průběhu zpracovávání mnohdy rozsáhlého materiálu se dialektologové poměrně často setkávají s významnými jazykovými jevy, které si zaslouží zvláštní pozornost. Proto se jako vedlejší produkt původního projektu objevuje zpravidla celá řada zajímavých článků, studií, kongresových příspěvků apod. Z části je to nepochybně způsobeno také tím, že v takových dílčích pracích je možné o daných jevech informovat poměrně rychle, kdežto dokončení lingvistického atlasu je záležitost dlouhodobá a někdy dost nejistá.

9. Zakreslení vybraných jevů do map včetně komentáře

Wenkerův nápad, zakreslit získané údaje do přehledných map, se osvědčuje ve všech lingvistických atlasech. Mapy podávají názorný přehled o jednotlivých jazykových jevech a o jejich distribuci v rámci zkoumaného území.

V zásadě se zpracovávají lingvistické mapy dvojího druhu. V některých případech se používá základní mapa příslušného území s vyznačenými body, tj. vybranými místy, v nichž se výzkum provedl. U každého bodu je pak uveden zkoumaný výraz, případně všechny jeho varianty, které byly v daném místě zjištěny. Tento způsob záznamu je velmi podrobný, vyžaduje ovšem zvláštní mapu pro každý jednotlivý jev.

Pokud to získané údaje umožňují, zpracovávají se přehlednější mapy, na nichž je výskyt jazykových jevů znázorněn pomocí *izoglos*; jsou to křivky ohraničující výskyt jednotlivých jevů. Protože se dosud nikdy nevyskytly ani dva různé jevy, jejichž izoglosy by byly totožné, je možné do takové přehledné mapy zakreslit celou řadu různých jevů. Tím se nejen ušetří prostředky na tisk velkého množství map, ale takové mapy také vydávají názorné svědectví o tom, jak jsou jazykové jevy mezi sebou teritoriálně rozrůzněny uvnitř daného území a jak také na styku dvou jazyků či dialektů - to s tím bezprostředně souvisí - nenajdeme nikdy jasné a jednoznačné rozhraní, ale vždy větší či menší přechodné území, na němž se v různém stupni mezi sebou prostupují prvky obou sousedních jazyků.

Jednotlivé mapy jsou zpravidla opatřeny komentářem, který příslušné jevy stručně vysvětluje a hledá i souvislosti obecnějšího charakteru. Příklady obou základních druhů map uvádíme v oddílu 5.36.

10. Tisk a distribuce atlasu

Zpracování často velmi rozsáhlého materiálu a jeho zaznamenání do map trvá zpravidla několik let. Když je tato práce dokončena, zbývá už jen atlas publikovat.

Také tento poslední krok však naráží často na značné potíže, tentokrát především ekonomického charakteru. Tisk rozsáhlé publikace, navíc opatřené mnohdy i několika stovkami barevných map, vyžaduje značné finanční prostředky. Protože je výroba takového atlasu finančně náročná, bývá také jeho výsledná cena značně vysoká. A navíc je poměrně omezený okruh lidí, kteří jsou ochotni vysokou cenu za tak specializované dílo zaplatit. Žádný

nakladatel proto nemůže očekávat, že by se mu náklady spojené s výrobou atlasu vrátily, nebo dokonce počítat se ziskem.

Z těchto důvodů se jen zřídka stalo, že byl atlas publikován krátce po dokončení. Ve všech takových případech se o to zasloužila vydatná finanční podpora státu nebo místních úřadů. Naproti tomu nejsou vzácné případy, kdy mezi dokončením atlasu a jeho uvedením na trh uplynulo patnáct až dvacet let. Někteří z členů výzkumného týmu se jeho vydání nedožili a sám zkoumaný dialekt se mohl v době mezi výzkumem a publikací dost změnit.

Po tomto poněkud obecném popisu dialektologického výzkumu uvedeme v následujících oddílech několik konkrétních příkladů, které mají celý postup přiblížit.

5.34 PŘÍKLAD 1: PRÁCE V TERENU

Na jaře 1969 pozval prof. Cintra několik studentů 4. ročníku lisabonské univerzity a několik zahraničních postgraduátů na týdenní výzkum leónského dialektu, kterým se mluví v několika vesnicích v severovýchodním Portugalsku. Jedna z vesnic, Rio de Onor, je horským hraničním potokem rozdělena a leží zčásti v Portugalsku, zčásti ve Španělsku. V době výzkumu byla odříznuta od světa, posledních několik kilometrů bylo třeba jít pěšky nebo jet na mule. Obyvatelé, velmi chudí a velmi přátelští, žili v určitém typu komuny, na Nový rok si vždy volili představenstvo, které řídilo obecní záležitosti do konce roku. Domy byly kamenné, většinou s jednou místností dole pro nářadí a domácí zvířata, nejčastěji drůbež, a s jednou místností na patře, kde u delší stěny byla velká palanda, zpravidla třígenerační. Tam se většina obyvatel rodila i umírala. Bylo těžké představit si zapadlejší kout světa, alespoň pokud jde o evropské podmínky.

Výzkum byl dobře připraven, dotazník vypracován, účastníci poučeni. Kněz z města Bragança, který každou druhou neděli jezdil na mule sloužit mši (v lichých týdnech přijížděl kněz ze španělské strany), doporučil jako informatorku osmdesátiletou paní, která nikdy vesnici neopustila. Podařilo se navázat velmi přátelskou atmosféru a výzkum mohl začít.

Až do poloviny dotazníku se práce dařila; babička jiným jazykem než leónským dialektem nemluvila, a tak podávala autentické informace. Problém nastal, když výzkum dospěl k fonetické podobě původní latinské souhláskové skupiny -kt-. Ve španělštině se změnila na -ch- (čti -č-), v portugalštině na -it- (viz též obr. 4 v oddíle 1.22) a v leónském dialektu má několik variant, které kolísají mezi -š- a -ť-.

Výzkum tohoto jevu je důležitý, protože je možné pozorovat určité rozdíly i mezi jednotlivými vesnicemi. K dispozici jsou čtyři běžně užívaná slova: *osm, noc, mléko, prsa* (lat.: *octo, noctem, lactem, pectum*). U posledního výrazu formuloval prof. Cintra velmi decentně otázku přibližně v tomto znění: *a jak se, babičko, prosím vás, jmenuje tady to nahoře co mají jenom ženy, mužům to chybí?* Babička vyjmenovala několik částí oděvu, protože ji ani ve snu nenapadlo, že by se na takovou věc někdo mohl veřejně zeptat. Když si několik dědečků začalo šuškat, a nakonec začali babičce napovídat, ta se začervenala a od té chvíle se s výzkumným týmem přestala bavit. Všechny pokusy o omluvu a snahy navázat znovu kontakt zcela selhaly. Brzy se začalo stmívat a museli jsme se vrátit do Bragançy s nepořízenou. Napůl vyplněný dotazník ovšem nemá téměř žádnou hodnotu. A na druhý den byla na programu jiná vesnice.

Když jsem se téměř po třiceti letech znovu do Rio de Onor podíval, nevěřil jsem svým očím. Místo se zalíbilo několika bohatým Portugalcům, kteří museli před lety opustit Angolu a Mozambik. Postavili si tam pár moderních vil a vede k nim i asfaltová silnice. Zbytky starých kamenných domů jsou buď opuštěné, nebo v nich bydlí několik starších lidí. Všichni jsou i nadále velmi přátelští a velmi chudí, ale mluví už portugalsky nebo španělsky a o dialektu se neradí baví. Na některých i starých domech jsou televizní antény. Místní varianta leónského dialektu, kterou se v regionu mluvilo okolo tisíce let, je na vymření.

5.35 PŘÍKLAD 2: ÚDAJE O INFORMÁTORECH

Na obr. 70 uvádíme příklad formuláře, do něhož se zapisují údaje o osobách, s nimž byl vyplněn nebo nahrán úplný dotazník. Tento formulář byl použit při zpracovávání Lingvistického atlasu brazilského státu Sergipe (*Atlas Lingüístico de Sergipe*). Obsahuje všechny údaje důležité jak z hlediska lingvistického, tak i pokud jde o sociolingvistický výzkum, a může sloužit jako vzor.

Podobné dotazníky slouží při pozdějším zpracovávání získaných dat jednak k posouzení, do jaké míry jde o skutečně autentického mluvčího daného dialektu, jednak mají rozhodující význam i pro posouzení dat z hlediska sociolingvistického.

5.36 PŘÍKLAD 3: MAPY

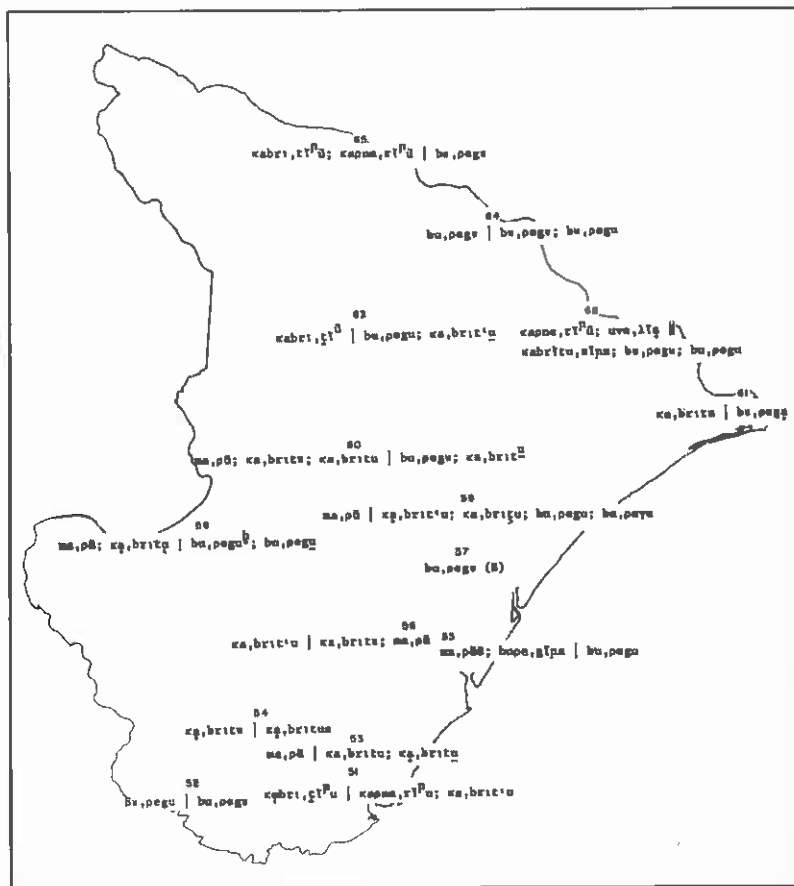
Značnou část lingvistických atlasů tvoří mapy, na nichž je názorně zachycena distribuce jazykových jevů. Na obr. 71 uvádíme ukázkou prvního typu lingvistické mapy. Zachycuje ekvivalenty výrazu „jehně“ v portugalštině brazilského státu Sergipe.

OSOBNÍ ÚDAJE INFORMÁTORA

Jméno a příjmení
 Přeřídka
 Pohlaví Věk Stav
 Místo narození
 Trvalé bydliště
 Adresy a doba pobytu na jiných místech
 Odkud pochází otec
 Odkud pochází matka
 Odkud pochází manžel(ka)
 Hlavní povolání
 Kde je vykonává
 Další zaměstnání (která vykonává nebo vykonával)
 Zaměstnání otce
 Zaměstnání matky
 Zaměstnání manželky
 Školní vzdělání
 Vojenská služba Nevykonával?
 Kde vykonával? Trvání
 Artikulační orgány
 Bez viditelných defektů
 Viditelné nepravdivosti (popis)
 Zjevné psychologické vlastnosti
 Plachý? Živý? Inteligentní?
 Sarkastický? . Agresivní?
 Spontánnost výpovědi
 Úplná? Vysoká? Střední? Slabá?
 Další poznámky
 Místo a okolnosti pořizování dotazníku
 Datum pořizení
 Podpis pořizovatele

Obr. 70: Formulář pro záznam osobních údajů informátora

Atlas byl zpracován z větší části v letech 1963-67, a vzhledem k finančním potížím publikován teprve v roce 1987. Navazuje metodologicky, teritoriálně i věcně na první brazilský atlas věnovaný bahijskému dialektu (*Atlas Prévio dos Falares Baianos*, Rio de Janeiro 1963, 1965). Poměrně malý stát Sergipe sousedí se státem Bahia, výzkumný tým byl většinou stejný a výzkum potvrdil předpoklad, že jde o prodloužení výskytu bahijského dialektu.

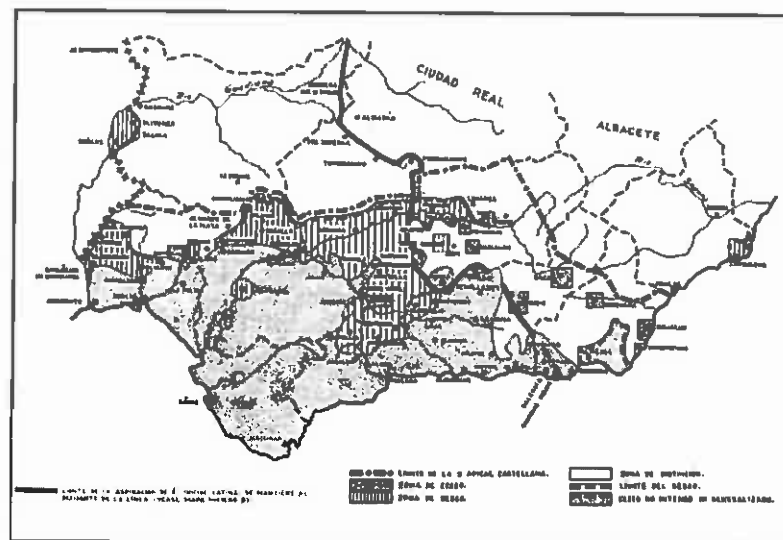
Obr. 71: Výraz „jehně“ v brazilské portugalštině (Atlas lingüístico de Sergipe, mapa č. 132).

Jednotlivá místa, v nichž se výzkum prováděl, jsou číslována počínaje číslem 51, a tím se naznačuje spojitost s předcházejícím atlasem bahijským, jehož dotazník byl zpracován v padesáti určených místech.

Celý atlas se skládá z volně ložených listů. Základem je většinou červeně kreslená jednoduchá mapa státu Sergipe s vyznačenými očíslovanými místy výzkumu. U těchto míst jsou pak na každé mapě fonetickým prepisem uvedeny varianty výrazu, které tam byly zjištěny.

Na naší ukázce je mapa č. 132 (u bahijského atlasu to byla mapa 131) věnovaná pojmenování „jehně“. Nejčastěji jsou zastoupeny varianty slov *carneiro* (beran), *borrego* (mladý beránek do 1 roku - jehně), *cabrito* (původně kůzle, s posunem významu už v Portugalsku); na jihozápadě i *marrão* (původně podsvinče), na severovýchodě ojedinelé i *ovelha* (ovce).

Přestože výzkum prováděl tým téměř ve stejném složení jako u atlasu bahijského, a jen o několik let později, nejsou výsledky zcela srovnatelné. Je to dáno různou velikostí a hustotou obyvatelstva obou států, a tedy i nestej-

Obr. 72: „Seseo“ a „ceceo“ v andaluzské španělštině (Zamora Vicente: Dialectología española)

ným počtem obyvatel na jedno zkoumané místo, atd. Podobně se od sebe navzájem více či méně liší všechny další brazilské lingvistické atlasy jednotli-

vých států, které už byly publikovány nebo jsou v současné době zpracovávány. To bude činit určité potíže při snaze realizovat původní záměr a vypracovat na jejich základě „Lingvistický atlas Brazílie“.

Ukázka druhého typu lingvistických map, které zahrnují vždy několik jazykových jevů a přehledně znázorňují jejich výskyt pomocí izoglos (křivky ohraničující příslušné území), je uvedena na obr. 72.

Mapa je věnována především fonetickému jevu, který je typický pro španělskou Andaluzii. Došlo tam k defonologizaci protikladu dásňového /s/ a interdentalního /θ/ (podobnému angl. neznělému „th“), a místo těchto dvou hlásek se v Andaluzii vyslovuje buď jen „s“ nebo jen „θ“. V prvním případě jde o jev nazvaný „seseo“ (na mapě je jeho výskyt označen svislým šrafováním), druhý se označuje jako „ceceo“ (šedá barva). V bílé oblasti se oba fonémy rozlišují. Na mapě je zřetelně vidět, jak se jednotlivé izoglosy od sebe liší. Patrné je také to, že se výslovnost ve městech často liší od okolního venkova.

„Seseo“ je významné tím, že bylo zaneseno do španělsky mluvící Latinské Ameriky, která má – spolu s Andaluzií – o jeden foném méně než „zbytek“ Španělska. Do Ameriky se totiž v době kolonizace dostal právě andaluzský dialekt, protože lodě odplouvaly z přístavu Palos a naprostá většina námořníků pocházela z Andaluzie.

5.4 STYLISTIKA

5.41 TRADIČNÍ STYLISTIKA

Základní lingvistické disciplíny – jako je fonetika a fonologie, morfologie, syntax a lexikologie – se zpravidla zabývají systematickými prvky jednotlivých jazykových rovin. V jazyce ale existuje vedle prvků systematických, které musí každý mluvčí respektovat, také celá řada takových jevů, které mu umožňují volit z několika možných prvků právě ten, který vyhovuje jeho komunikačnímu záměru, jeho povaze či schopnosti improvizace, příslušnému tématu, situaci, v níž komunikace probíhá, atd. V zásadě je taková volba nepochybně umožněna jazykovým systémem, který připouští sdílet jednu a touž myšlenku různými způsoby, jak jsme to viděli v předcházejících kapitolách (viz např. množství variant jediného fonému, synonyma ve slovní zásobě, polysémie jazykového znaku, neostrost výrazů, různé větné konstrukce odpovídající jedinému obsahu, homonymní věty odpovídající různým obsahům, atd.).

Při uplatňování takových individuálně volených prostředků hovoříme o určitém stylu výpovědi, a disciplína, která se takovými styly zabývá, se tradičně nazývá stylistika. Patří spolu s rétorikou k nejstarším jazykovědným disciplínám, ale přesto není dodnes jednoznačně definován její obsah, který se ostatně v průběhu vývoje několikrát dost podstatně změnil. Zde si alespoň stručně všimneme počátků stylistiky ve starověku a zmíníme se také o dvou možných pojetích stylistiky, která byla někdy pojmována jako součást lingvistiky, jindy byla interpretována spíše s hlediska literárního, a v zásadě stojí na pomezí obou těchto filologických disciplín. Současnou teorii funkčních stylů ponecháme do následujícího oddílu.

1. Stylistika ve starověku

Ve starověkém Řecku a Římě se stylistika rozvíjela v úzkém vztahu s rétorikou, zejména v souvislosti s tzv. figurami, jako je metafora, metonymie apod. Mnoho slov i viceslovných pojmenování ostatně v jazyce vzniklo nebo posunulo svůj původní význam právě na základě používání figur, a na počátku takového procesu byla nepochybně tvůrčí invence jednotlivce.

Rozlišoval se také styl dopisů, didaktický, řečnický, slavnostní, ironický, patetický, samolibý, květnatý, elegantní apod.

2. Lingvistická stylistika

V rámci lingvistiky se tato disciplína často dávala do souvislosti, či lépe do protikladu, se syntaxí, případně s celou gramatikou. Ta zkoumá systém jazyka a funkce, které tento systém plní v rámci jazykového společenství. Stylistiku naopak zajímají ty řečové prvky, které nějakým způsobem překračují dané normy nebo z nich dokonce vybočují; jinými slovy: předmětem jejího studia je především tvůrčí přístup mluvčího k jazyku a všechny zvláštní prvky, které se v jeho jazyce (nebo mluvě) vyskytují.

Toto pojetí vyvrcholilo u italského filozofa Benedetta Croce a u představitele estetického idealismu v jazykovědě Karl Vosslera. Ti jazyk přirovnávají k poezii a kladou důraz právě na tvůrčí charakter jazyka, jímž mluvčí vyjadřuje především své city a svou náladu.

Také člen ženevské školy Charles Bally přispěl k propracování stylistiky v tomto duchu. Podle něho je to nauka, která zkoumá jazykové prostředky z hlediska jejich emocionální či afektivní funkce.

V současné jazykovědě zastává podobné názory Noam Chomsky; ten rovněž zdůrazňuje tvůrčí schopnosti jednotlivých mluvčích, kteří jsou na základě znalosti systému jazyka schopni vytvářet neomezené množství konkrétních výpovědí.

3. Literární stylistika

Literární vědu zajímá fakt, že určitý způsob psaní je charakteristický pro každého spisovatele. Etymolog by zde dodal, že latinský výraz *stilus* znamenal původně „špičatý kolík“, později přeneseně i špičaté „pisátko“, pak obecně „psaní, spisování“ a konečně „způsob psaní“ neboli *styl*, zpočátku zejména v souvislosti se spisovateli. Posouvání významu tím ovšem nekončí, protože máme i „volný styl“ v několika sportovních odvětvích, děláme některé věci „stylově“ nebo „ve velkém stylu“, „stylové“ může být i vybavení restaurace, můžeme si koupit ložnici ve „stylu Ludvíka XIV“ apod.

Pokud jde o spisovatele, je nepochybné, že můžeme mluvit např. o stylu Shakespeara, Balzaca, Dostojevského, Čapka nebo Hrabala. Obecněji se hovoří o stylu povrchním, jednoduchém, sevřeném, komplikovaném, propracovaném, květnatém, poutavém, nudném, energickém, atd. Sebevětší množství takových adjektiv ale sotva může postihnout bohatství jednotlivých stylů, to je nepřeborné právě proto, že jde o jev individuální.

Jazyk literárních děl či jednotlivých spisovatelů je individuální do té míry, že se v některých případech podařilo prokázat sporné autorství literárních děl rozbořením stylu příslušných autorů v jiných jejich dílech a jeho porovnáním se stylem použitým u díla sporného.

Charakteristický způsob psaní je u jednotlivých autorů dán výběrem jazykových jednotek, bohatstvím a koncentrací slovníku, délkou vět, strukturou souvětí a dalšími vesměs jazykovými charakteristikami. Stylistika je tak místem, kde se literatura dostává do velmi úzkého kontaktu s lingvistikou; je to dáno tím, že pro literaturu je jazyk přirozeným prostředkem a nástrojem, stejně jako pro malířství plátno, barvy a štětec.

Ostatně také při pokusu charakterizovat stylistiku lingvistickou se nutně dostáváme k otázkám souvisejícím s literaturou, jak jsme to viděli např. u Croceho a Vosslera, kteří připodobňují jazyk k poezii. Snad můžeme tyto úvahy uzavřít konstatováním, že právě v oblasti stylistiky se zájmy lingvistiky a literatury prolínají výrazněji než v kterékoli jiné oblasti.

5.42 SOUČASNÁ TEORIE FUNKČNÍCH STYLŮ

Všechny teorie, o nichž jsme až dosud jednali, patří do „klasického“ období stylistiky. V posledních asi dvaceti letech se vedle toho rozvinula nová „teorie funkčních stylů“; ta klade důraz na používání takové podoby jazyka, která odpovídá dané komunikační situaci. Na její novosti nic nemění ani fakt, že náznaky podobného pojetí najdeme už v dřívějších obdobích včetně starověku.

Teorie funkčních stylů je založena na poznatku, že mluvčí (nebo pisatel) používá střídavě různé podoby jazyka (styly) v závislosti na tom, jakou funkci má jeho projev plnit.

Každý z nás používá jiné jazykové prostředky při běžné komunikaci ve skupině přátel či kolegů, jiné při důvěrném rozhovoru s partnerem, jiné při přednesu referátu nebo při diskusi s učitelem, při psaní žádosti o prodloužení studia, atd. Jiných prostředků použijeme, když chceme někomu sdělit určité tajemství, vyloudit z něho nějakou informaci, udělat mu radost, pobídnout ho k nějaké činnosti, vyhrožovat mu nebo jeho prostřednictvím někomu jinému, urazit ho, atd.

Rozdíly, které se při výběru jednotlivých funkčních stylů projevují, se týkají používání spisovného nebo hovorového jazyka, případně dialektu či sociolektu (sportovní hantýrka, studentský žargon apod.), ale i výběru slov, stavby věty a souvětí, jejich délky, hlasitosti projevu, intonace; jinými slovy: mají všeobecný dosah a zasahují všechny jazykové roviny.

Velmi různorodé jsou také faktory, kterými jsou tyto rozdíly způsobeny. Patří mezi ně např. role mluvčího a jeho vztah k posluchačům, vzdělání, věkové rozdíly a počet účastníků, jejich znalost daného tématu, druh sdělení (prostá informace, apel, otázka, žádost, zábava apod.), situace, za níž ke komunikaci dochází (politická situace, zdravotní stav účastníků, hrozící nebezpečí, překážky kladené normální komunikaci), návaznost na předcházející rozhovory, atd. Významné rozdíly jsou způsobeny i tím, zda jde o mluvený nebo psaný projev. Tak např. některé výrazy běžně používané v přátelském rozhovoru by v psané formě působily velmi vulgárně, a jiné, používané v psané formě, by v mluveném rozhovoru mohly působit velmi šroubovaně, zkostnatěle nebo směšně.

Na obr. 73 uvádíme jednu z možných klasifikací existujících funkčních stylů. Je ale vhodné si uvědomit, že přechody mezi nimi mohou být plynulé. Také uvedené příklady mají jen informativní charakter a jejich zařazení může být složitější. Tak např. žádost staršího člověka o výměnu bytu by snadno mohla být formulována také s použitím stylu kultivovaného, formálního nebo

středního, a není zcela vyloučena ani možnost použití stylu úředního či hovorového. A rozhovor matky se synem o škole může být za jistých okolností formulován také ve stylu intimním nebo formálním – do značné míry to závisí na výsledcích, jakých syn ve škole dosahuje.

Styl:	Charakteristika:
Zkostnatělý	- Používaný poměrně zřídka, většinou staršími osobami a v psané podobě; časté archaismy a dlouhá souvětí. <i>Příklad:</i> Písemná žádost penzisty o výměnu bytu.
Slavnostní	- Používaný při slavnostních příležitostech; ustálený výběr slov a vět, důraz na slavnostní přednes. <i>Příklad:</i> Vyhlášení vítězů olympijských her.
Kultivovaný	- Bohatý, jasně členěný a ucelený obsah; dokonalé formulace, dobrá srozumitelnost, často pointa. <i>Příklad:</i> Reportáže Karla Kynclia z Velké Británie.
Formální	- Stejně jako u předcházejících stylů spisovný jazyk; často strohé informace, neosobní přístup. <i>Příklad:</i> Návod k zapojení a používání televizoru.
Úřední	- Sdělení úřadů občanovi; strohé informace, neosobní přístup, často nespisovné prvky „úřední“ češtiny. <i>Příklad:</i> Předvolání na dopravní inspektorát.
Střední	- Těžko definovatelný bezpříznakový styl; např. rozhovor neznámých osob (prvky spisovné i hovorové). <i>Příklad:</i> Rozhovor u pokladny při kupování jízdenky.
Hovorový	- Uplatňuje se při běžných každodenních kontaktech mezi členy rodiny, přáteli, známými, někdy i na veřejnosti. <i>Příklad:</i> Matka se baví se synem o škole a učitelích.
Lidový	- Spontánní mluvený projev ve společnosti většinou známých osob, někdy i s prvky dialektu, slangu apod. <i>Příklad:</i> Rozhovor u piva o sportu, ženských, politice.
Familiární	- Většinou nepatřičné použití lidového či intimního stylu ve vztahu k neznámým nebo nadřizeným osobám apod. <i>Příklad:</i> Zákazník komentuje hezké oči prodavačky.
Intimní	- Vyhrazen většinou dvojicím přátel nebo partnerů; soukromý obsah, nenucená forma, malá vzdálenost. <i>Příklad:</i> Rozhovor o tom, kolik dětí by partneři chtěli mít.

Obr. 73: Funkční styly

Dostáváme se tím k otázce pragmatických okolností, které každý jazykový projev doprovázejí a ovlivňují. Pragmatickými faktory řečové činnosti se zabývá především pragmalinguistika (viz 6.31), ale také výběr jednotlivých funkčních stylů s nimi velmi úzce souvisí.

MODERNÍ POMEZNÍ DISCIPLÍNY

6.1 MATEMATICKÁ LINGVISTIKA

6.11 ÚVODNÍ POZNÁMKA O POMEZNÍCH DISCIPLINÁCH

V druhé polovině 20. století došlo ve vědě k výrazné změně, která se dá charakterizovat jako přehodnocení dosavadních oborů a důraz na nové vědní disciplíny, které stojí na pomezí dvou nebo více disciplín tradičních a spojují v sobě jejich základní otázky i jejich výzkumné metody. I když náznaky takového spojování bychom našli už v dřívějších obdobích, kdy vznikla např. matematická (symbolická) logika, fyzikální chemie nebo kulturní antropologie, v období po druhé světové válce tato tendence převážila do té míry, že v podstatě všech převratných vědeckých objevů bylo dosaženo právě v některém z takových pomezních oborů.

Výjimkou není ani lingvistika. Jestliže se v dřívějších obdobích lingvisté zabývali buď systémem jazyka (strukturalismus) nebo některou jeho částí (srovnávací a historická gramatika), pak v druhé polovině 20. století převážil zájem o takové disciplíny, v nichž se s úspěchem kombinují otázky lingvistické s tématy a metodami dalších tradičních vědních odvětví, jako je matematika, logika, psychologie, neurologie, sociologie, etnologie, antropologie apod.

Vznikla tak řada pomezních disciplín, které v současné lingvistice postupně získaly dominantní postavení. Stejně jako v ostatních vědách, také v lingvistice platí, že termín „pomezní“ je třeba chápat jako fakt, že jsou to disciplíny stojící na pomezí dvou nebo několika tradičních vědních oborů, případně že mají mnoho společných zájmů i navzájem mezi sebou. V žádném případě tento termín není možné chápat tak, že se jedná o disciplíny stojící na pomezí či na periférii lingvistiky; je tomu právě naopak: stojí v samém centru její pozornosti. Proto je v této závěrečné kapitole budeme alespoň stručně charakterizovat.

6.12 KVANTITATIVNÍ LINGVISTIKA

Termínem „matematická lingvistika“ se dnes označují takové disciplíny, v nichž se při výzkumu jazyka používají matematické metody. Protože je aplikace matematických metod mnohostranná, rozlišují se v rámci matematické lingvistiky zpravidla tři dílčí disciplíny: lingvistika kvantitativní, algebraická a počítačová. První dvě jsou převážně teoretické, třetí aplikuje jejich poznat-

ky v praxi, zejména při počítačovém překladu. Algebraická lingvistika se někdy také označuje jako teorie matematických modelů jazyka.

Kvantitativní či statistická lingvistika má poněkud delší tradice než ostatní dvě disciplíny, protože se statistické metody objevovaly v lingvistice už od konce 19. století, a sporadicky dokonce i v dřívějších obdobích. Předchůdci kvantitativní lingvistiky si totiž všimli toho, že se jednotlivé jazykové jevy neuzívají se stejnou frekvencí (nemají stejnou četnost výskytu). Při všech výzkumech se potvrdilo, že některé jevy (hlásky, písmena, fonémy, slabiky, pojmenování, gramatické kategorie, věty apod.) mají frekvenci velmi vysokou, jiné střední a ještě jiné se vyskytují s frekvencí blízkou nule. Ve všech případech se takové jevy dají seřadit podle frekvence výskytu do řady, v níž se od nejčastěji používaných postupně přechází až k takovým jevům, které se ve výpovědích vyskytují velmi vzácně.

písmeno	počet	%	písmeno	počet	%	písmeno	počet	%
mezera	134	13,4	d	25	2,5	ch	7	0,7
i	74	7,4	p	25	2,5	š	5	0,5
t	72	7,2	y	25	2,5	ý	5	0,5
e	70	7,0	c	23	2,3	b	4	0,4
a	62	6,2	r	20	2,0	f	3	0,3
o	49	4,9	u	18	1,8	h	3	0,3
n	48	4,8	é	15	1,5	ů	2	0,2
v	46	4,6	á	12	1,2	x	1	0,1
k	45	4,5	g	11	1,1	ď	-	-
s	39	3,9	z	11	1,1	ň	-	-
m	30	3,0	ž	10	1,0	ó	-	-
í	27	2,7	č	9	0,9	q	-	-
j	27	2,7	ř	9	0,9	ť	-	-
l	27	2,7	ě	7	0,7	ú	-	-

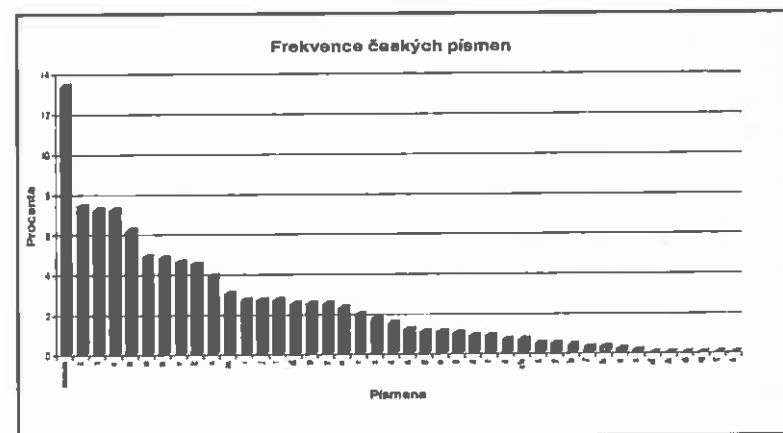
Obr. 74: Frekvence českých písmen (začátek textu 6.12)

Na obr. 74 uvádíme na ukázkou jednoduchý příklad statistické metody aplikované na český text. Na omezeném korpusu prvního tisíce písmen (včetně mezer) ze začátku tohoto oddílu (6.12) jsme zjistili četnost výskytu jednotlivých českých písmen. Je jich celkem 42 (včetně mezer) a z přehledu je vidět, jak se liší co do frekvence.

Výsledek, který jsme získali, má omezenou platnost a neodpovídá přesně skutečným statistickým poměrům v dané oblasti. Trpí zejména dvěma nedo-

statky. Abychom získali přesnější informace o skutečné četnosti výskytu českých písmen, bylo by především třeba opřít výzkum o daleko větší korpus než jen o tisíc písmen. A za druhé by bylo nezbytně nutné zařadit do zkoumaného korpusu texty z různých stylistických rovin, zejména proto, že text s jedinou tematikou může obsahovat celou řadu jevů, které více nebo méně zkreslují skutečnost. V našem případě se např. vyskytlo písmeno „g“ jedináctkrát, ale je to dáno především opakovaným užitím slov *lingvistika* a *algebraická*. To jsou slova jinak v češtině poměrně málo užívaná - ostatně písmeno „g“ se vyskytuje pouze v cizích slovech -, a proto by statistika prováděná na rozsáhlém korpusu textů z různých stylistických rovin nepochybně ukázala, že je jeho frekvence v češtině mnohem menší.

Přes tyto výhrady nám uvedená statistika ukazuje něco, co se opakuje bez výjimky při všech statistických výzkumech jazykových (i jiných) jevů, a to je jejich značně nerovnoměrné rozložení. Vždy jsou na čele podobných seznamů jevy s vysokou frekvencí, křivka výskytu rychle klesá, pak se zaobluje a čím dál pomaleji se blíží k nulové hodnotě.

Obr. 75: Grafické znázornění frekvence českých písmen

Na obr. 75 uvádíme, jak se dají názorně zachytit získané statistické údaje. Přechody mezi jednotlivými údaji by byly jemnější, kdybychom pracovali s větším množstvím údajů.

K podobným výsledkům docházejí lingvisté při zkoumání kterékoli složky jazyka. Tak např. na obr. 57 v oddílu 4.12 jsme uvedli prvních deset českých slov podle Frekvenčního slovníku češtiny. Tento slovník vznikl zpracováním

75 textů z osmi různých stylistických oblastí (beletrie, poezie, literatura pro mládež, dramata, odborná literatura, žurnalistika, vědecká literatura, mluvené rozhlasové projevy); celková délka těchto textů je $N = 1\,623\,527$ slov, ale slova se často opakují, a tak různých slov je $V = 54\,486$.

V čele frekvenčního seznamu je spojka „a“, která se v textech vyskytla v celkovém počtu 67 122, na každých 100 českých slov tedy připadá téměř 5 spojek „a“. Prvních deset slov pak pokrývá přibližně 20 % textu. Tyto vztahy platí i ostatních jazycích a je vhodné k nim přihlížet při studiu cizích jazyků, sestavování učebnic apod. Znamená to totiž, že při zvládnutí např. deseti nejfrekventovanějších slov porozumíme jedné pětině cizojazyčného textu, i když na jednom z předních z předních míst bývá např. sloveso „být“ (včeštině je na druhém místě) a u něho musíme zvládnout i jeho gramatiku, tj. často několik desítek tvarů, mnohdy nepravidelných.

Vedle písmen a slov se ještě krátce zmíníme o kvantitativních vztazích v gramatice. Také zde platí zásada o nerovnoměrném rozložení jednotlivých jevů. Tak např. ze slovesných časů má v češtině nejvyšší četnost výskytu přezens (39,03 %); pokud jde o kategorie osoby a čísla, má v rámci přítomného času nejvyšší frekvenci 3. osoba jednotného čísla (58,94 %) a na konci seznamu je 2. osoba množného čísla s pouhými 3,22 %. Rozdíly jsou ve využívání jednotlivých jevů v mluveném a psaném jazyce, v různých stylistických rovínách apod. Tvary 1. a 2. osoby singuláru mají poměrně vysokou frekvenci ve spontánních mluvených rozhovorech, naproti tomu v odborných psaných textech se prakticky nevyskytují, tam je naprostá většina sloves ve tvarech 3. osoby, většinou jednotného čísla. Nejčastějším typem souvětí je spojení dvou vět hlavních (30,76 %), na druhém místě je spojení věty hlavní s větou vedlejší (22,77 %). Průměrná délka jednoduché věty je 4,92 slova.

Jednoduchá statistická metoda, kterou jsme se zde zabývali, má při práci s jazykem široké použití. V praxi např. každá seminární nebo diplomová práce, která se zabývá lingvistikou, může v úvodní části podat základní statistické údaje o zkoumaných jevech, případně doplnit je grafem. Přispěje to k ujasnění dané problematiky, např. ke zjištění, na co je především třeba zaměřit pozornost.

Na druhé straně je ale vhodné si uvědomit, že výzkum kvantitativní stránky zdaleka nemůže o jazyce podat vyčerpávající informace. Každý přirozený jazyk je velmi složitý systém, který má vedle kvantitativních charakteristik celou řadu dalších složek, jako je např. hierarchie jednotlivých prvků, jejich polysémie, neostrost výrazů, obsahová i formální struktura sdělení, citová a volitivní složka, poetická funkce apod., a to všechno jsou jevy, které lze

sotva popsat pomocí statistických metod. Proto má být cílem lingvistické práce vždy objasnění některého závažnějšího problému, než je pouhá jednoduchá statistika; ta má pouze pomocný charakter, a mohl by ji ostatně pořídit po krátkém výcviku i kterýkoli žák základní školy. Kvantitativní lingvistika se ovšem neomezuje pouze na sestavování jednoduchých frekvenčních seznamů. Má k dispozici i složitější metody, jako je např. vypracovávání vzorců pro zjišťování bohatosti a koncentrace slovníku, glottochronologickou metodu ke zjišťování doby rozpadu prajazyka na nástupní jazyky, s využitím teorie informace byly vypracovány vzorce pro zjišťování entropie a redundance jazykových jednotek, exaktní metody měření informací nebo napodobování textu přirozených jazyků apod. Zájemce o tyto složitější metody odkazujeme na odbornou literaturu.

6.13 MATEMATICKÉ MODELŮ

Fyzikální modely, např. model sídliště, mostu nebo letadla, slouží zejména k ověřování teoreticky vypočítaných údajů před zahájením výroby nebo výstavby daného objektu. Naproti tomu matematické modely připomínají spíše soustavu rovnic, které mají co nejlépe charakterizovat příslušný objekt nebo jeho část. Přitom se nemusí nutně vztahovat k objektu fyzikálnímu, možné je konstruovat matematické modely i tak málo fyzikálních objektů jako je např. duševní život člověka nebo přirozený jazyk.

Při sestavování matematických modelů bývá hlavním cílem zachytit exaktním způsobem podstatné systematické vlastnosti daného objektu, což má usnadnit práci tím, že je možné odhlédnout od nepřehledného a často neomezeného množství jednotlivých konkrétních jevů a soustředit se na jevy podstatné, pracovat místo s neomezeným počtem jednotek s jediným vzorcem, který je zastupuje.

Na obr. 76 uvádíme jednoduché modely vět. V lingvistice se ovšem už objevily pokusy modelovat různé jazyky jako celek (zejména angličtinu nebo ruštinu), případně jejich složku fonologickou, morfologickou, syntaktickou či sémantickou, ale nechybí ani pokusy modelovat obecně lidskou schopnost řeči, komunikační proces, text přirozených jazyků, vývoj jazyka apod.

Dosud nejpropracovanější model jazyka založený na matematických metodách představuje Chomského generativní gramatika (viz 1.65, 3.28, obr. 53). Má dnes už několik různých variant a všechny se vyznačují modelováním především syntaktické stránky jazyka. Generativní gramatika se s úspěchem aplikuje zvláště na jazyky s pevným slovosledem a chudou morfologií,

jako je angličtina a další jazyky analytického typu. Má ale značné množství stoupců na celém světě, a ti ji aplikují na nejrůznější jazyky bez ohledu na jejich typ gramatiky.

1. [Cl_t = +S:n +P:vt ± T:t +O:n]

První příklad byl vypracován v rámci tagmémiky, která je součástí amerického strukturalismu, a ukazuje možnost, jak formálně popsat tranzitivní větu (Cl_t), která obsahuje povinný (+) podmět (S) reprezentovaný (:) substantivem (n), povinný (+) přísudek (P) reprezentovaný (:) tranzitivním slovesem (vt), volitelné (±) časové určení (T) reprezentované (:) příslovcem času (t) a povinný (+) předmět (O) reprezentovaný (:) substantivem (n). Tímto schématem lze popsat např. věty: *Jan má horečku* nebo *Jan má dnes horečku* apod.; jinými slovy: lze jím popsat všechny tranzitivní věty, které mají podmět (S) a předmět (O) ve formě substantiv, přísudek (P) ve formě tranzitivního slovesa a navíc mohou ale nemusí obsahovat i časové určení (T). Takových vět je neomezené množství, popsána struktura je ale pro všechny stejná.

2. A.		2. B.		
N	V	Jan	<i>pracuje</i>	
	V _c		PN	<i>z Prahy</i>
			A	<i>hodný</i>
	N	<i>student</i>		

Také druhý příklad (2.A) pochází z dílny amerického strukturalismu, tentokrát byl vypracován v rámci Harrisova distribuionalismu. Je to schéma čtyř základních variant holé věty se slovesným nebo jmenným přísudkem. Bylo vypracováno pro angličtinu, ale v zásadě je použitelné i pro češtinu (2.B).

Symbols: V = sloveso; V_c = spona (*copula*).

Obr. 76: Dva příklady jednoduchých modelů vět

V Sovětském svazu vypracovala O. S. Kulaginová odlišný tzv. analytický model jazyka, kterým se snažila postihnout tvaroslovné bohatství a volný slovosled syntetických flexivních jazyků, jako je ruština a slovanské jazyky.

Tyto a další matematické modely se označují souhrnným názvem algebraická lingvistika. I když nemusí mít s algebrou mnoho společného, vystihuje tento název fakt, že jde o aplikaci jiných než kvantitativních metod v rámci matematické lingvistiky.

6.14 POČÍTAČOVÁ LINGVISTIKA

Neobyčejný rozvoj počítačů v druhé polovině 20. století způsobil značné změny v metodách vědeckého výzkumu v nejrůznějších disciplínách, mezi jinými také v lingvistice. Pro celou řadu operací lingvistického charakteru, které se provádějí na počítačích, se používá souhrnný název „počítačová (nebo strojová) lingvistika“. Ta jednak v praxi využívá poznatky kvantitativní a algebraické lingvistiky, jednak svými potřebami značně ovlivňuje rozvoj obou těchto teoretických disciplín.

Nejčastější a nejnámější činností prováděnou v rámci počítačové lingvistiky je strojový překlad. Jeho cílem je převést text výchozího jazyka na odpovídající text jazyka cílového.

Práce na strojovém překladu byly zahájeny už v polovině 50. let, zpočátku ve Spojených státech a v Sovětském svazu, o málo později také v několika dalších zemích, mezi nimi i v Československu.

Zpočátku se spojovaly se strojovým překladem přehnané naděje. Odborníci i laická veřejnost očekávali, že počítače, jejichž operační rychlost a všechny další charakteristiky procházely bouřlivým vývojem, budou schopny rychle a efektivně nahradit obtížnou a zdoluhavou „ruční“ práci s překladem, tím spíše, že se nároky na počet překladů neustále zvyšovaly.

Poměrně brzy se však ukázalo, že takové naděje na snadné vyřešení odvěkého problému dorozumívání mezi mluvčími různých jazyků nebudou v dohledné době naplněny. Přes značné investice a úsilí celé řady specializovaných týmů se nepodařilo pořídit ani jeden strojový překlad, který by se kvalitou alespoň vzdáleně přiblížil překladům prováděným „ručně“.

Nastalo období určitého rozčarování a některé velké firmy přestaly do dalšího výzkumu investovat. Pro další rozvoj počítačového překladu, a konec konců celé lingvistiky, bylo ale důležité poučení z dosavadních neúspěchů. Ukázalo se totiž, že veškeré nedostatky strojového překladu vyplývají z toho, že nedokážeme vstupní ani cílový jazyk, zejména některé jejich složky, s dostatečnou přesností popsat. Poměrně dobře už byla popsána složka syntaktická (analýza vstupního jazyka i syntéza či generování vět jazyka cílového), ale např. složka sémantická se dosud matematicky korektnímu popisu vzpírá. Všechny tyto potíže mají na lingvistiku pozitivní vliv v tom smyslu, že si vyžadují nová netradiční řešení celé řady otázek. Značná část teorií vytvořených v rámci matematické lingvistiky ostatně vděčí za svůj vznik právě těmto zjištěným nedostatkům a potřebě nějakým způsobem je řešit.

Dnes se už daří překládat na počítačích poměrně úspěšně některé odborné texty s omezenou slovní zásobou. Výhodou takových překladů je nesrovnatelně větší rychlost v porovnání s tradičním „ručním“ překladem. Pokud jde ale o kvalitu, je i dnes dosud v nedohlednu doba, kdy budou počítače schopny dokonale překládat např. krásnou literaturu. Kvalitní překlad i kvalitní simultánní tlumočení jsou stále ještě vyhrazeny lidem, lépe řečeno několika špičkovým odborníkům, kteří jsou schopni převádět texty z jednoho jazyka do druhého, zachovat přitom původní obsah a dát cílovému textu odpovídající podobu.

Vedle strojového překladu se počítače v lingvistice s úspěchem uplatňují při celé řadě dalších činností, jako je např. spektrální analýza mluvené řeči, zpracovávání frekvenčních seznamů apod.

Pro jazykovou praxi je významná i možnost využívat nejrůznější počítačové jazykové kurzy, používat netradiční automatické slovníky nebo rozsáhlé soubory cizojazyčných textů, včetně listování v dílech umístěných ve vzdálených knihovnách, vyhledávat dnes už neomezený počet informací v několika různých jazycích, atd.

6.2 PSYCHOLINGVISTIKA

6.21 VÝVOJ A OBSAH PSYCHOLINGVISTIKY

Už dávno před vznikem psycholingvistiky spojoval psychology a lingvisty společný zájem o otázky jazyka a myšlení. Počínaje od starověku vzniklo v rámci filozofie a psychologie několik metod, jejichž autoři se těmito otázkami zabývali, a jsou proto považováni za předchůdce moderní psycholingvistiky. Jejich stručný přehled uvádíme na obr. 77.

Přestože společné zájmy psychologie a lingvistiky mají tak dlouhou tradici, moderní psycholingvistika vznikla až v r. 1951 na setkání amerických psychologů a lingvistů, kteří zpočátku kladli důraz na spojení metod behaviorismu (psychologie), deskriptivismu (lingvistika) a nedávno vzniklé teorie informace.

Poměrně rychle se nová pomezí disciplína rozšířila do dalších zemí, ale brzy také došlo k přehodnocení jejího obsahu. Pod vlivem Chomského generativní gramatiky z ní byl v šedesátých letech vyloučen behaviorismus i deskriptivismus, a pozornost psycholingvistů se zaměřila na vrozenou schopnost člověka zvládnout jazyk a tvůrčím způsobem ho používat.

Asociacionismus - Tato metoda vydává za základ duševního života a lidského poznání „sdružování představ“. Jejimi zastánci byli např. už Platón a Aristoteles, ale vrcholu dosáhla u anglických filozofů v 17. a 18. století. Dodnes má význam např. pro zkoumání lidské paměti.

Wilhelm Wundt - Zakladatel moderní psychologie. V 70. a 80. letech 19. století ovlivnil v Lipsku mladogramatické hnutí, ale na rozdíl od něho už tehdy považoval jazyk za systém a větu za jeho základní jednotku.

Introspekce - Metoda založená na pozorování svého vlastního duševního života. Jejím zastáncem byl např. Karl Bühler, profesor vídeňské univerzity a blízký spolupracovník Pražského lingvistického kroužku.

Psychoanalýza - Její autor Sigmund Freud vykládal neurotické stavy jako důsledek potlačování pudů (zejména sexuálního pudu). Jeho teorie o podvědomí ukázala nedostatky introspekcionismu (vlastní podvědomí není možné studovat).

L. S. Vygotskij - Ruský psycholog, ve 20. a 30. letech autor zajímavých teorií o dětské řeči, o vztahu jazyka a myšlení a o tzv. „vnitřní řeči“ (tvoření výpovědi „v duchu“, bez pohybu mluvidel).

Jean Piaget - Švýcarský psycholog, rovněž autor zajímavých teorií o vývoji dětské řeči, duševního života a inteligence.

Behaviorismus - Směr, který vznikl v USA. Zakladatel J. B. Watson tvrdil, že nemá smysl zkoumat lidské vědomí a myšlení, které jsou utajené, a kladl důraz na lidské chování (*behavior*). Směr stál při vzniku psycholingvistiky jako jeden z jejich zdrojů.

Obr. 77: Předchůdci psycholingvistiky

K dalším změnám došlo na přelomu 60. a 70. let v souvislosti s tzv. pragmatickým obratem v lingvistice (viz 6.31), a od 70. let i pod vlivem kognitivního směru v psychologii, který se zaměřuje na otázky percepce informací, jejich zpracování, uchování v paměti a přetváření v informace nové.

Tyto změny patrně způsobily to, že různí psycholingvisté zahrnují do svého oboru postupně prakticky celou lingvistiku. Tendenci k tomu mají také představitelé některých dalších pomezních disciplín. Je to způsobeno na jedné straně tím, že se nově vzniklé obory zpravidla snaží přehodnotit ze svého hlediska všechny dosavadní teorie jazyka, na druhé straně i tím, že celá řada nově formulovaných otázek stojí na pomezí dvou, tří i více disciplín tradičních i nově vznikajících disciplín pomezních a zajímá je všechny, i když je každá z nich posuzuje ze svého zorného úhlu. Proto je obtížné a často ne-

možné vést mezi pomezími disciplínami jasné hranice a vymežit přesně jejich obsah.

Kdybychom se snažili vypočítat všechny otázky, kterými se psycholingvisté až dodnes zabývali, obsáhli bychom téměř celou lingvistiku (včetně např. teorie informace, textové lingvistiky, pragmalingvistiky, paralingvistiky, neurolingvistiky, kognitivní teorie, atd.). V dalších částech této kapitoly se ale omezíme na stručné informace týkající se pouze těch otázek, které jsou téměř výhradně zkoumány pouze v rámci psycholingvistiky. Vedle teorie dětské řeči, které jsme se věnovali už v předcházejících částech (viz zejména 1.27), jsou to především otázky individuálního bilingvismu a teorie řečové činnosti.

6.22 BILINGVISMUS

O bilingvistu, tj. dokonalé znalosti dvou jazyků, mluvíme v rámci psycholingvistiky u jednotlivců, kteří vedle svého mateřského jazyka dokonale ovládají také některý cizí jazyk. Bilingvistem se zabývá také sociolingvistika, ale tu zajímá používání dvou nebo více jazyků ve velkých sociálních skupinách, nejčastěji v mnohonárodnostních státech.

V zásadě existují dvě možnosti, jak se člověk stává bilingvním. V prvním případě jde zejména o malé děti, které žijí od narození v bilingvním prostředí, např. mluví-li jejich otec a matka různými jazyky a ve styku s dítětem je soustavně používají, případně pokud jeho rodiče žijí v cizojazyčném prostředí a dítě pak slyší jeden jazyk doma a jiný ve svém okolí, tj. na ulici, ve škole apod. Dítě někdy zpočátku může prvky obou jazyků směšovat, ale časem oba dokonale zvládne a pokud je oba soustavně používá i nadále, je jeho bilingvismus trvalý.

Bilingvním se může stát člověk i později, pokud vedle svého mateřského jazyka dokonale zvládne další jazyk. Proces zvládnutí dalšího jazyka v pozdější době se ale značně liší od zvládnutí jazyka mateřského. Na jedné straně je takový proces snadnější, protože se v něm opakuje celá řada činností, které už příslušná osoba zvládla u jazyka mateřského; dovedeme už analyzovat slyšenou promluvu do slov a hledat za nimi jistý význam, sestavovat hlásky do slov, slova do vět a věty do delších celků, sdělovat své myšlenky, pocity a přání jiným osobám, používat intonaci a přízvuk, umíme číst a psát, naše celkové inteligence od útlého věku značně vzrostla, jsme schopni se učit uvědoměle, atd. To všechno znamená, že by měl být proces zvládnutí cizího jazy-

ka značně rychlejší a efektivnější, než tomu bylo v období od narození do přibližně pěti let věku, kdy jsme dokonale zvládli jazyk mateřský.

V praxi se ale setkáváme s opačnými výsledky: dokonalého bilingvistu dosáhne člověk v dospělém věku poměrně zřídka. Na jedné straně je to způsobeno tím, že znalost mateřského jazyka v mnoha ohledech ztěžuje dokonalé zvládnutí jazyka cizího, zejména proto, že jazyky jsou vždy po všech stránkách odlišné a mluvčí má tendenci zavádět prvky mateřského jazyka do každého nového jazyka, který se snaží zvládnout. To se týká výslovnosti hlásek, intonace a přízvuku, významu slov a slovních spojení, gramatických kategorií, výstavby věty a slovosledu atd., zkrátka řečeno všech jazykových rovin bez výjimky.

Hlavní překážka při zvládnutí cizího jazyka je ale dána tím, že nám zpravidla chybí nutnost dorozumívat se jím výhradně a soustavně v každodenním běžném životě, tak jak jsme tomu byli vystaveni při zvládnutí jazyka mateřského. Talent má sice při zvládnutí jazyků, stejně jako při jakékoli jiné činnosti, určitý význam, ale často se přeceňuje. Mateřský jazyk zvládne každý člověk bez výjimky a totéž se týká i dalších jazyků. Za (lingvisticky) příznivých podmínek, kdy je člověk v cizím prostředí odkázán pouze na komunikaci v cizím jazyce a vynaloží i trochu úsilí, je celý proces rozhodně kratší, než bylo zvládnutí mateřského jazyka v útlém věku; v příznivém případě je to otázka několika měsíců.

To všechno se týká i případného zvládnutí třetího a dalších jazyků. Dokonce platí pravidlo, že čím více jazyků člověk zná, tím lépe a rychleji se učí dalším.

Psycholingvistika studuje rozdíly mezi zvládnutím mateřského a cizích jazyků a snaží se najít efektivní metody, jak takové procesy urychlit a usnadnit.

6.23 TEORIE ŘEČOVÉ ČINNOSTI

Na přelomu 60. a 70. let došlo v souvislosti s tzv. „pragmatickým obratem“ ke značným změnám v obsahu a v metodách lingvistického výzkumu (blíže viz 6.31). Lingvisté, kteří se do té doby zabývali téměř výhradně zkoumáním systematických prvků jazyka (*langue*), začali se stále více zaměřovat na spontánní mluvené výpovědi (*parole*) a snažili se podat komplexní popis toho, co všechno se děje u mluvčího při formulování výpovědi, případně u posluchače při její percepci a analýze.

Vzniklo tak v několika zemích několik obdobných teorií (např. ve Velké Británii Searlova „teorie řečových aktů“ – *speech acts theory* – a v Sovětském svazu „teoria rečevoj dějatělnosti“), jejichž obsah zde stručně zrekapitulujeme.

Řečová činnost, stejně jako každá jiná lidská činnost, vzniká tehdy, když je nějak motivována (v tomto případě potřebou něco sdělit, přikázat apod.). Skládá se z jednotlivých řečových aktů, tj. procesů, z nichž každý plní dílčí komunikační cíl a skládá se z několika dílčích operací.

1. Vnitřní formování řečového záměru: mluvčí před zahájením hovoru volí cíl řečového aktu.
2. Vnitřní programování řečového aktu: předběžný výběr přibližného uspořádání budoucí výpovědi.
3. Tektogramatická složka: volba hloubkové struktury věty, tj. jednotlivých významů.
4. Fenogramatická složka: volba povrchové struktury věty, tj. lineární uspořádání jednotek budoucí výpovědi.
5. Kontrolní složka: slouží k ověření správného uspořádání jednotek a odpovídajících stylistických prostředků.

Obr. 78: Přípravná fáze řečové činnosti

Ještě před zahájením mluvené výpovědi probíhá přípravná fáze (viz obr. 78). Skládá se z několika složek a je zakončena složkou kontrolní, během které se zjišťuje, zda vybrané jednotky významu a jejich uspořádání odpovídá řečovému záměru mluvčího. Pokud ne, celá přípravná fáze se opakuje od začátku.

V případě, že je výsledek kontrolní složky kladný, přistoupí mluvčí k slovnímu formulování výpovědi (tzv. verbalizaci), neboli k vlastnímu řečovému aktu, který se rovněž skládá z celé řady dílčích operací. Během nich je třeba formulovat postupně jednotlivá slova, upravovat a řadit je v souladu s gramatikou daného jazyka, dát jim zvukovou podobu atd. Během tohoto řečového aktu se u mluvčího uplatňuje zpětná vazba, tj. průběžná kontrola už vyslovené části výpovědi a v případě potřeby její oprava nebo doplnění. Konečným cílem všech těchto dílčích operací je splnění komunikačního záměru.

Také u posluchače se percepce slyšeného textu skládá z celé řady dílčích operací (postupná analýza jednotlivých prvků, odhadování další části výpovědi v souladu s pravděpodobností výskytu jednotlivých složek, a na základě

znalostí o světě vůbec a o daném tématu zvláště, korigování podobných odhadů na základě nových nepředvídatelných informací obsažených ve výpovědi, atd.). Psycholingvistiku tedy v tomto případě zajímá, co se děje v mozku mluvčího při procesu vytváření výpovědi a v mozku posluchače při procesu její percepce, analýzy či dekodování.

Z tohoto stručného a neúplného popisu snad vyplývá, v čem se teorie řečové činnosti liší od tradičních lingvistických metod a teorií. Snaží se totiž popsat komplexní proces vytváření výpovědi jako posloupnost celé řady operací, jejichž konečným výsledkem je konkrétní výpověď přirozeného jazyka. Znamená to, že ji zajímá řečový akt jako proces, zatímco lingvistika se tradičně zajímala spíše o jazyk, který je výsledkem takového procesu.

6.3 PRAGMALINGVISTIKA A PARALINGVISTIKA

6.31 PRAGMALINGVISTIKA

Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let došlo v lingvistice k tzv. pragmatickému obratu. Mnozí lingvisté začali poukazovat na to, že dosavadní teorie jazyka nebere v úvahu celou řadu jevů, které sice nejsou součástí vlastního systému jazyka, ale přesto hrají při dorozumívání významnou úlohu. Tyto do značné míry mimojazykové jevy byly označeny jako pragmatické faktory řečové činnosti a jejich stručný přehled uvádíme na obr. 79.

Podobně jako ostatní pomezí disciplíny, má také pragmalingvistika celou řadu styčných bodů s dalšími disciplínami. Úzce souvisí např. s psycholingvistikou, teorií řečové činnosti, ale i se sociolingvistikou, jak o tom svědčí celá řada pragmatických faktorů uvedených v tabulce na obr. 79.

Pragmalingvistika má zásluhu na tom, že si lingvisté uvědomili, jak důležitou úlohu mají v procesu dorozumívání takové jevy, které do nedávna stály zcela mimo jejich pozornost. Na druhé straně je sotva možné vydávat takové jevy za jedinou náplň lingvistiky, jak se s tím někdy u zastánců tohoto směru setkáváme. Zkoumání jazykového systému bude nepochybně i nadále přávkem tvořit její hlavní náplň.

6.32 PARALINGVISTIKA

V souvislosti s pragmatickým obratem (viz 6.31) se zformovala také paralingvistika. Studuje takové jevy, které nemají s jazykovým systémem nic společného, ale přesto komunikační proces doprovázejí a často jej doplňují, usnadňují nebo i korigují.

1. Místo, čas a situace, ve které se výpověď realizuje

Obsah i forma výpovědi je značně ovlivněna tím, zda probíhá např. ráno v kuchyni, dopoledne ve škole, v poledne v jídelně, odpoledne na hřišti, večer v restauraci nebo na schůzce, v neděli na rodinném výletě apod.

2. Předcházející kontext

Pokud rozhovor tematicky navazuje na dřívější podobné rozhovory, má značně odlišný průběh než dialog na nové téma.

3. Komunikační záměr mluvčího a jeho strategie

Mluvčí zpravidla volí obsahové i formální jazykové prostředky v souladu se svým komunikačním záměrem (sdělení, otázka, příkaz, pochvala, vyhrůžka apod.). Jeho strategie závisí na jeho znalostech posluchače, na povaze obou účastníků, atd.

4. Posluchačovy znalosti mluvčího a tématu

Komunikační akt je závislý i na tom, do jaké míry se účastníci znají, jak dalece je posluchač seznámen s tématem rozhovoru, jaký je jeho soubor znalostí o světě, atd.

5. Sociální podmínky a vztahy účastníků

Značnou úlohu hrají i vztahy rovnoprávnosti nebo podřízenosti účastníků. Pokud spolu hovoří např. otec a syn, učitel a žák, ředitel a zaměstnanec, jejich výpovědi se zpravidla liší co do obsahu i formy.

6. Počet účastníků

Na charakter výpovědi má vliv i to, zda spolu komunikují dva blízcí lidé, skupinka spolužáků nebo kolegů, účastníci veřejné schůze nebo vědecké konference, případně zda se značná část národa připravuje vyslechnout zprávu o výsledcích voleb. Zvláštní případ je „vnitřní řeč“, tj. samomluva či intrapersonální komunikace, při které se „mluvčí“ obejde bez posluchačů.

7. Vzdálenost mezi účastníky

Výpověď se po všech stránkách značně liší i v závislosti na tom, zda mezi ústy mluvčího a uchem posluchače je vzdálenost např. pěti metrů, pěti decimetrů nebo pěti centimetrů. Mezi příslušníky různých společenství jsou ale rozdílné představy o přiměřené vzdálenosti při běžném rozhovoru; jihoameričan se proto při rozhovoru se severoameričanem často snaží zkrátit vzdálenost, dotknout se ho, poklepat ho po zádech apod., ten ale couvá, zabarikádjuje se za stolem, bojí se, že bude poprsán.

8. Způsob komunikace

Rozdílly jsou i mezi zprávami podávanými ústně, dopisem, telefonicky, rozhlasem nebo prostřednictvím faxu či internetu.

Obr. 79: Pragmatické faktory ovlivňující řečovou činnost

Mezi paralingvistické prostředky patří zejména mimika a gesta. Výraz tváře, zvláště pohyby rtů a očí, patří k mimickým prostředkům, které v menší nebo větší míře doprovázejí každou řečovou činnost, stejně jako gestikulace, při které se nejvíce uplatňují pohyby rukou a paží. V krajním případě je mimika a gestikulace schopna do jisté míry řečovou činnost i nahradit. Tak např. když se dvě blízké osoby loučí na letišti a skleněná přepážka, hluk a jiné okolnosti zcela vylučují dorozumění pomocí jazyka, jsou zpravidla schopny si potřebné informace sdělit právě pomocí gest a mimičky.

Tyto prostředky jsou také schopny modifikovat nebo dokonce zcela změnit význam sdělení, např. když někoho pochválíme (*líp jsi to už nemohl udělat*) a kroutíme přitom nesouhlasně hlavou nebo obrácíme oči v sloup.

Paralingvistické prostředky jsou často typické pro určité jazykové a etnické společenství (např. časté úklony Japonců, mimořádně vyvinutá gestikulace Italů), a v některých případech mohou mít u různých společenství zcela protichůdný smysl (např. pohyby hlavy na znamení souhlasu a nesouhlasu).

Za paralingvistické prostředky se považují také veškeré individuální jazykové vlastnosti a návyky, jako je odstín a výška hlasu apod., protože jde ve směr do doprovodné jevy, které nemají žádnou souvislost se systémem jazyka, a tedy ani žádný vliv na obsah sdělení.

Z těchto poznámek vyplývá, že paralingvistika zkoumá celou řadu jevů, které zajímají také psycholingvistiku, teorii řečové činnosti, pragmalingvistiku i sociolingvistiku, a že se tedy jedná o další disciplínu s výrazně interdisciplinárním charakterem.

6.4 TEXTOVÁ LINGVISTIKA

6.41 TEXT JAKO ZÁKLADNÍ JAZYKOVÁ JEDNOTKA

V moderní lingvistice je možné pozorovat, že se zájem lingvistů postupně přesunoval od hlásek (19. století) přes fonémy a morfémy (1. polovina 20. století) k větám (období po 2. světové válce). Za základní jednotky jazyka tedy byly považovány stále větší celky. V 70. letech došlo v tomto duchu k další změně, když celá řada lingvistů vystoupila s tvrzením, že ani to nestačí a že za základní jednotku jazyka je třeba považovat text.

Na podporu tohoto závěru se uváděly takové argumenty, o nichž jsme se krátce zmínili už v oddíle 3.22, že totiž valná většina jsou věty samy o sobě málo srozumitelné nebo zcela nesrozumitelné, pokud nevezmeme v úvahu

kontext, tj. především věty předcházející, nebo také situační kontext, tj. pragmatické faktory (viz 6.31), nejčastěji ovšem obojí.

Zpočátku byly na text aplikovány pouze poznatky a teorie známé z větné syntaxe. Četní kritikové proto právem poukazovali na to, že „nová“ disciplína, tzv. textová lingvistika, nepřináší vcelku nic nového. Během několika let byly ale definovány takové nové pojmy a termíny, které svědčí o tom, že je existence této disciplíny oprávněná.

6.42 SPOJITOST TEXTU A DEIKTICKÉ PROSTŘEDKY

Všechny nové pojmy a termíny, které v rámci textové lingvistiky vznikly, mají podpořit tezi o určité organizaci či struktuře textu, jinými slovy o vzájemné spojitosti, tj. formální i obsahové závislosti jeho jednotlivých částí. Text může přitom být různě rozsáhlý, jak to vyplývá z těchto několika příkladů textů: krátký telegram, dopis příteli, modlitba, pohádka na dobrou noc, vlastní životopis, spontánní rozhovor, maturitní zkouška, přednáška, instrukce o zapojení, používání a údržbě televizoru, novinový článek, školní učebnice, román.

Texty mohou být tedy různě dlouhé, počínaje jedinou větou a konče rozsáhlým románem. Každý z nich (např. dopis nebo román) může mít rovněž různý rozsah. Textovou lingvistiku ale zajímá především fakt, že se výstavba všech textů řídí určitými zákonitostmi, z nichž si zde uvedeme alespoň dvě.

1. Na začátku příslušného textu i na jeho konci se objevuje pouze určitý typ vět, např. v pohádce: *Byl jednou jeden král...*, *a zazvonil zvonec a pohádky je konec*; v modlitbě: *Otče náš, ... Amen*; v životopise: *Narodil jsem se ..., kde pracuji dodnes*; ve spontánním rozhovoru: *Ahoj, tebe jsem už dlouho neviděl, jak se máš? ..., tak jo, už musím jít, tak se měj hezky a pozdravuj doma, a stav se někdy*; atd.

2. Obsah značného množství vět daného textu pochopíme pouze v souvislosti s jinými větami; pokud jsou vytrženy z kontextu, pak poskytují omezenou nebo vůbec žádnou informaci; to všechno svědčí o tzv. spojitosti textu. Tak např. věty *ale on nedbal jeho rady a ohlédl se* (pohádka), *tam jsem také absolvoval střední školu* (životopis), *já být na jeho místě, tak jsem to udělal stejně* (spontánní rozhovor) apod. jsou bez kontextu nesrozumitelné, protože obsahují řadu deiktických prvků (*on, jeho, tam, jeho, to, udělal*), které odkazují na osoby, místa a činnosti popsané v předcházejících větách.

1. Makrostruktura

Van Dijk, jeden ze zakladatelů textové lingvistiky, zavedl tento termín, který slouží k popisu hloubkové struktury textu, tj. jeho obsahové stránky.

2. Koheze

Týká se spojitosti či návaznosti sémantických prvků textu, tedy jeho obsahové souvislosti.

3. Koherence

Týká se spojitosti či návaznosti formálních prvků textu a její dílčí složky jsou např. *konektivita* (propojování vět spojkami), *rekurence* (opakování stejných výrazů) a *parafráze* (střídavé užívání synonym, tj. významově stejných ale formálně odlišných slov).

4. Anafora

V textové lingvistice se tento termín používá k označování deiktických prvků (*ten, on, tam, to, který, když* apod.), které odkazují k osobám, místům a jevům obsaženým v kontextu.

5. Textový vzorec

Termín vytvořený podle vzoru „větný vzorec“; ten slouží v syntaxi k formálnímu popisu větné struktury (nejčastěji pomocí symbolů). „Textový vzorec“ nebo také „textém“ či „superstruktura“ je obdobný abstraktní popis charakterizující určitý typ textu (např. dopis). Všechny tři termíny jsou si blízké a vztahují se k systému jazyka (*langue*) a nikoli k řeči (*parole*).

6. Témata

Globální obsahy textů, označované také jako sémantické makrostruktury. Obdoba Van Dijkových makrostruktur.

Obr. 80: Základní pojmy a termíny textové lingvistiky

Na obr. 80 uvádíme několik základních termínů textové lingvistiky a jejich stručnou charakteristiku. Z těchto termínů je patrné, že se textová lingvistika zasloužila o rozšíření našich znalostí o jazyce, zvláště pokud jde o spojitost textů a využívání deiktických prostředků, tedy vesměs takových jevů, které překračují oblast větné syntaxe.

6.5 NEUROLINGVISTIKA

6.51 VÝVOJ A OBSAH NEUROLINGVISTIKY

Neurolingvistika je pomezí disciplína, která zkoumá především poruchy řeči způsobené poškozením mozku. Pěstují ji téměř výhradně jen neurologové a blízko k ní mají také logopedové a psychiatři, zatímco účast lingvistů je zanedbatelná.

Většina poznatků důležitých pro neurolingvistiku byla získána při operacích mozku. Už v roce 1861 Pierre Paul Broca popsal případ pacienta, který měl poškozený čelní lalok levé mozkové hemisféry a trpěl vážnou poruchou mluvené řeči. Další operace později potvrdily tuto i některé další souvislosti a začalo se mluvit o Brocově a Wernickově centru řečové činnosti, a obecně o tom, že v mozku jsou přesně vymezená místa, tzv. centra, která řídí odpovídající řečové i další lidské aktivity. Potvrdilo se také, že řečová centra jsou většinou umístěna v levé mozkové hemisféře (výjimku tvoří někteří leváci).

V současné době se tento model přesně lokalizovaných center poněkud upravil v tom smyslu, že při poškození takových míst je možné, že regulaci příslušné činnosti převezme jiná část mozku. Šance na takové převzetí je tím větší, čím je pacient mladší.

V poslední době existuje už několik metod zkoumání zdravého mozku, i když se dodnes většina poznatků získává při operacích mozku, který je nějak postižen, ať už zraněním, onemocněním nebo vývojovou vadou. Hlavním cílem neurolingvistiky je také dodnes odstraňovat nebo alespoň minimalizovat následky takových postižení a umožnit pacientům, aby se jejich řečová činnost pokud možno v co nejvyšší míře obnovila.

6.52 AFAZIE

Řečová činnost je velmi složitý proces, který klade značné nároky na smyslové orgány, centrální nervovou soustavu a tzv. mluvidla, vyžaduje dokonalou nervosvalovou koordinaci, značnou dávku celé řady prvků inteligence, jako je schopnost analýzy a syntézy, rozhodování, atd. Je proto dost pochopitelné, že se poměrně často setkáváme s poruchami řeči.

Mezi nejzávažnější poruchy patří *afázie*, tj. vady způsobené poškozením centrálního nervového systému. Dělí se na senzorycké, totální a motorické, a to podle toho, která část je poškozena (vstupní, centrální nebo výstupní). Tak např. poraněním Brocova centra vzniká *motorická afázie*: pacient nor-

málně čte, píše, rozumí mluvené řeči, myslí a ví přesně, co chce říci, ale není schopen to srozumitelně formulovat.

Celá řada dalších poruch řeči může být způsobena také poškozením sluchu nebo mluvidel. Nedostatečný vývoj sluchového analyzátoru má za následek *nedoslýchavost* nebo *hluchotu*; u dětí to zpomaluje rozvoj myšlení a řeči. Existuje i *psychická hluchota*, tj. ochranný útlum způsobený např. zvukovým úrazem u vojáků; u malých dětí může být způsoben i traumatizujícími zvukovými podněty a má obdobné následky jako hluchota.

Pokud jde o zvukovou stránku jazyka, patří mezi nejčastější vady výslovnosti *dyslalie* (patlavost, nesprávná výslovnost hlásek, v češtině zvláště chybná výslovnost hlásky „ř“). Častá je také *rinolalie* (huhňavost, nosová výslovnost), *disfemia praeceps* (breptavost, způsobená nesouladem mezi myšlením a artikulací) a *koktavost* (může mít různé příčiny, jako trauma, infekční nemoc apod.). Celá řada vad je způsobena také přepínáním hlasu (*dětská chraptivost* nebo *dysfonie*, tzv. sípání), pocity únavy až vyčerpání, např. u učitelů (*fonastenie*), neschopnost mluvit nahlas (*afonie*, šeptání), atd.

Mezi další vývojové poruchy patří např. *dyslexie* (neschopnost naučit se číst), *dysgrafie* (potíže s psaním) a *dysortografie* (neschopnost psát gramaticky správně).

Jiné poruchy řeči mají původ v nervových onemocněních. Tak např. dětská mozková obrna, která se dnes už prakticky nevyskytuje, mívala důsledky v oblasti pohybové, rozumové, citové i pokud jde o řečovou činnost. Tam se projevovala např. nadměrně silným hlasem (*makrofonie*), poruchami artikulace hlásek (*dysartrie*), opakováním slabik a změnami tempa řeči (*dysprozodie*) apod.

Také duševní nemoci, jako je slabomyslnost (*oligofrenie*), infantilní demence, schizofrenie nebo epilepsie, mají v různé míře negativní vliv na řečové schopnosti postižených. Bývají provázeny takovými poruchami, jako je např. *echolalie* (ozvěnovité opakování), *perseverace* (tvrdošijné opakování po sobě samém), *verbigerace* (vkládání slov nebo celých frází bez ohledu na jejich smysl), přechodná *koktavost* nebo trvalé vady artikulace, modulace, tempa, melodie řeči, větné skladby, u schizofrenie někdy i vytváření bizarních neologismů.

Patologie řeči se projevuje také při nedostatečném zařazení do společnosti a při nedorozhodnutých konfliktech. Ty mívají za následek neurózy a mohou být provázeny poruchami řeči. Tak např. *mutismus* je přechodná ztráta řeči na neurotickém podkladě, *elektivní mutismus* je útlum mluvení vzhledem kurčitým osobám a *surdmutismus* je ztráta řeči doprovázená útlumem

slyšení. Naproti tomu *dětský autismus*, tj. neschopnost vytvářet kontakty a následkem toho život v extrémní osamělosti, je patrně vrozený.

V terminologii, která není dosud zcela ustálená, se někdy rozlišují vady vrozené a získané pomocí předpon *dys-* nebo *a-* (např. *dysgramatismus* je nedokonalé vyvinutá schopnost užívat správné gramatické tvary, *agramatismus* je obdobná vada získaná např. v důsledku zranění).

Existuje značné množství nejrůznějších poruch řeči, z nichž jsme zde uvedli pouze několik. Je ale třeba si uvědomit, že se poruchy řeči poměrně málokdy vyskytují samostatně. Běžné je spíše to, že se u postiženého člověka na sebe postupně navrství několik takových poruch a že se často kombinují i s dalšími vadami, zejména pohybovými.

Pro postiženého mají poruchy řeči různé následky, počínaje lehkými vadami výslovnosti, které jsou v praktickém životě téměř nepostřehnutelné, až po totální afázii, tj. úplnou ztrátu řečových funkcí, doprovázenou někdy i ochrnutím poloviny těla nebo dokonce úplnou nehybností; taková naštěstí dost výjimečná kombinace zpravidla končí rozpadem osobnosti a smrtí.

6.6 SOCIOLINGVISTIKA

6.61 VÝVOJ A OBSAH SOCIOLINGVISTIKY

Možnost využít sociologické metody výzkumu v lingvistice je dána tím, že celá řada lingvistických otázek je úzce spojena s vývojem, složením a organizací lidské společnosti. Této závislosti si povšimli někteří lingvisté už v dřívějších obdobích a dnešní sociolingvistika je považuje za své předchůdce. Na začátku 19. století se Wilhelm von Humboldt zabýval vztahy mezi jazykem, národem a kulturou ve své psychologii národů (*Völkerpsychologie*), od konce 19. století dialektologové zkoumají geografické rozvrstvení jazyků a na přelomu 19. a 20. století se zformovala francouzská psychologická a sociologická škola, jejíž představitelé v čele s A. Meillem studovali vliv sociologických faktorů na utváření jazyka, na jeho stylistické rozvrstvení a zejména na jeho členění do sociolektů, tj. variant členěných podle společenských skupin, vrstev a tříd.

Moderní sociolingvistika se zformovala v 50. a 60. letech a mezi její významné představitelé patří zejména Joshua A. Fishman a William Labov. První z nich propracoval lingvistické otázky jazykové politiky a mnohonárodnostních států (bilingvismus, diglosie, multilingvismus, viz obr. 81), druhý se proslavil zvláště zavedením pozoruhodných metod výzkumu (viz 6.62).

1. BILINGVISMUS

Na rozdíl od psycholingvistiky zajímá sociolingvistiku pouze taková situace, kdy se dva jazyky soustavně používají v rámci většího společenství, nejčastěji v rámci státu, bez ohledu na to, kolik obyvatel skutečně oba jazyky ovládá.

Příklady bilingvních států: Kanada (angličtina + francouzština), Paraguay (španělština + guaraní), Lotyšsko (lotyština + ruština). Typický bilingvním státem bylo až do rozpadu také Československo.

2. DIGLOSIE

Tímto termínem se označuje situace, kdy je část obyvatelstva (někdy dokonce všichni) nucena používat ve škole a při úředním styku jinou variantu jazyka, někdy také jiný jazyk než mateřský; v tom případě se ale jedná o kombinaci diglosie a bilingvismu.

Příklady diglosie: V České republice používají obyvatelé doma a v neformálním styku obecnou češtinu nebo dialekt, ve škole a v úředním styku spisovný jazyk, tj. vysoce kodifikovaný útvar opírající se o starší podobu středočeského dialektu. V německé části Švýcarska se hovoří švýcarskou němčinou (*Schwyzerdütsch*), ale k písemnému styku slouží značně odlišná spisovná němčina. V různé míře existuje taková situace i v jiných společenstvích.

Diglosie kombinovaná s bilingvismem: Vyskytuje se zejména u národnostních menšin. V České republice je např. mateřským jazykem rómských dětí rómština, ale ve škole a později v zaměstnání jsou nuceny používat češtinu. V podobné situaci byli např. Katalánci v době Frankova režimu, kdy byla povolena jako úřední jazyk pouze španělština. Do jisté míry se to týká také Maďarů na Slovensku.

3. MULTILINGVISMUS

Zvláště komplikovaná a z hlediska sociolingvistiky zajímavá je situace v mnohonárodnostních státech, jejichž obyvatelstvo mluví několika nebo mnoha různými jazyky. Nepřátelské vztahy mezi jednotlivými národnostmi často komplikují řešení lingvistických (a ovšem i jiných) otázek.

Příklady multilingvních států:

Švýcarsko je vzácný příklad harmonického soužití několika národů a národností. Úředními jazyky jsou němčina, francouzština, italština a rétorománské dialekty. Každý obyvatel má právo získat vzdělání a stýkat se s úřady ve svém mateřském jazyce, přestože němčina je mateřským jazykem více než 73 % Švýcarů a rétorománština nedosahuje ani 1 % (podle nedávného průzkumu je s 39 000 mluvčími dokonce až na 9. místě za jazyky přistěhovalců a její podíl se stále zmenšuje).

V bývalém Sovětském svazu bylo v době bolševické revoluce více než 120 národů a jazyků, z nich jenom asi dvacet znalo písmo. Ruština sehrála úlohu dorozumívacího jazyka, ale ostatní jazyky se nadále používaly jako mateřské.

Obyvatelstvo Spojených států tvoří vesměs přistěhovalci z různých zemí a jejich potomci. V druhé nebo další generaci se většinou „poameričtí“ a jejich mateřským jazykem je pak angličtina. Do té doby jde o diglosii kombinovanou s bilingvismem.

Bývalé kolonie po získání nezávislosti většinou hledaly „celonárodní“ jazyk ve své zemi, ale často se musely nakonec spokojit s jazykem bývalých kolonizátorů. To je případ řady afrických zemí, ale také např. Indie, kde se dodnes hovoří několika stovkami jazyků a dialektů, zatímco úlohu „celonárodního“ jazyka plní angličtina.

Obr. 81: Bilingvismus, diglosie a multilingvismus

Na rozdíl např. od neurolingvistiky, kterou pěstují téměř výhradně neurológové, zabývají se sociolingvistikou prakticky jen lingvisté, kteří buď přejímají některé metody ze sociologie přímo, nebo si je upravují, pozměňují či doplňují tak, aby co nejlépe vyhovovaly jejich potřebám.

Mezi otázky zajímavější sociolingvistiku patří také např. zkoumání sociálních a biologicko-sociálních faktorů, které mají vliv na jazyk jednotlivce; jsou to především věk, pohlaví, etnická příslušnost, sociálně ekonomické postavení a vzdělání.

Zkoumá také sociální varianty jazyka (tzv. sociolekty, jako je např. *slang*), jeho varianty etnické (např. *Nonstandard Negro English*, angličtina severoamerických černochů) a funkčně kontextové (např. sportovní *hantýrka*).

Zajímá se také o tzv. „smíšené jazyky“, které spojují prvky dvou nebo několika různých jazyků. Je to např. středozevní *sabir* (vznikl v období křižáckých výprav v oblasti Blízkého východu a později se jím dlouho domlouvali námořníci ve velkých přístavech Středozevního moře), dále *pidžin* (vzniká smíšením koloniálního jazyka s jazykem domorodým, např. *Pidgin English* na Nové Guineji, v Austrálii, v Koreji atd.) a *kreolština* (původně *pidžin*, který už ale slouží jako celonárodní jazyk, např. kreolská francouzština na Malých Antilách). Podrobnější informace o osmdesáti „smíšených jazycích“ uvádí slovenská příručka *Jazyky sveta* (Krupa - Genzor - Drozdík, Bratislava 1983).

Okrajově se sociolingvistika zabývá i takovými jevy, jako je používání tajných kódů v malých sociálních skupinách. Mezi ně patří např. tajné dětské kódy vzniklé dodáním dohodnutých slabik k slabikám běžného jazyka (např.: *Žepe typy měpe neperopozupumipíš, vipid?* nebo *Dovroufavrám, ževre měvre nevreprovrozravradivříš!*).

Sociolingvistika má velmi blízko k etnolingvistice a také k lingvistické antropologii. Všechny tyto tři disciplíny se v některých otázkách překrývají, ale liší se důrazem na některá odlišná témata a úhlem pohledu na témata společného zájmu. Rozdíl mezi nimi se dá stručně formulovat asi takto.

Sociolingvistika se zajímá o všechny otázky, ve kterých se jedná o závislost jazykových jevů na sociologicky relevantních jevech, jako je zejména členění společnosti do skupin a tříd.

Etnolingvistika se zabývá jazykem přírodních národů v úzké souvislosti s jejich kulturou a životními podmínkami (viz 6.71).

Lingvistická antropologie, pěstovaná zvláště ve Spojených státech, se zabývá studiem jazyka v rámci antropologie, tj. vztahy mezi jazykem, kulturou a společenskými strukturami (viz 6.72).

6.62 SOCIOLINGVISTICKÉ METODY

Při sociolingvistických výzkumech se uplatňují některé metody známé už z dialektologie. Tak např. k shromažďování materiálu se často používají dotazníky zavedené při sestavování lingvistických atlasů. Je samozřejmé, že konkrétní otázky se mohou lišit v závislosti na tom, zda jde o výzkum dialektologický nebo sociolingvistický, metodika je ale stejná, včetně všech obtíží při přípravě a zpracování dotazníků, a popsali jsme ji v oddíle 5.33. Tam je také zmínka o úpravě dotazníků z hlediska sociolingvistického a o tom, že se v posledních desetiletích uplatňují při výzkumu zpravidla obě hlediska, dialektologické i sociolingvistické. Proto zde tyto otázky ponecháváme stranou.

1. Martha's Vineyard

Na stejnojmenném ostrově ve státě Massachusetts byl prováděn v 30. letech dialektologický průzkum. V 60. letech porovnal Labov jeho výsledky s novou situací, tentokrát z hlediska sociolingvistického. Zjistil např. změny ve výslovnosti diftongů /ai/ a /au/ ve slovech jako *fire* a *our*; vysvětlil je jako snahu místních obyvatel, chudých rybářů, dát najevo svou místní příslušnost a odlišit se tak od výletníků, jejichž počet byl v sezóně mnohonnásobně vyšší než počet místních obyvatel (blíže viz Salzmann, 1997). Jde tedy o změnu postupující v společenské hierarchii zdola, na rozdíl od změny následující.

2. New York

Před zahájením výzkumu angličtiny u obyvatel New Yorku provedl Labov předběžný výzkum, který měl ověřit, zda je u nich výslovnost „r“ na konci slova sociolingvisticky relevantní, jak předpokládal. Během jednoho odpoledne navštívil tři obchodní domy určené různě sociálně diferencovaným klientům a zeptal se 264 prodáváčů, kde se prodává určité zboží (předem si zjistil, že ve čtvrtém). Po odpovědi *in the fourth floor* předstíral, že nerozumí, aby dostal ještě pečlivě artikulovanou odpověď. Získal tak během odpoledne více než tisíc vyskytů „r“ na konci slova a předběžný výzkum ukázal, že jde o jev sociologicky relevantní.

3. Harlem

Při výzkumu černošské angličtiny (*Nonstandard Negro English*) ve čtvrti Harlem použil Labov skrytou kameru a skrytý mikrofon; jeho asistent, který materiál shromažďoval, byl příslušník téže etnické skupiny jako dotazovaní informátoři.

V sociolingvistice byla ale také vypracována řada metod zcela nových. V tomto ohledu se proslavil zejména William Labov, o jehož některých metodách stručně informujeme na obr. 82.

Představitelům sociolingvistiky, zvláště W. Labovovi, se podařilo díky promyšleným metodám něco, co žádná jiná disciplína dosud nedokázala, totiž popsat velmi detailně průběh některých jazykových změn, zvláště to, které sociální skupiny jsou jejich nositeli, ve kterých věkových skupinách se takové změny projevují nejdříve apod. Na tom nic nemění ani fakt, že např. srovnávací a historická gramatika, která zkoumala jazykové změny víc než kterýkoli jiný směr, takovou možnost neměla, protože svůj výzkum založila na porovnávání starých psaných textů.

6.7 ETNOLINGVISTIKA A LINGVISTICKÁ ANTROPOLOGIE

6.71 VÝVOJ A OBSAH ETNOLINGVISTIKY

Etnolingvistika studuje jazyk a kulturu přírodních národů; má proto celou řadu společných zájmů s dalšími disciplínami, jako jsou etnografie, lingvistická antropologie, sociolingvistika, filozofie jazyka, sémantika a sémiologie, apod. Dokonce se dá říci, že kterékoli z jejich témat zajímá také některou jinou disciplínu, což na jedné straně svědčí o jejím mimořádně interdisciplinárním charakteru, ale na druhé straně to poněkud zpochybňuje její samostatnou existenci.

Základy etnografie a lingvistické antropologie položil už na začátku 20. století Franz Boas ve své „Příručce indiánských jazyků“ (*Handbook of American Indian Languages*, 1911). Důrazem na antropologii ostatně značně ovlivnil celou americkou lingvistiku. Jedním z jejích charakteristických rysů bylo vždy studium indiánských jazyků v souvislosti s široce pojímanou kulturou příslušných jazykových společenství. Kulturou se zde vždy rozuměly veškeré výtvořiny člověka v protikladu k výtvořinám přírody, tedy nejen např. mytologie, šperky nebo jiná výtvarná díla, ale také organizace lidské společnosti, hierarchie příbuzenských a kmenových vztahů, iniciační obřady dospívající mládeže, způsoby obstarávání potravy a jejího zpracování, léčení nemocných, pohřbívání a uctívání mrtvých, atd.

Při současném zkoumání jazyků a takto pojaté kultury došli představitelé etnolingvistiky k závěrům interpretujícím jazyk jako mimořádně efektivní dorozumívací prostředek, který umožnil člověku odlišit se od ostatní přírody a který má zároveň značný vliv na chápání okolního světa a klasifikaci jeho

jednotlivých jevů. Nejvýznamnější teorie, která v této souvislosti vznikla a považuje se za hlavní přínos etnolingvistiky, je tzv. hypotéza Sapira a Whorfa (viz 6.73).

6.72 LINGVISTICKÁ ANTROPOLOGIE

Český čtenář má k dispozici novou příručku, která přehledně a zajímavě popisuje tuto disciplínu (Zdeněk Salzmann: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Praha 1997). Proto se zde o ni zmíníme jen velmi stručně.

Antropologie je věda o člověku a lingvistická antropologie je ta její část, která zkoumá jazyk a využívá už existujících lingvistických teorií k osvětlení podstaty člověka, jeho vývoje a jeho místa na světě. Studium jazyka není tedy v tomto případě cílem, ale jedním z dílčích prostředků zaměřených na komplexní popis člověka (tj. popis jeho stránky biologické, psychologické, historické atd., a také lingvistické, už proto, že právě jazyk je jedním z nejcharakterističtějších příznaků, kterými se člověk odlišil od ostatní přírody).

Pokud jde o metodologii, využívá lingvistická antropologie všech dostupných metod, které byly v příslušných disciplínách vypracovány a mohou nějak přispět k dosažení jejího cíle. S úspěchem např. používá metodu výzkumu v terénu pomocí dotazníků, tak jak byla vypracována v dialektologii a jak je používána i v rámci sociolingvistiky.

Vedle jazyků a kultury přírodních národů, kterými se zabývá etnolingvistika, zajímá lingvistickou antropologii i celá řada dalších otázek. Uvedeme zde alespoň dva příklady.

Příklad 1:

Při pokusech o rekonstrukci prajazyků v rámci srovnávací a historické gramatiky 19. století pokoušeli se lingvisté určit někdy také pravlast příslušného společenství. Vzhledem ke kočovnému způsobu života našich předků a pozdějšímu „stěhování národů“, během kterého se kmeny přemisťovaly postupně o tisíce kilometrů, to nebyl úkol snadný. Využívaly se přitom údaje ze základního slovního fondu a zjišťovalo se např., které názvy stromů (dub, břiza, apod.), zvířat (vlk, medvěd, apod.), případně měsíců (květen, listopad, apod.) byly součástí prajazyka a kterým oblastem takové názvy v souhrnu odpovídají. Za kolébku Slovanů např. považujeme na základě podobných výzkumů stepní oblasti v okolí Dněpru.

Podobnou metodu použil Frank T. Siebert při rekonstrukci pravlasti algonkinských Indiánů v Severní Americe. Podrobně ji popisuje Salzmann (1997, s. 65-72).

Příklad 2:

Z novější doby zajímá antropologii např. rozpad koloniální soustavy a všechny (nejen lingvistické) otázky, které s ním souvisí. Zabývá se např. nejen tím, kolika a kterými jazyky se mluví v Indii a Pákistánu, ale i tím, proč a jak byla stará britská kolonie v r. 1947 rozdělena do těchto dvou zemí, že v tom hrály důležitou roli otázky kulturní, zvláště náboženské (hinduismus proti muslimské víře), že to znamenalo exodus pro více než patnáct miliónů lidí, tj. svého druhu oboustrannou „etnickou čistku“, že jsou vztahy mezi oběma státy krajně nepřátelské, že vydávají značnou část národního důchodu na zbrojení, jsou členy „atomového klubu“ nebo do něho co nejdříve vstoupí, a v souhrnu představují jedno z vážných ohnisek potenciálního velkého konfliktu.

6.73 HYPOTÉZA SAPIRA A WHORFA

Už Franz Boas si při studiu indiánských jazyků povšiml toho, že mezi nimi a jazyky indoevropskými existují značné rozdíly ve vyjadřování téhož obsahu.

Jeho žák Edward Sapir, významný americký antropolog, lingvista, etnolog a kulturní historik, došel později k závěru, že jazyk sice na jedné straně odráží objektivní realitu, avšak na druhé straně značně ovlivňuje naše chápání okolního světa. Lidé podle něho poznávají svět prostřednictvím mateřského jazyka, a protože se jazyky mezi sebou značně liší, je různé také naše vnímání světa; jinými slovy: žijeme v různých světech.

Tyto názory pak radikalizoval Benjamin Lee Whorf, když při porovnání jazyka kmene Hopi s moderními evropskými jazyky zjistil, že interpretace a kategorizace okolního světa je v obou případech značně odlišná. Rozdíly se týkají nejen např. jednotlivých slovních druhů nebo stavby vět, ale i celkového pojetí světa, které je v evropských jazycích budováno na protikladu obsahu a formy a opírá se především o kategorie času a prostoru, kdežto v jazyce Hopi je budováno spíše na protikladu objektivních hmatatelných jevů proti subjektivně vnímaným nehmatatelným faktorům a opírá se o událostní chápání světa.

Tyto úvahy tvoří jádro tzv. hypotézy Sapira a Whorfa, která klade důraz na různost světů, ve kterých žijeme v závislosti na svém mateřském jazyku. Patří tak k významným teoriím, které mají obdobu i v Evropě a shrnují se pod společným názvem „teorie jazykového relativismu“. Svým obsahem a zaměřením patří spíše do filozofie jazyka, proto se o nich zmíníme v oddíle 6.82.

Zájemce o podrobnější informace o hypotéze Sapira a Whorfa odkazujeme na Vrhelovo skriptum *Základy etnolingvistiky* (1982).

6.8 FILOZOFIE JAZYKA

6.81 FILOZOFIE A LINGVISTIKA

Nejstarší dochované úvahy o jazyce pocházejí jednak z Indie, kde ve 4. století př. n. l. vznikl dokonalý gramatický a fonetický popis sanskrtu, jednak ze starověkého Řecka, kde přibližně ve stejné době šlo spíše o obecnější teorie jazyka formulované v rámci filozofie. Na rozdíl od ostatních pomezních disciplín, které se rozvíjejí především až v druhé polovině 20. století, patří tedy filozofie jazyka k nejstarším disciplínám.

Postavení filozofie jazyka vzhledem k ostatním lingvistickým oborům je obdobné jako poměr filozofie ke všem ostatním vědám. Filozofie zobecňuje poznatky ostatních věd a nabízí jim celkové pojetí světa a co nejobecnější teorie a metody.

Filozofie jazyka se chová obdobně v rámci lingvistiky. Zajímá se o nejobecnější otázky týkající se všech jazyků (tzv. jazykové univerzálie), o jejich původ a základní vlastnosti, o vztah mezi jazykem a myšlením, o tvůrčí charakter řečové činnosti člověka, který má k takové činnosti vrozené předpoklady, o obecné vlastnosti jazykového znaku, atd.

Mezi její základní témata ale patří také otázka různosti jazyků a zvláště úvahy o tom, do jaké míry jazyk ovlivňuje naše pojetí okolního světa. V tomto smyslu jsou zajímavé především hypotézy a teorie, které se skrývají pod společným názvem „jazykový relativismus“.

6.82 TEORIE JAZYKOVÉHO RELATIVISMU

Patrně prvním zastáncem jazykového relativismu byl Wilhelm von Humboldt, významný představitel filozofie jazyka, který už na začátku 19. století formuloval tezi, podle které je v každém jazyce obsažena specifická vize či obraz světa (*Weltansicht*). Pouze prostřednictvím mateřského jazyka, který

se liší od ostatních, chápeme okolní svět, jeho objekty, vlastnosti a vztahy mezi nimi. Významná je v tomto ohledu i jeho „psychologie národů“ (*Völkerpsychologie*).

Také podle Ernsta Cassirera, člena „Viedeňského kruhu“, stojí v ohnisku duchovního bytí právě jazyk, s jehož pomocí duch vytváří a konstruuje svět. Jazyk je tedy podle něho určujícím faktorem v procesu poznávání světa.

Obdobnou teorii najdeme také u B. Russella, podle kterého je svět složen z „atomických“ faktů a jevů vzájemně na sobě nezávislých; jakékoli vztahy mezi nimi jsou pouze výtvorem našeho rozumu, který tyto jevy okolního světa hodnotí a pomocí jazyka do nich vnáší řád. Na tyto myšlenky navázal rakouský filozof a zakladatel neopozitivismu Ludwig Wittgenstein, když došel k závěru, že jazyk je jediným vhodným objektem filozofie; podle něho je úkolem filozofie objasnit smysl jazyka vědy a všechno ostatní jsou pouhé pseudoproblémy, od kterých je třeba filozofii očistit.

Také Ferdinand de Saussure zastává podobné stanovisko ve své teorii jazykového znaku (viz 1.64 a zejména 4.22), když přirovnává okolní svět k beztvaré mlhovině, ze které teprve jednotlivé jazykové znaky vydělují (v každém jazyce jinak) určité její úseky.

Mezi teorie jazykového relativismu patří nepochybně také teorie Sapira a Whorfa (viz 6.73) a ve výčtu bychom mohli pokračovat. Místo toho se ale raději pokusíme formulovat na závěr několik obecnějších myšlenek.

Filozofie jazyka předpokládá dost značnou znalost lingvistiky a zejména filozofie. Teorie jazykového relativismu, jedna z jejich hlavních teorií, není dosud uzavřena a s konečnou platností je sotva možné ji prokázat nebo vyvrátit. Patrně bude i v budoucnu zdrojem vážných debat a polemik.

Náš názor na ni je stručně shrnut v komentáři týkajícím se Saussurovy „mlhoviny“ (viz 4.22 a také obr. 66 a 68) a nebudeme ho zde opakovat. Snad je vhodnější zde zdůraznit, že je to pouze jeden z možných názorů.

Celý výklad o jazykovém relativismu, a ostatně i značná část dalších výkladů tohoto „Úvodu do studia jazyka“, je určen ne ani tak k „učení“, jako spíše k přemýšlení o jazyce, jevu na jedné straně tak banálním, který ovládají všichni lidé bez výjimky a denně ho používají, a na druhé straně tak složitým a důmyslným dorozumivacím prostředkem, který sehrál rozhodující a nezastupitelnou úlohu v procesu formování lidského společenství i jeho jednotlivých členů.

JMENNÝ REJSTRÍK

- Adam z Veleslavína, D. 4.16
 Aristoteles 1.62; 2.11; 6.21
 Atatürk, Kemal 1.33
 Bally, Ch. 5.41
 Balzac, H. de 5.41
 Bass, E. 3.26
 Bečka, J. V. 4.12
 Bélič, J. 5.32
 Bloomfield, L. 1.64
 Boas, F. 6.71, 73
 Bréal, M. 4.21
 Broca, P. P. 6.51
 Brugmann, K. 1.63
 Bühler, K. 6.21
 Cassirer E. 6.82
 Cicero, M. T. 5.11
 Cintra, L. F. L. 5.34
 Croce, B. 5.41
 Čapek, K. 1.24; 3.26; 5.41
 Čelakovský, F. L. 2.18
 Čermák, F. 1.22
 Černý, V. 3.26
 Delbrück, B. 1.63
 Descartes, R. 1.62
 Dijk, T. A. van 6.42
 Dionysios Thrácký 1.62
 Dostojevskij, F. M. 5.41
 Edmont, E. 5.32
 Erben, K. J. 2.18
 Erhart, A. 1.22, 44; 5.21
 Fishman, J. A. 6.61
 Franco, F. 6.61
 Freud, S. 6.21
 Galénos, C. 4.23
 Gilliéron, J. 5.32
 Hála, B. 1.22; 2.11, 13, 15, 16, 18
 Harris, Z. S. 6.13
 Havránek, B. 1.64
 Hellwag, Ch. F. 2.11, 14
 Hippokrates 2.11
 Hjelmslev, L. 1.64
 Hrabal, B. 5.41
 Humboldt, W. von 1.44, 63; 6.61, 82
 Hus, J. 1.26, 33; 2.11
 Chesterton, G. K. 3.26
 Chomsky, N. 1.65; 3.28; 4.21; 5.41; 6.13
 Illič-Svityč, V. M. 1.43
 Jakobson, R. 1.64; 2.23; 3.15, 29
 Jelínek, J. 4.12
 Jones, D. 2.11
 Juvenal 1.24
 Kempelen, J. W. von 2.11
 Konstantin a Metoděj 1.32
 Kulaginová, O. S. 6.13
 Kyncl, K. 5.42
 Labov, W. 6.61, 62
 Lévi-Strauss, C. 2.24
 Machek, V. 5.21
 Martinet, A. 1.64
 Mathesius, V. 1.64
 Meillet, A. 4.21; 6.61
 Morris, Ch. 4.23
 Palacký, F. 1.26
 Pánini 1.62
 Páral, V. 3.26
 Passy, P. 2.11
 Paul, H. 1.63
 Peirce, Ch. S. 4.23
 Piaget, J. 6.21
 Platón 1.62; 5.21; 6.21
 Poldauf, I. 4.22
 Priscianus 1.62
 Protagoras 5.11
 Rousselot, P. 2.11
 Russell, B. 6.82
 Salzmann, Z. 6.72
 Sapir, E. 1.64, 65; 6.71, 73, 82
 Saussure, F. de 1.64; 3.21; 4.22, 23; 6.82
 Searle, J. R. 6.23
 Shakespeare, W. 5.41

- Siebert, F. T. 6.72
 Sievers, Ed. 2.11
 Skalička, V. 1.44, 64
 Sweet, H. 2.11
 Šmilauer, V. 3.28
 Těšitelová, M. 4.12
 Trubeckoj, N. S. 1.64; 2.21, 23
 Vachek, J. 1.64
 Vergilius 1.24
- Vossler, K. 1.63; 5.41
 Vrhel, F. 6.73
 Vygotskij, L. S. 6.21
 Watson, J. B. 6.21
 Wenker, G. 5.31-33
 Wernicke, C. 6.51
 Whorf, B. L. 1.65; 6.71, 73, 82
 Wittgenstein, L. 6.82
 Wundt, W. 6.21

VĚCNÝ REJSTŘÍK

A

- abazština 3.17
 abeceda 1.32; 2.11
 - mezinárodní fonetická 2.15
 - Morseova 4.23
 abcházština 1.42; 3.17
 abreviace - viz: zkracování
 absolutiv (pád) 3.17
 abstrakce 1.12
 adjektivizace 1.24, 25, 52
 afázie 1.65; 6.52
 afixy 1.24, 44; 3.12
 afonie 6.52
 afrikáty - viz: souhlásky polozávěrové
agens 3.19
 agentiv (pád) 3.17
 agramatismus 6.52
 akadština 1.42
 aktuální členění větné 1.64; 2.17; 3.21
 akustika 2.11, 12, 14, 18, 22
 albánština 1.26, 42
 algebra 6.13
 algonkinští Indiáni 6.72
 Alžírsko 1.42
 amharština 1.42
 anafora 6.42
 analogie 1.22, 25; 5.22
 analýza jazyka 1.12, 61; 6.23, 52
 - složková 4.21
 - spektrální (fonet.) 2.19; 6.14
 anatomie 2.11, 12, 19
 Andaluzie 1.42; 5.36,
 angličtina 1.12, 22-24, 33, 41, 42, 44,
 64, 71; 2.15; 3.13, 14, 16-18, 21, 27;
 4.15, 16, 22; 5.22; 6.13, 61, 62
 - černošská 6.61, 62
 anglistika 1.71
 Angola 5.22
 antonymie 4.21
 antropocentrismus 4.23

- antropologie 1.64; 6.11, 71-73
 - lingvistická 6.61, 71, 72
 antroponyma, -ie 4.11, 14
 aorist 3.14
 apel 1.13; 5.42
 apertura 2.16
 Arabové 1.32; 5.22
 arabština 1.24, 41, 42; 3.17; 5.22
 - klasická 1.42; 5.22
 Aramejci 1.32
 aramejšťina 1.42
 arbitrárnost jaz. znaku 4.22
 argot 5.22
 archaismy 1.24; 5.31, 42
 archeologie 1.31
 árijské kmeny 1.42
 Arméni 1.42
 arménština 1.26, 41, 42
 artikulace hlásek 1.22; 2.11-15, 19, 22
 artikulační orgány - viz: mluvidla
 asimilace 1.22
 Askalón 5.22
 asociacionismus 6.21
 Asyřané 1.42
 Athény 5.11,
 atlasy lingvistické 1.73; 5.32
 autismus 6.52
 autorství (sporné) 5.41
 Avarové 1.42
 avesta 1.42
 aymarština 1.42
 azerbejdžánština 1.42

B

- bajky 2.24
 balkánský jazykový svaz 1.26
 barmština 1.42
 baskičtina 1.42
 Baskové 1.42
 báze sémantická 1.12

behaviorismus 6.21
 běloruština 1.41, 42
 bengálština 1.26, 41, 42
 „berličky“ 5.12
 bezprostřední složky - viz: teorie b. s.
 bezpříznakový člen 3.14, 15, 19, 29
 bhe 1.23
 Bible 1.62
 bilabiály - viz: souhlásky obouretné
 bilingvismus 1.65; 4.15; 6.21, 22, 61
 binarismus 1.64; 3.15, 29
 biologické faktory 6.61
 biosémiotika 4.23
 bit 1.65
 bohatost slovníku 5.41; 6.12
 bohemistika 1.71
 Brazílie 5.22, 33, 35, 36
 breptavost 6.52
 bretonština 1.42
 Buchará 1.42
 bulharština 1.26, 41, 42; 3.17
 burušaskí 1.42
 Bušmeni 1.42

C

centrální nervový systém 1.12; 6.52
 centrum jazykové oblasti 5.31
 - řečové (mozek) 6.51, 52
 cikánština 1.26, 42
 citoslovce 1.21
 cyrilice 1.32

Č

Čad 1.42
 časování 1.44; 3.11; - viz též: konjugace
 časy slovesné 1.23, 44, 52; 3.14-16; 6.12
 čečenština 1.42
 čelisti 2.13, 14
 čelistní úhel 2.13, 18
 Čerkesové, 1.42

čeština 1.12, 13, 22-26, 32, 33, 41, 42,
 44, 71; 2.13-17; 3.13-19, 21, 27, 29;
 4.12-16, 22; 5.22, 31, 33; 6.12, 13,
 52, 61
 - hovorová 3.29; 5.22
 - obecná 1.42
 - obrozenecká 1.24
 - spisovná 1.42; 5.22
 - úřední 5.42
 četnost výskytu - viz: frekvence
 Čína 1.32, 61
 čínština 1.12, 24, 32, 42, 44, 71; 2.17
 čípek (*uvula*) 2.13
 člen 3.17
 čtení 1.31
 čuvaština 1.42

D

Dácie 1.26
 dánština 1.41, 42; 3.13
 Dante Alighieri 5.31
 Darúvar 5.33
 dásně 2.13, 15
 „degenerace“ jazyků 5.31
 deiktické prvky 3.22; 6.42
 dějiny lingvistiky 1.61-65
 deklinace 1.25, 44
 dekodování 1.12; 2.12; 6.23; - viz též:
 kódování
 délka samohlásek 2.17
 - vět 1.31; 5.12, 41, 42; 6.12
 - textu 6.12, 42
 dentály - viz: souhlásky zubné
 depalatalizace 1.22
 derivace 1.24 - viz: odvozování
 deskriptivismus 1.64, 65; 6.21
 determinace 3.16, 28
 dětská mozková obrna 6.52
 - řeč - viz: jazyk dětský
dévanágarí 1.32
dhé 5.22
 diachronie - viz: metoda diachronní

E

diakritika 1.32, 33
 dialekt andaluzský 5.33
 - bahijský 5.33, 36
 - leónský 5.34
 dialektologie 1.63, 73; 5.31; 6.62, 72
 dialekty 1.22, 26, 31, 41, 42; 2.19, 22;
 5.31, 42
 - arabské 1.42
 - bihárské 1.41
 - české 1.42; 5.32
 - italské 5.31
 - německé 5.31
 - prákrtské 1.42
 - rétorománské 6.61
 dialog 1.31; 6.31
 diferenční tendence 1.26, 41-43
 diftong 1.22; 2.14, 16; 6.62
 - sestupný a vzestupný 2.16
 diftongizace 1.22
 diglosie 4.15; 6.61
disfemia praeceps 6.52
 disimilace 1.22
 diskontinuita jaz. znaku 4.22
 distinktivní rys 2.23; 3.15
 distribuionalismus 6.13
 divadlo 1.31
 „dokonalost“ jazyků 1.44
 dorozumívání zvířat 1.11, 21
 dotazník 5.32-34; 6.62, 72
 duál 3.16
 dutina hltanová 2.13
 - hrdelní 2.13
 - nosní 2.13, 15
 - ústní 2.13, 14
 dvojhláska - viz: diftong
 dvojí artikulace 1.11, 21
 dýchací ústrojí 2.13
 dýchání 2.13
 dysfonie, dyslalie, atd. 6.52
 Džingischán 1.42

F

faux amis - viz: „zrádná slova“
 Fěničané 1.32, 61; 2.11
 fěničtina 1.42
 fenogramatická složka 6.23
 figury 5.41
 filmová kamera 2.19
 filozofie 1.43, 62; 4.21; 5.11, 21, 41;
 6.21, 81, 82
 - jazyka 1.65; 6.71, 73, 81-82
 finština 1.22, 42
 flexe 3.12
 folklór 1.64; 4.23; 5.31
 fonační ústrojí 2.13
 fonastenie 6.52

foném 1.21, 32, 53, 61; 2.21-24, 3.15; 6.12, 41
 fonetika 1.12, 25-27, 62, 63, 72; 2.11-19, 21, 22; 4.12; 5.41; 6.81
 - akustická 2.12, 19
 - artikulační 2.11-15, 19
 - auditivní 2.12, 19
 - experimentální 2.11, 19
 fonologie 1.64, 72; 2.12, 19, 21-24; 3.15, 29; 4.12; 5.41
 forma - viz: obsah a forma
 formalisté ruští 2.24
 francouzština 1.12, 22-24, 27, 33, 41, 42, 44; 2.15, 17; 3.17, 18, 27, 29; 4.22; 5.22, 32; 6.61
franglais 1.24
 frazeologismy 1.24, 25; 4.13, 16, 22
 frázový ukazatel 3.28
 frekvence (četnost výskytu) 2.15, 18; 3.14; 4.12; 6.12
 frekvence (vlnová) 2.17, 19
 funkce afektivní 5.41
 - biologická 2.13
 - delimitativní 2.17
 - distinktivní 2.17
 - dorozumivací 1.12-13; 6.71
 - emotivní 1.13; 5.41
 - estetická 1.13
 - expresivní 1.13
 - fatická 1.13
 - interpersonální 1.13
 - kognitivní 1.13
 - konativní 1.13
 - kontextová 1.13
 - metajazyková 1.13
 - mluvidel 2.13
 - poetická 1.13; 5.41; 6.12
 - pojmenovávací 1.13
 - referenční 1.13
 - větná 3.11
 funkční styly - viz: teorie f. stylů
 funkční větná perspektiva - viz: aktuální členění větné

fylogeneze řeči 1.27
 fyzika 2.12, 19
 fyziologie 2.11, 12, 19, 22

G

Galie 1.26
 generativní gramatika 3.28
 genetika 4.23
 genitiv partitivní 3.16
 geografie lingvistická 1.63; 5.31
 geologie 1.43
 Germáni 1.26
 germanistika 1.71
 gesta 1.31; 6.32
 globální obsah 1.12
 glosematika 1.64
 glottochronologie 6.12
 góština 1.42
 gramatika 1.21, 26, 27, 44, 61, 62, 72; 2.23; 3.11-29; 4.14; 5.21, 32, 33, 41; 6.12, 81
 - generativní 1.65; 6.13
 - srovnávací a historická 1.21, 22, 62, 63; 2.11, 19; 5.21; 6.11, 62, 72
 - transformační 1.65; 6.13
 - vnitřní 3.11
 - znakových systémů 4.23
 gramém 1.52
 gruzínština 1.41, 42
 guaraní 1.42; 6.61
 gustém 2.24
 guturály - viz: souhlásky hrdelní (hrtanové)

H

hantýrka 5.42; 6.61
 haploglie 1.22
 Harlem 6.62
 Hebrejci 1.32
 hebrejštiny 1.12, 42, 62; 3.17
 hiát 1.22

I

hieroglyfy 1.32
 hindština 1.26, 32, 41, 42
 hinduismus 6.72
 Hispánie 1.26
 hispanistika 1.71
 historie 1.61; 2.24
 hlaholice 1.32
 hlasitost projevu 2.17; 5.12, 42
 hlasivky 1.27; 2.13, 15
 hláska a foném 2.22, 3.15
 hláskový vývoj - viz: změny fonetické
 hlásky 1.11, 22, 32, 33; 2.11-19, 21; 6.12, 22, 41; viz též: samohlásky; souhlásky; změny fonetické
 hloubková struktura 4.21
 hltan 2.13
 hluchoněmi 2.11
 hluchota 6.52
 holandština 1.41, 42
 homonymie 4.21; 5.41
 Hopi 6.73
 Hotentoti 1.42
 hovorové výrazy 1.31
 hrot jazyka (*apex*) 2.13, 15
 hrtan 2.13, 15
 hrudní koš 2.13
 hry 4.23
 hřbet jazyka (*dorsum*) 2.13, 15
 Hunové 1.42
 husité 5.22
 hyponymie 4.21
 hypotaxe 3.25, 26
 hypotéza Sapira a Whorfa 1.65; 6.71, 73, 82

CH

chetitština 1.26, 42
 chraptivost 6.52
 chrupavka štítná 2.13

iberština 1.42
 ideografické písmo 1.32
 idiolekt 1.42
 ikony 4.23
 ilokuce 4.21
 imperfektum 3.14
 improvizace 5.41
 indexy 4.23
 Indiáni 1.42
 Indie 1.24, 32, 62, 63; 2.11, 19; 6.61, 72, 81
 indikativ 3.19
 indoevropéistika 1.71; - viz též: jazyky indoevropské
 indonéština 1.41
 infinitiv 1.52; 3.14
 infix 1.24
 informace 1.11; 2.17; 3.21, 22; 5.12, 42; 6.12, 14, 21, 23
 informátor 5.33-35
 inovace 5.33
 integrační tendence 1.26, 41
 inteligence 1.12; 6.21, 22, 52
 intenzita zvuku, přízvuku 2.17
 interdiálekt 1.42
 internacionalismy 1.24, 25; 4.15; 5.22
 interpretant 4.23
 intonace 1.13, 31, 44; 2.17; 3.17, 21; 5.12, 42; 6.22
 - klesavá a stoupavá 2.17
 intrapersonální komunikace 6.31
 introspekce 6.21
 intuice 1.12
 inverze 4.21
 irština 1.42
 islandština 1.42
 itaština 1.22-24, 27, 41, 42; 2.14, 18; 3.17, 29; 4.15; 5.22, 31; 6.32, 61
 izoglosy 5.33, 36
 izoláty 1.42

J

jádro slabiky 2.14, 16
 - věty 3.25
 - výpovědi 3.21
 jakutština 1.42
 japanologie 1.71;
 japonština 1.12, 32, 41, 42, 71; 3.17;
 6.32
 jávština 1.41
 jazyk (v ústech) 2.13-15
 jazyk a kultura 6.61, 71, 72
 - a myšlení 1.21; 6.21, 52, 81
 - a společnost 1.65; 6.61
 - celonárodní 6.61
 - cílový 1.65; 6.14
 - dětský 1.27, 65; 3.23; 6.21, 22, 52
 - filmu 4.23
 - hovorový 1.13, 25, 42; 5.42
 - mateřský 1.27, 65; 2.14, 18; 3.11; 4.11;
 6.22, 61, 73, 82
 - objekt 1.13
 - spisovný 1.42, 62; 5.31, 42; 6.61
 - výchozí 1.24, 65; 6.14
 jazyky afijující 1.44; 4.14
 - africké 1.42, 43; 6.61,
 - aglutinační 1.22, 44
 - altajské 1.42
 - americké 1.42
 - amorfní 1.44, 52
 - analytické 1.44, 52; 3.16, 21, 23; 6.13
 - anatolské 1.42
 - andské 1.42
 - asijské 1.42
 - australské 1.41-43
 - austroasijské 1.42
 - austronéské 3.17
 - balkánské 1.26, 42
 - baltoslovanské 1.42
 - baltské 1.42
 - bantuské 1.42; 3.13, 17
 - berberské 1.42

- cizí 1.44, 65; 2.14, 17; 3.11; 4.11, 16;
 6.12, 14, 22
 - čadské 1.42
 - čerkeské 1.42
 - čukotsko-kamčatské 1.42
 - dagestánské 1.42
 - domorodé 1.26, 43
 - drávidské 1.42
 - eskymácko-aleutské 1.42
 - ergativní 3.17, 19
 - etiopské 1.42
 - exotické 5.21
 - flexivní 1.22, 44, 52; 4.14; 6.13
 - germánské 1.22, 26, 42; 3.14, 21
 - hamitské 1.42
 - himalájské 1.42
 - indiánské 1.24, 41-44, 64; 3.17; 4.22;
 6.71, 73
 - indoevropské 1.42, 63; 3.13, 14, 19;
 4.14
 - indoiránské 1.42
 - indonéské 1.42
 - inkorporující 1.4
 - italské 1.42
 - izolační 1.44, 52
 - jensejské 1.42
 - jihoslovanské 1.26; 2.17
 - jihovýchodní Asie 2.17
 - kavkazské 1.42, 44; 3.17
 - keltské 1.26, 42
 - khoisánské 1.42
 - klasické 1.22, 44; 4.15
 - konžsko-kordofánské 1.42
 - kreolizované 1.42
 - kušitské 1.42
 - lechické 1.42
 - lužické 1.42
 - mandžusko-tunguzské 1.42
 - mongolské 1.42
 - neoaustralské 1.42
 - nilsko-saharské 1.42
 - nostratické 1.43; - viz též: teorie
 nostratická

- paleoafrické 1.42
 - paleoasijské 1.42, 44
 - paleoaustralské 1.42
 - papuánské 1.42
 - polynéské 1.42
 - polysyntetické 1.44
 - primitivní 1.42; 3.16
 - příbuzné 1.22, 26, 41-44, 63; 5.21
 - přirozené 1.11, 21, 51, 64; 2.12; 4.15;
 6.12, 23
 - rétorománské 1.42
 - románské 1.22, 23, 26, 42, 44; 2.17;
 3.13, 14, 17, 21; 4.15
 - samojedské 1.42
 - semitohamitské 1.42
 - slovanské 1.26, 42, 44, 52; 3.14, 19,
 21; 5.22; 6.13
 - smíšené 1.42; 6.61
 - starověké 1.26
 - syntetické 1.44, 52; 3.21, 23; 6.13
 - tasmánské 1.41
 - thajské 1.42
 - tibetobarmské 1.42
 - tibetočínské 1.42, 43; 3.17
 - tocharské 1.42
 - turecké 1.42
 - ugrofinské 1.42, 43
 - umělé 1.21
 - uralské 1.42
 - vymřelé 1.42, 63
 - západoafrické 1.44
 jícen 2.13
 jmenné tvary slovesné 3.25
 jmenný přísudek 3.25, 28
 juxtapozice 3.23, 24

K

kalk 1.24
 Kanada 6.61
 kanál 1.11
 kanánština 1.42
 kanara 1.42
 kašubština 1.42
 katalánština 1.42; 6.61
 kategorie gramatické 1.23, 27, 44, 52;
 3.12-17, 29; 4.14; 6.12, 22
 - aktuálnosti 3.14
 - aspektu 3.14
 - času 3.14
 - času a prostoru 6.73
 - čísla 3.16; 6.12
 - diateze 3.19
 - osoby 3.18, 23; 6.12
 - pádu 3.17
 - počítatelnosti 3.16
 - rodu substantiv 3.13; 5.22
 - určenosti 3.17
 - vidu 3.14; 4.14
 - slovesného rodu 3.19
 - slovesného způsobu 3.19
 kategorizace světa 6.73
 kečuánština 1.41, 42
 khmérština 1.42
 kimbundu (jazyk) 5.22
 kirgizština 1.42
 klasifikace hlásek 2.11, 13-15
 - jazyků genetická 1.22, 42-44, 63
 - - geografická 1.42, 44
 - - typologická 1.22, 44
 - samohlásek 2.14
 - souhlásek 2.15
 klenba tvrdého patra 2.13
 klínové písmo 1.32
 kód(ování) 1.11, 12; 2.13, 19; 3.21, 22
 kognitivní směr 6.21
 koherence 6.42
 koheze 3.22; 6.42
 oktávost 6.52
 kolébka Slovanů 6.72
 Komorské ostrovy 1.42
 komplementárnost 4.21
 komplexní a kurzivní pojetí děje 3.14
 kompozice - viz: skládání slov
 kompozita - viz: složeniny
 komunikace - viz: teorie komunikace

komunikační cíl 6.23
 konatel děje 1.52; 3.19, 27; 4.14
 koncentrace slovníku 5.41; 6.12
 koncovka 1.22-24, 44, 52; 3.12, 23; 4.14
 koncový řetězec 3.28
 kondenzory 3.27
 kondicionál 3.19
 konektivita 6.42
 Kongo 5.22
 konjugace 1.44
 konjunktiv 3.14, 19
 konsonanty - viz: souhlásky
 konstriktivy - viz: souhlásky úžinové
 kontext 3.22, 27, 29; 4.16; 6.31, 41-2
 kontinuum 4.22
 kontrakce 1.22
 kontrolní složka 6.23
 konvence 1.64; 3.11; 4.15, 22
 konverze 1.24, 25, 52
 koordinace (syntax) 1.24
 - nervosvalová 2.13
 koptština 1.42
 korán 1.42
 koreference 3.22
 korejština 1.41, 42
 korpus 6.12
 kořen 1.44, 52
 - jazyka 2.13, 15
Kratos 5.21
 kreolština 6.61
 křesfanství 1.31, 62
 Kurdové 1.42
 kvantitativní vztahy 4.12

L

labiodentály - viz: souhlásky retozubné
 lakština 3.17
langue 1.64; 3.21; 6.23, 42
 laoština 1.42
 laryngoskop 2.11
 laterály - viz: souhlásky bokové

latina 1.22-26, 32, 42-44, 62; 2.14, 16,
 18; 3.11, 13, 17, 19; 4.15, 16; 5.21,
 22, 34; 5.41
 - lidová 1.23; 5.22
Lautverschiebung - viz: posunutí hlásek
 lexém 1.52; 4.12
 lexikální jednotka 1.52, 53
 lexikografie 4.11, 16
 lexikologie 1.72; 3.12; 4.11, 23; 5.41
liaison - viz: vázání
 libozvučnost 2.16, 18
 lineárnost jaz. znaku 4.22
 lingvistika algebraická 1.65; 6.12-14
 - americká 1.64, 65; 6.71
 - funkční 1.64
 - kognitivní 1.65
 - kvantitativní 1.65; 4.12; 6.12-14
 - matematická 1.65; 6.12, 13
 - obecná 1.63
 - počítačová 1.65; 6.12, 14
 - předvědecká 1.62
 - statistická 6.12
 - strojová 1.65; 6.14
 - textová 1.65; 3.22; 6.21, 41-42
 Lipsko 5.31; 6.21
 literatura 1.64; 2.24; 3.21; 5.41; 6.14
 litevština 1.22, 26, 42; 2.17
 logika 1.64; 6.11
 - matematická 6.11
 - symbolická 6.11
 logopedie 6.51
 lotyšština 1.41, 42; 6.61
 luvijština 1.42
 Lýbie 1.42

M

Madagaskar 1.42
 maďarština 1.22, 41, 42, 44; 3.17; 6.61
 makedonština 1.26, 42
 makrostruktura 6.42
 malajálámština 1.42
 maltština 1.42

mapy dialektologické 5.31, 33, 36
 Maroko 1.42
Martha's Vineyard 6.62
 matematika 1.64; 3.28; 6.11
 Mayové 1.32
 Mekka 5.22
 měkké patro 1.22; 2.13, 15
 menšiny 5.33; 6.61
 metafora 1.24; 5.41
 metajazyk 1.13, 64
 metateze 1.22
 metoda diachronní 1.23, 31, 64; 3.15;
 4.13, 15
 - glottochronologická 6.12
 - palatografická 2.19
 - přímého pozorování 2.11, 19
 - synchronní 1.23, 64; 3.15; 4.13
 metody dialektologické 5.33
 - experimentální 2.19, 21
 - instrumentální 2.19
 - kvantitativní 6.12, 13
 - matematické 6.12
 - sociolingvistické 6.61, 62
 - statistické 6.12
 metonymie 5.41
 Mexiko 1.41
 Mezopotámie 1.42, 61
 mimika 1.31; 6.32
 mimojazyková skutečnost 3.15
 mimojazykové prostředky 1.31
 místo artikulace 1.22, 27; 2.15, 22
 mladogramatikové 1.63, 64; 5.31, 32;
 6.21
 mluvčí 1.11-13, 22, 64, 65; 2.12, 13, 17,
 22; 3.11, 18, 19, 21, 28; 5.35, 41, 42;
 6.22, 23, 31
 mluvená podoba jazyka 1.31; - viz též:
 psaný a mluvený jazyk
 mluvidla 1.12, 27; 2.11, 13, 15, 16, 19,
 22; 6.52
 mluvní takt 2.17
 mnohonárodnostní státy 6.22, 61
 modalita 3.19

model analytický 6.13
 modely matematické 6.12, 13
 moldavština 1.42
 moném 1.52
 mongolština 1.42
 monoftongizace 1.22
 monolog 1.31
 Moravské Slovácko 5.31
 mordvinština 1.42
 morfém 1.24, 32, 44, 52, 53; 3.12, 25;
 6.41
 morfologie 1.22, 27, 72; 2.23; 3.11-19;
 4.12, 21; 5.41
 morfosyntax 3.11
 mozek 2.12, 13; 3.21; 6.23, 51
 multilingvismus 6.61
 mutismus 6.52
 myšlení - viz: jazyk a myšlení
 mytém 2.24
 mytologie 1.42, 65; 2.24; 6.71

N

náboženství 4.23; 6.72
 nacionalismus 4.15
 napodobování textu 6.12
 nářečí 1.26, 73; - viz též: dialekty
 neartikulované zvuky 2.13
 nedoslýchavost 6.52
 němčina 1.12, 23, 24, 32, 41, 42, 62;
 2.16; 3.13, 17, 18, 27; 4.16, 22; 5.22,
 31; 6.61 - švýcarská 6.61
 neolingvistika 1.63
 neologismy 6.52
 neopozitivismus 6.82
 neostře výrazy 5.41; 6.12
 neurolingvistika 1.65; 2.13; 6.21, 51-52, 61
 neurologie 6.11, 51, 61
 neurózy 6.21, 52
 neutralizace opozic 2.23
 New York 6.62
 Normand'ané 1.24
 norština 1.41, 42; 2.17; 3.17

nosové hlásky 1.27; 2.13
nostratické j. - viz: teorie nostratická

O

„objevení“ sanskrtu 1.63
obohacování slovní zásoby 1.24
„obrázkové“ písmo 1.32
obsah 1.12; 2.13; 6.42
- globální 1.12
- a forma 1.13, 31, 64; 2.18; 3.22; 4.22, 23; 5.11, 12; 6.31, 42, 73
- a rozsah 4.12
odvozování 1.24, 25, 44; 4.13, 14
okcitanština 1.42
okluzívy - viz: souhlásky závěrové
onomastika 4.11
onomaziologie 4.23
ontogeneze řeči 1.27
opozice fonologické 1.53; 2.21-3, 3.15
- morfologické 3.12-19
- privativní 2.23-4, 3.15, 29
optativ 3.19
orientalistika 1.71
ortografie - viz: pravopis
oskičtina 1.42
osvícenství 1.62
otázka 1.12
- doplňovací 2.17

P

Pákistán 6.72
palatalizace 1.22
palatály - viz: souhlásky tvrdopatrové
palatum - viz: tvrdé patro
paleontologie 1.43
Palmares 5.22
paměť 1.65; 6.21
pandžábština 1.41
paradigma 3.12
paradox pozorovatele 5.33
parafráze 6.42

Paraguay 6.61
paralingvistika 6.21, 31, 32
parataxe 3.24, 26
pasivum 3.17
parole 1.64; 6.23, 42
patlavost 6.52
pejorativní výrazy 1.25
percepce 2.12, 22; 6.21, 23
performativní slovesa 4.21
perseverace 6.52
perština 1.42
pidžin 1.42; 6.61
piktografické písmo 1.32
pisaři 1.61
písmena 1.11, 32; 6.12
písmo 1.12, 31, 32, 33, 42, 61, 62; 2.11, 16; 6.61
plán (rovina) 1.51, 52
plíce 2.13
plurality tantum 3.16
počítače 1.32, 65; 2.19
podmět 1.44, 53; 3.17, 19, 21, 23, 25, 26, 28; 6.13
podmínkové věty 3.15, 29
podsystem 1.51
podvědomí 6.21
poezie 2.18; 5.41
pohádky 4.13; 6.42
pojem 4.12, 22
pojetí světa 6.73, 82
pojmenová(vá)ní 1.52; 4.12-14, 22, 23; 6.12
polabština 1.42
politika 2.24; 5.11
- jazyková 6.61
polosamohlásky 2.14, 16
polosouhlásky 2.14
polovětné vazby 3.27
polština 1.12, 22-24, 26, 27, 33, 41, 42; 2.15, 17; 3.18, 27; 5.31
polysémie 4.16, 21, 22; 5.22, 41; 6.12
pomezí disciplíny 1.65, 73; 6.11-82
pomocné sloveso 1.23

portugalština 1.12, 22-24, 41, 42; 2.16; 3.14, 18; 5.22, 32-36
poruchy řeči 1.65; 6.52
Porýní 5.31
posluchač 1.11, 12, 31; 2.12; 3.11, 18, 28; 6.23, 31
postalveoláry - viz: souhlásky dásňové zadní
posunutí hlásek 1.22
povrchové jevy 2.24
pragmalingvistika 1.65; 6.21, 31, 32
pragmatické faktory 5.42; 6.31, 41
pragmatický obrat 6.21, 23, 31, 32
pragmatika 4.23; 5.42
práh bolesti 2.12
- slyšitelnosti 2.12
prajazyk 1.22-24, 26, 42, 43; 3.12; 6.12, 72
- altajský 1.43
- drávidský 1.43
- indoevropský 1.26, 42-44; 3.12, 16; 5.22
- kartvelský 1.43
- semitoamitský 1.43
- semitský 1.42
- slovanský 1.42
- uralský 1.43
praslovanština 1.22-24, 26; 3.12; 5.22
pravlast 6.72
pravopis 1.22, 24, 25, 33, 62, 73; 2.16; 4.15
Pražský lingvistický kroužek 1.64; 6.21
prealveoláry - viz: souhlásky dásňové přední
predikace 3.16, 28
prefixy 1.24, 25, 44, 52; 4.13-15; 5.22
prehistorie 1.31, 61
prelingvistické období 1.27
premorfológické vazby 1.23
presupozice 4.21
princíp maximálního kontrastu 1.27
proces dorozumívání 1.12-13, 31; 3.11
- komunikační 2.12

- porozumění a zapamatování 1.65
- poznávání světa 1.65
promluva 1.31, 64
propoziční báze 3.21
proteze 1.22
provensálština 1.62
průdušnice 2.13
pruština 1.42
předěl mezislabičný 2.16
- mezivětný 2.17
předmět (větný člen) 1.44; 3.11, 19, 21, 25, 26, 28; 6.13
předpona - viz: prefixy
předvědecké období 1.62
přehláska 1.22
překladatel 1.61
překlad strojový 1.65; 4.22; 6.12, 14
přenos informací 1.11
přesmyk - viz: metateze
příbuznost - viz: jazyky příbuzné
- řetězová 1.42
příčinnost 4.21
příjemce 1.11
příklonky 2.17; 3.21
příklůpek hrtanový 2.13
přípona - viz: sufixy
přírodní národy 1.31, 65; 2.24
- vědy 2.11, 12, 19
přísluvné určení 3.23, 25, 26, 27
přísluvi 1.24
přístavek 3.26
přísudek 1.44, 53; 3.17, 21, 23, 26, 28; 6.13
přívlastek 3.26, 28; 4.14
příznak 2.23, 3.13-15, 19, 29
přízvuk 1.22, 23, 31; 2.17; 6.22
- pohyblivý a stálý 2.17
- slabičný 2.17
- větný 2.17; 3.21
proces dorozumívání 1.11, 12
- komunikační 1.11
- poznávací 1.13

psaný a mluvený jazyk 1.11, 13, 22, 31, 33; 2.16, 17; 5.12, 42; 6.12
 psychiatrie 2.24; 6.51
 psychická hluchota 6.52
 psycholingvistika 1.42, 65; 2.13; 6.21-23, 31, 32
 psychologie 6.11, 21
 - národů 6.61, 82
 původ člověka a jazyka 1.21, 27, 31, 43, 62; 5.22
 - slov 4.11, 16; 5.21

R

racionalismus 1.62
 ráz 1.22
 redukce 1.22-25, 44
 redundance 1.65; 6.12
 reformy pravopisu 1.32, 33; 2.11
 regulace řečové činnosti 6.51
 rekce 3.28
 rekurence 6.42
 relativismus jazykový 4.22; 6.73, 81, 82
 réma 3.21; viz: jádro výpovědi
 renesance 1.62; 5.21
 rentgen 2.11, 19
 respondent 5.33
 restriktura 2.16
 rétorika 5.11, 12, 21, 41
 rétorománština 6.61
 revoluce 2.24
 rinolálie 6.52
 Rio de Onor 5.34
 rituály 4.23
 role 5.42
 romanistika 1.71
 rómština 6.61
 roviny jazyka 1.51; 4.12; 5.41, 42; 6. 22
 rozhodování 1.12; 6.52
 rozrůznění jazyků 1.26; - viz též:
 - diferenciační tendence
 rty 2.13-15
 rukopis 2.18

rumunština 1.22, 26, 41, 42; 2.16; 3.17, 29
 ruština 1.12, 22-24, 26, 32, 41, 42; 2.15, 17; 3.15, 17, 27; 4.22; 5.22; 6.13, 61
 různé světy 6.73
 rytmus 2.17

Ř

řečnické umění 5.11
 řečová činnost - viz: teorie řečové činnosti
 řečový akt - viz: teorie řečových aktů
 řečtina 1.22, 24, 26, 41, 42, 44; 3.13, 17, 19; 4.15, 16; 5.22
 Řekové 1.32, 62; 2.11; 5.11, 21, 41; 6.81
 řetězová příbuznost jazyků 1.42
 Římané 1.26, 62; 5.11, 21, 41

S

sabir 6.61
 samohlásky 1.27, 32; 2.11, 14, 16, 18
 - dlouhé 2.22
 - nízké 2.14, 18
 - otevřené a zavřené 2.13, 14, 18
 - přední 2.14
 - střední 2.14
 - středové 2.14
 - vysoké 2.14, 18
 - zadní 2.14
 - zaokrouhlené 2.13, 14
 samomluva 6.31
 sanskrt 1.32, 42, 44, 62, 63; 2.11; 3.13, 19; 5.22; 6.81
 sdělení - viz: proces dorozumívání
 sedm svobodných umění 1.62; 3.11; 5.11, 21
 sém 4.21, 23
 sémantém 4.23
 sémantická báze 1.12
 sémantika 1.24, 72; 3.21; 4.11-14, 21-23; 6.14, 71

- věty 4.21, 23, 42
 sémaziologie 4.23
 sémiologie 1.64; 4.23; 6.71
 sémiotika 1.65; 4.23
 - aplikovaná 4.23
 semivokály - viz: polosamohlásky
 semikonsonanty - viz: polosouhlásky
 Sergipe 5.35, 36
 seseo 5.33
 schizofrenie 6.52
 Sicílie 1.42; 5.11
 signál 1.11, 21
 signifiant/signigie 1.64; 4.22
 singularia tantum 3.16
 sinologie 1.71
 sipání 6.52
 skládání slov 1.24, 44; 4.13, 14
 skloňování 1.44; 3.11; 4.16 - viz též:
 - deklinace
 slabičné písmo 1.32; 2.16
 slabika 1.22, 25, 32; 2.11, 12, 16-18, 22; 6.12
 - otevřená a zavřená 2.16, 18
 slabomyslnost 6.52
 slang 1.24, 42; 5.42; 6.61
 slavistika 1.71
 slova gramatická 1.22, 44; 3.12, 21; 4.12
 - onomatopoická 4.22
 - plnovýznamová 4.12, 15
 - pomocná - viz: slova gramatická
 - základní a odvozená 1.2; 4.11, 13, 16, 22
 Slované 1.26, 32, 42
 slovenština 1.22, 26, 41, 42; 2.15; 5.31; 6.61
 slovinština 1.42; 2.17
 - severní 1.42
 slovní druhy 1.23, 24, 62; 3.12, 16, 26; 4.13, 14; 6.73
 - zásoba 1.21, 24-27, 42, 72; 3.11, 17; 4.11-16; 5.21, 32, 33, 41
 - tvar 4.12
 slovníky 1.32, 61; 4.11, 16, 22; 5.21; 6.14
 - frekvenční 4.12, 6.12, 14
 slovo 1.11; 2.12, 17
 slovosled 1.12, 23, 31, 44, 53; 2.17; 3.17, 21, 28; 6.13, 22
 složeniny 1.22, 24; 4.13, 16
 sluch 1.12; 2.12; 6.52
 slyšitelnost 2.12
 smyslové orgány 1.12
 sociální faktory 6.61
 sociolekty 1.42; 5.42; 6.61
 sociolingvistika 1.42, 65; 3.18; 4.15; 5.33, 35; 6.22, 31, 32, 61-62, 71, 72
 sociologie 6.11
 sofisté 5.11
 solidárnost 4.21
 sonanty 2.14, 16, 18
 sonograf 2.19
 sonorizace 1.22, 52
 sonory 2.18
 souhlásky 1.27, 32; 2.13, 15, 16, 18
 - apikální (tvořené špičkou jazyka) 2.13
 - bokové (laterální) 2.15
 - dásňové (alveolární) 2.13
 - - přední (prealveolární) 2.15
 - - zadní (postalveolární) 2.15
 - dorzální (tvořené hřbetem jazyka) 2.13
 - hlasívkové 2.15
 - hrdelní, hrtanové (gutturální) 2.13
 - jazyčné (linguální) 2.13, 15
 - kmitavé (vibrantní) 2.15
 - měkké 2.15
 - měkkopatrové (velární) 2.13
 - neznělé 2.15
 - nosové (nazální) 2.13, 15
 - obouretné (bilabiální) 2.13
 - polozávěrové (afrikáty) 2.15
 - retné (labiální) 2.13, 15
 - retozubné (labiodentální) 2.13
 - slabikotvorné 2.14, 16
 - třené 2.15
 - tvrdé 2.15
 - tvrdopatrové (palatální) 2.13

- úžinové 2.15
 - závěrové 2.15
 - znělé 2.15
 - zubné (dentální, interdentalní) 2.15
 souvětí 1.27, 31, 51; 3.11, 23-29; 6.12
 - podmínkové 3.15
 - podřadné 3.23, 25
 - souřadné 3.23, 24
spanglish 1.24
speech acts theory 6.23
 spodobá - viz: asimilace
 spojitost textu 3.22; 6.42
 spojky 3.23, 24
 sponové sloveso 3.23; 6.13
 spontánní výpověď 3.11, 29; 5.33, 42;
 6.12, 23, 42
 spřežkový pravopis 1.33
 srbochorváština 1.26, 41, 42; 2.17
 srbština horno- a dolnolužická 1.42
 srovnávací studium 1.62; - viz též:
 gramatika srovnávací
 staročeské výrazy 1.22, 26; 5.22
 staroslověnština 1.42; 3.14
 starověk 1.24, 31, 61, 62; 2.11, 19; 3.12;
 4.21; 5.11, 12, 41, 42; 6.21, 81
 statistika 1.65
 stěhování národů 6.72
 stoikové 5.21
 strategie mluvčího 6.31
 striktura 2.16
 strom (graf) 3.28
 struktura jazyka 1.26, 51, 53, 64
 - slabiky 2.16
 - slova 1.52
 - souvětí 3.28, 41; 5.42
 - věty 1.53; 3.23, 28; 5.42; 6.73
 strukturalismus 1.51, 63, 64, 65; 2.24;
 4.21-23; 6.11
 - americký 1.64; 3.28; 6.13
 středník 3.23
 středověk 1.62; 2.11; 3.11; 4.21; 5.11, 21
 stupňování 3.11; 4.16
 styl 5.41, 42

- funkční - viz: teorie f. stylů
 stylistika 1.73; 5.41-42; 6.12
 subdialekty 1.42
 subordinace 1.24
 substantivizace 1.24, 25, 52; 3.17
 substrát 1.26, 42
 subsystém 1.51
 sufixy 1.24, 25, 44, 52; 4.13-15
 Sumer 1.32
 sumerština 1.26, 42
 superstruktura 6.42
 suprasegmentální prvky 2.17
 surdomutismus 6.52
 svět (okolní) 4.12, 22; 5.31; 6.71, 73,
 81, 82
 swahilština 1.41, 42
 symboly 4.23
 synchronie - viz: metoda synchronní
 synonyma, -ie 4.15, 21; 5.41; 6.42
 syntagma 3.25, 26, 28
 syntax 1.27, 72; 2.23; 3.11, 21-29; 4.12,
 21, 23; 5.41; 6.13, 14, 41, 42
 syntéza 1.12; 6.52
 systém fonologický 2.22-24
 - gramatický 4.14
 - jazyka 1.11, 51-53, 64; 2.17, 18, 22;
 5.41; 6.11, 12, 21, 23, 31, 32, 42
 - nervový 1.12
 - samohlásek 1.27
 - znaků 4.23

Š

šachy 4.23
 šeptání 2.17
 šev slov 1.22
 šimpanzi 1.11, 27
 škola kazaňská 1.63; 2.21
 - kodaňská 1.64
 - moskevská 1.63
 - pražská 1.64; 2.21; 3.15; 5.32
 - psychologická a sociologická
 (francouzská) 1.63; 6.61

- „slov a věcí“ 1.63
 - ženevská 1.64; 5.41
 španělština 1.12, 22-24, 41, 42, 71; 2.14,
 16; 3.14, 17, 18, 27, 29; 4.22; 5.34,
 36; 6.61
 - americká 5.36
 špička jazyka - viz: hrot jazyka
 šum (teorie informace) 1.65
 šumy (fonetika) 2.14, 16, 18
 švédština 1.41, 42; 2.17; 3.13
 Švýcarsko 6.61

T

Tábor 5.22
 tabuizace 1.24
 tádžičtina 1.42
 tagmémika 6.13
 tajné kódy 6.61
 tamilština 1.42
 tatarština 1.42
 tekrur 1.42
 tektogramatická složka 6.23
 telugština 1.41, 42
 téma 6.42
 teorie bezprostředních složek 1.64;
 3.28
 - funkčních stylů 1.42, 73; 5.41, 42
 - grafů 3.28
 - informace 1.65; 6.12, 21
 - jazykového relativismu 6.73, 81, 82
 - kognitivní 6.21
 - komunikace 1.65; 2.12, 13
 - matematických modelů 6.12
 - monogenetická 1.21, 43
 - nostratická 1.42, 43
 - polygenetická 1.21, 43
 - příznakovosti 1.64
 - řečové činnosti 1.65; 5.42; 6.21, 23,
 31, 32, 52
 - řečových aktů 6.23
 - umění 2.24
 těsnopis 4.23

Těšín 5.31
 text 1.31, 53, 61; 2.18; 3.21, 22; 4.16;
 6.12, 13, 41, 42
 textém 6.42
 textový vzorec 6.42
 thajština 1.42
 tibetština 1.42
timbre - viz: zabarvení hlasu
 tlapaneco 1.12
 tlumočení 1.61; 6.14
 tocharština 1.42
 tónový průběh 2.17
 tóny 1.44; 2.14, 16-18
 toponyma, -ie, -omastika 4.11, 13, 14
 tranzitivnost 3.23; 6.13
Travaux du Cercle linguistique de Prague
 2.21
 triřtong 2.16
 trivium 5.11
 Tunisko 1.42
 tupi-guarani 1.42
 turečtina 1.22, 26, 33, 41, 44; 5.22
 Turkmeni 1.42
 tvar 1.51
 tvary zkrácené 1.22
 - dokonavé 1.52
 tvoření slov 1.24, 44; 3.12; 4.11, 13, 14
 tvůrčí charakter jazyka 5.41; 6.21, 81
 tvrdé patro 1.22; 2.13, 15
 typologie 1.22, 23, 44, 64

U

Ukrajina 5.33
 ukrajinština 1.41, 42
 umberština 1.42
 umění 4.23
Umlaut - viz: přehláska
 univerzálie jazykové 6.81
 urdština 1.41
 uto-aztek-tano 1.42
 uzel (graf) 3.28
 úžina (fonet.) 2.13, 15

V

vady výslovnosti 6.52
 varianty (hlásek) 2.22
 vázání (*liaison*) 1.22
 veláry - viz: souhlásky měkkopatrové
 Velkomoravská říše 1.32
 velština 1.42
velum - viz: měkké patro
 věk mluvčího 2.17, 19; 6.61, 62
 verbalizace 1.12; 3.21; 6.23
 verbigerace 6.52
 věštění 4.23
 věta 1.23, 27, 44, 53; 2.12, 17, 18; 3.11, 21-29; 5.12; 6.12, 13, 21, 22, 41, 42
 - adjektivní 3.25
 - adverbální 3.25
 - hlavní 3.25-29; 6.12
 - holá 3.26
 - jednočlenná 3.23
 - jednoduchá 3.23-25, 28
 - obsahová 3.25
 - podmínková 3.15, 29
 - příslovečná 3.25
 - přívlastková 3.25
 - rozvitá 1.44, 53; 3.23
 - vedlejší 3.25-29; 6.12
 - vztažná 3.25
 - zvolací 2.17
 větné členy 3.17, 21-29
 vibranty - viz: souhlásky kmitavé
 víceslovná pojmenování 1.24; 4.14, 16, 22; 5.41
 Vídeňský kruh 6.82
 vietnamština 1.24, 33, 41, 42
 Vilém Dobytel 1.24
 vlastní jména 4.11, 13
 vnitřní řeč 6.21, 31
 vokály - viz: samohlásky
 vokální harmonie 1.22
 vokativ 3.17
Völkerpsychologie 6.61, 82
 vřeslovanský atlas 5.32, 33

„vycpávky“ 5.12
 vykání 3.18
 vymřelé civilizace 1.26
 výpověď 1.12; 2.17; 3.22, 23; 6.23
 výpůjčky 1.24, 25, 42, 43; 4.14
 výraz 1.51; 4.12, 22
 výslovnost 1.22; 2.11, 14, 15, 19; 3.11; 5.12, 33; 6.22, 52, 62
 výstupek dásňový (*alveolární*) 2.13
 vyšínutí z vazby 1.31
 výška tónu 2.17
 vývoj jazyka 1.21-27, 43, 52, 63, 64, 65; 2.16; 3.23; 4.15; 5.21, 22, 31, 33; 6.13, 62
 - písmo 1.32
 význam 1.11, 12, 24, 27, 44, 52, 53, 64; 2.12, 17, 22; 4.11, 12, 16, 21-23; 5.21, 22; 6.22, 23
 vztahy vzájemné závislosti 1.51, 53, 64

W

Weltansicht 6.82

Z

zabarvení hlasu (*timbre*) 2.17, 18
 základní slovní fond 6.72
 záměr mluvčího 6.23, 31
 Zanzibar 1.42
 zápor 1.51
 závěr (fonet.) 2.13, 15
 - patrohltanový 2.13
 zdroj informace 1.11
 zkracování 1.24
 - vět 3.27
 zkratky 1.24
 změny fonetické 1.21-23, 25, 26, 43, 44, 63; 2.11, 19; 5.21, 31, 32
 - gramatické 1.23
 - hláskové - viz: změny fonetické
 - jazykové; viz: vývoj jazyka

- významu 1.24, 25; 4.14, 23; 5.21, 22, 41; 5.41
 znak (jazykový) 1.11, 27, 32, 33, 64; 3.21; 4.11, 12, 21-23; 5.41; 6.81, 82
 znalosti o světě 1.12; 6.23, 31
 znělost hlásek 1.22; 2.15, 23; 3.15
 zoosémiotika 4.23
 zpětná vazba 6.23
 zpěv 2.18
 způsob artikulace 2.15, 22
 „zrádná slova“ 1.24

zuby 2.13, 15
 zvládání jazyka 1.65
 zvrtná slovesa 3.19,
 zvukomalebná slova 1.21
 zvuková podoba jazyka 1.22, 33, 72;
 2.11, 17, 21; 3.11; 5.21, 32, 33; 6.52
 zvukové vlny 2.12, 22
 zvukový obraz 1.64

Ž

žargon 5.42

LITERATURA

- Bass, E.: *Cirkus Humberto*. ČS, Praha 1955.
- Bauer, J., Grepl, M.: *Skladba spisovné češtiny*. SPN, Praha 1970.
- Čapek, K.: *Anglické listy, Cestopisy I*. ČS, Praha 1980.
- Čejka, M., Lotko, E.: *Jazyk a jazykověda*. SPN, Praha 1974.
- Čermák, F.: *Jazyk a jazykověda. Pražská imaginace*, Praha 1994.
- Černý, J.: *Dějiny lingvistiky*. Votobia, Olomouc 1996.
- Černý, V.: *Až do předsíně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Mladá fronta, Praha 1996.
- Dubský, J.: *Základy španělské lexikologie (skriptum)*. SPN, Praha 1977.
- Erhart, A.: *Úvod do obecné a srovnávací jazykovědy (skriptum)*. SPN, Praha 1973.
- Erhart, A., Večerka R.: *Úvod do etymologie*. SPN, Praha 1981.
- Erhart, A.: *Základy jazykovědy*. SPN, Praha 1984.
- Ferreira, C., Cardoso, S.: *A dialektologia no Brasil*. São Paulo 1994.
- Hjelmslev, L.: *Jazyk*. Academia, Praha 1971.
- Golař, Z., Heinz, A., Polański, K.: *Słownik terminologii językoznawczej*. PWN, Warszawa 1970.
- Hála, B.: *Fonetika v teorii a v praxi*. SPN, Praha 1975.
- Holub, J., Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. SPN, Praha 1968.
- Krupa, V., Genzor, J., Drozdík, L.: *Jazyky světa*. Obzor, Bratislava 1983.
- Lotko, E.: *Kapitoly ze současné rétoriky*, Vydavatelství UP, Olomouc 1997.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. 2. vyd., Academia, Praha 1968.
- Nebeská, I.: *Úvod do psycholingvistiky*. H + H, Praha 1992.
- Palacký, F.: *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě*. Praha 1908 (otisk)
- Páral, V.: *Dekameron 2000 aneb Lásky v Praze*. ČS, Praha 1990.
- Poldauf, I. et al.: *Anglicko-český a česko-anglický slovník*. 9. vydání, SPN, Praha 1994.
- Salzmann: *Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie*. Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, Praha 1997.
- Saussure, F. de: *Kurs obecné lingvistiky*. Odeon, Praha 1989.
- Sgall, P. et al.: *Úvod do syntaxe a sémantiky*. Academia, Praha 1986.
- Tolstoj, L. N.: *Anna Kareninová*. Edice Máj, Praha 1964.
- Urdang, L. (ed.): *The Random House Dictionary of the English Language. College Edition*. New York 1969.
- Vrhel, F.: *Základy etnolingvistiky*. Univerzita Karlova, Praha 1980.

SEZNAM OBRÁZKŮ

1: Schéma komunikačního procesu	14
2: Rozdíly v kódování téhož obsahu u různých jazyků	15
3: Další komunikativní funkce jazyka	16
4: Vývoj latinské skupiny souhlásek <i>-kt-</i> do románských jazyků	19
5: Palackého text o smrti Jana Husa	38
6: Část výnosu obce Pražské k obnovení pořádku z r. 1422	39
7: Písmo ideografické: egyptské hieroglyfy a sumerské klínové	45
8: Písmo slabičné: indické <i>dévanágarí</i> a japonské	46
9: Písmo hláskové: řecké a latinské	46
10: Nejstarší slovanské písmo: hlaholice a cyrilice	47
11: Pořadí jazyků podle rozšířenosti	49
12: Genetická klasifikace jazyků světa (podle příbuznosti)	51
13: Rozdělení indoevropských jazyků do dvanácti podskupin	54
14: Vývoj a klasifikace slovanských jazyků	55
15: Členění češtiny	56
16: Členění arabštiny do dialektů	57
17: Paralely mezi domorodými australskými jazyky a latinou	58
18: Typologická klasifikace jazyků	60
19: Porovnání typu syntetického s analytickým	61
20: Struktura slova <i>nezničitelného</i>	64
21: Chronologie hlavních událostí v dějinách lingvistiky	67
22: Komunikační proces a dělení fonetiky	76
23: Mluvidla a jejich funkce	77
24: Schema mluvidel	78
25: Pohyblivá mluvidla a jejich funkce	79
26: Hellwagův trojúhelník a české samohlásky	80
27: Charakteristika českých souhlásek podle artikulace	81
28: Porovnání souhláskových systémů: čeština, franc., angličtina	84
29: Artikulace „p, b“ a „ň“	85
30: Struktura slabiky v češtině, latině a němčině	86
31: Struktura slabiky v češtině, němčině a portugalštině	88
32: Klasifikace fonologických opozic	97

33: Příklady gramatických paradigmat v češtině	103
34: Kategorie rodu podstatných jmen	106
35: Kategorie času	108
36: Funkce tvarů tzv. přítomného času	109
37: Mimojazyková skutečnost a gramatické kategorie	112
38: Postupná diferenciací dějů (přidávání příznaků)	114
39: Gramatická kategorie pádu v různých jazycích	117
40: Tykáni a vykání z hlediska sociolingvistického	119
41: Příklady funkcí zvrtného slovesa	121
42: Příklad volného slovosledu v češtině	123
43: Příklady pevného slovosledu českých příklonek	124
44: Náhodně vybrané výpovědi	125
45: Základní typy jednoduchých vět a juxtapozice	127
46: Základní typy souvětí souřadného	129
47: Základní typy vedlejších vět	130
48: Příklady složitých souvětí	132
49: Základní statistika složitých souvětí	133
50: Příklady rozvitých větných členů (<i>hypotaxe</i>)	134
51: Příklady mnohonásobných větných členů (<i>parataxe</i>)	135
52: Účelové věty a polovětné vazby	137
53: Struktura věty podle generativní gramatiky (Chomsky)	139
54: Struktura věty podle české tradice (Šmilauer)	140
55: Struktura souvětí	141
56: Ekvivalenty minulého podmínkového souvětí v češtině	144
57: Deset českých slov s nejvyšší frekvencí	148
58: Rozšiřování slovní zásoby od základu „voda“	150
59: Slovesné prefixy a jejich distribuce u deseti sloves	152
60: Několik odvozenin a složenin sloves <i>jede, nese, vede</i>	154
61: Deset řeckých prefixů a jejich využití v češtině	156
62: Deset latinských prefixů a jejich využití v češtině	156
63: Řecké výrazy a jejich využití v češtině	157
64: Latinské výrazy a jejich využití v češtině	158
65: Základní typy slovníků	160
66: České ekvivalenty angl. morfému <i>slip</i>	161

67: Základní sémantické pojmy	164
68: Anglické ekvivalenty čes. morfému <i>cest(a)</i>	167
69: „Význam“ a disciplíny, které se jím zabývají	169
70: Formulář pro záznam osobních údajů informátora	187
71: Výraz „jehně“ v brazilské portugalštině	188
72: „Seseo“ a „ceceo“ v andaluzské španělštině	189
73: Funkční styly	194
74: Frekvence českých písmen	199
75: Grafické znázornění frekvence českých písmen	201
76: Dva příklady jednoduchých modelů vět	202
77: Předchůdci psycholingvistiky	205
78: Přípravná fáze řečové činnosti	208
79: Pragmatické faktory ovlivňující řečovou činnost	210
80: Základní pojmy a termíny textové lingvistiky	213
81: Bilingvismus, diglosie a multilingvismus	217
82: Metody Williama Labova	219